

SZABADKÁRÓL

létünk

létünk

társadalom, tudomány, kultúra

Évkönyv 1985.

Szerkesztő bizottság

Arokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő
Ing. Bacsí Sándor
Bózsó István
Fehér Kálmán
Fejős I. István magiszter
Gabrić-Molnár Irén magiszter
Dr. Györe Kornél főszerkesztő-helyettes
Illés Lajos műszaki szerkesztő

Dr. Matkovic József

Borislav Martin magiszter
Dr. Rehák László fő- és felelős szerkesztő
Szilágyi Gábor
Dr. Szórád György
Dr. Tóth Lajos
Dr. Várady Tibor

Szerkesztői tanács

Apró László
Dr. Balla Ferenc
Borza József
Csonti János
Dr. Gyüre István
Földessy László
Franc Lajos
Gere Terézia
Gutás Miklós
Dr. Jankovics József
Kelemen Dezső
Dr. Božidar Kovaček
Borislav Martin magiszter

Dr. Mirnics József

Vladimir Popin
Dr. Rehák László
Szilágyi Gábor
Szirovica Antal
Dr. Teleki György
Tóth István, a tanács elnöke
Dr. Vajda József
Zrilić Ilona

Szerkesztőségi titkár
Terényi Zsófia

A fedőlapot Illés Lajos tervezte

Készült a Forum nyomdájában, Újvidéken
YU ISSN 0350-4158

létünk

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

Évkönyv 1985.

Szabadkáról

Forum Könyvkiadó, Újvidék

MEGJELENT A SZABADKAI KÖZSÉGI KÜLDÖTT-TESTÜLET,
A KÖZSÉGI SZAKSZERVEZETI TANÁCS,
A SZOCIALISTA SZÖVETSÉG KÖZSÉGI VÁLASZTMÁNYA
ÉS A FOGLALKOZTATÁSI ÖNIGAZGATÁSI ÉRDEKKÖZÖSSÉG
TÁMOGATÁSAVAL

TARTALOM

	Előszó	7
<i>Antun Rudinski</i>	Szabadka városközpontjának tér- és időbeli fejlődése	9
<i>Bela Duranci</i>	Szabadka építészet	29
<i>Magyar László</i>	Szabadkai piacok és vásárok a dokumentumok tükrében (1860—1918)	43
<i>Tóth Lajos</i>	Szabadka mint iskolaközpont — a múltban és jelenben — A közép- és felsőoktatás kialakulása	60
<i>Gerold László</i>	Két évtized a szabadkai színháztársulat múltjából	79
<i>Déavavári Zoltán</i>	Ami az <i>Összes versekből</i> kimaradt	103
<i>Gajdos Tibor</i>	A Szabadkai Városi Múzeum képzőművészeti tárlata — Százhatvan éves áttekintés	110
<i>Ricz Péter</i>	A Szabadkai Városi Múzeum régészeti tevékenysége (1948—1985)	120
<i>Kunkin Zsuzsanna</i>	A Városi Könyvtár háború utáni fejlődése	133
<i>Szöllősy Vágó László</i>	A puszták zenéjétől a koncertpódiumig — Villanások Szabadka zenei múltjából és jelenéből	139
<i>Milan Dubajic</i>	A szabadkai munkásmozgalom fejlődése 1870—1941-ig	149
<i>Magyar László</i>	Palics történetének rövid áttekintése	166
<i>Valihora István</i>	A mai Palics	175
<i>Sturc Béla</i>	Az élővilág múltja és jelene Szabadka határában	181
<i>Zolnai Albert</i>	A környezetvédelem eredményei és problémái Szabadka területén	190
<i>Németh János</i>	A sportok egykori városa	199
<i>Bártol Ilona</i>	Szabadka lakossága	204
<i>Ana Tot</i>	A szabadkai község gazdasági fejlődése és viszonylagos lemaradásának okai	211
<i>Kutri Júlia</i>	Az iparosodás jellegzetessége Szabadkán	221
<i>Szórád György</i>	Szabadka szépet álmodik	237

ELŐSZÓ

A szabadkai székhelyű Létünk szerkesztő bizottsága és kiadójának képviselői elhatározták, hogy megindítják a folyóirat évkönyvsorozatát, amely jellegénél fogva lehetővé tenné munkatársai és az alkotók szélesebb tábora számára, hogy egy-egy kérdéskört részletesebben megvilágítsanak annál, mint amennyit egy tematikus szám lehetővé tesz. Az elhatározás megfogalmazásakor a szerkesztő bizottság figyelembe vette azt is, hogy a Létünk évente ötször jelenik meg, egy kettős számmal a nyári hónapokban. Az évkönyv lenne tehát a valóságos — ám külön kiadványként napvilágot látó — hatodik megjelenése. Másrészt az évkönyv lehetőséget nyújthat arra, hogy azok az alkotók is közöljék tudományos kutatásaik eredményét, akik egy adott kérdéskörön belül olyan részletekkel foglalkoznak, amelyek a folyóirat rendes számainak megszerkesztésekor nehezebben vagy alig kaphatnak helyet, de amelyeknek közzététele az olvasóközönség értesültsége szempontjából kívánatos.

Az induló évkönyv első témájaként a választás Szabadka városra esett: a település múltjának, jelenének és jövőjének megrajzolására. Ezzel a szerkesztőség nem csupán köszönetet kíván mondani a számára is otthont adó városnak és tevékeny lakosságának, hanem a választást az is indokolja, hogy Szabadka felszabadulásának 40. évfordulója kapcsán több intézmény működése és elért eredményei is magukra vonták a nyilvánosság figyelmét, ami önmagában is indokoltta tette, hogy ezekkel szakszerű értékelések formájában is foglalkozzunk. Ezenkívül Szabadka Vajdaság SZAT településhálózatának olyan lényeges eleme, amely meghatározó módon járul hozzá tartományunk arculatának kialakításához az élet és alkotás minden területén.

A Szabadkáról szóló kiadvány szerkesztésekor nem törekedhettünk a téma teljes és átfogó kimerítésére, hisz Szabadkán évek óta készül nagy igényességgel a város újabb kori monográfiája, melynek elkészülte azonban, épp igényesség miatt, még néhány évet várat magára. A most közreadott kiadvány célja, hogy érzékeltesse városunk gazdag múltját, valamint a városnak mint a dolgozó és alkotó emberek szöve-

vényes közösségének jelenét és fejlődési távlatait. Mindezek sajátosságokat is tartalmaznak, de kicsiben tartalmazzák egész szocialista hazánk lényeges vívmányait és adottságait is.

Már az évkönyv gondolatának megfogalmazásakor és az első évkönyv témájának megválasztásakor a szerkesztőség úgy határozott, hogy a további témákat is a társadalmi, tudományos, kulturális és művészeti élettel foglalkozó folyóirat arculatának megfelelően fogja megválogatni. Időközben megbizonyosodtunk afelől, hogy a Létünk anyagi lehetőségei nem engedik meg, hogy az eredetileg évkönyvnek szánt jelenlegi és későbbi kiadványok a folyóirat szokásos keretében jelenjenek meg. Így felmerül az a lehetőség is — figyelembe véve általános gazdasági helyzetünket és lehetőségeinket —, hogy a Létünk egyelőre nem évkönyvet, hanem kétévenként megjelenő időszakos kiadványt szerkeszt. Mindez a közeljövőben tisztázódik majd, attól függően, hogy miként valósítható meg a kiadáshoz szükséges eszköztársítás, és hogy az első kiadvány milyen fogadtatásra talál, milyen mértékben elégíti ki valós társadalmi igényeket.

Rehák László

Antun Rudinski

SZABADKA VÁROSKÖZPONTJÁNAK TÉR- ÉS IDŐBELI FEJLŐDÉSE

Aligha beszélhetünk a városközpontról az egész város figyelembevételével. A szabadkai városközpont a városrendezés és építés folyamataiban az egész urbánus struktúra szerves részeként fejlődött. A külterületeken ugyan egészen más körülmények között élő szabadkaiakkal találkozunk, de azok is városlakóknak tartják magukat. Nemcsak ők, hanem a környező tanyákon élő hozzátartozóik is. Mekkora és milyen is hát akkor ez a város? Térbeli kiterjedése ugyan mindig korlátozott volt, de a város szerkezete állandóan növekedett és alakult.

A fejlődéskép áttekinthetősége érdekében az alábbiakban évszázadonként mutatjuk be a város, a történelmi városmag genézisét, térbeli változásait.

A XIV—XVII. század között

Ebből a terjedelmes időszakból csak gyér adataink vannak a város térbeli képét illetően, a folyamatosságra utaló szűkszavú írásos források alapján nem vállalkozhatunk a városkép rekonstruálására.

XVII. század

Ebből az időszakból származik a város egyik legrégebb leírása, amelyet Evlija Cselebi török utazó készített.¹ Feljegyzései azért is jelentősek, mert ismerteti a város felosztását, említést tesz BELSŐ és KÜLSŐ városrészről, azaz citadelláról, illetve külső városról vagy palánkról. A városnak ez a térbeli felosztása egészen napjainkig érvényes. A rákövetkező évszázadokban továbbépülő város képét mindig ez a két különböző elem határozta meg. Az egységes városi területet a belső és a külső, a városi és falusi településszerkezet határozta meg. Ugyanilyen jelentőségű az a város kiterjedésére utaló adat, hogy: „A város nyugati szélén

levő kis tóból különböző ízletes halakat halásznak.” Minden bizonnyal a későbbi városterületen átfolyó, lápos területeket összekötő egyetlen pataknak a Jaszi-barába kiszélesedő részéről van szó. A múltban folyóvíz kötötte össze a Kelebiai-tavat a Nagyréten a Jaszi-barán át a Velgyevával, amely a sándori mocsáron át ömlött a Palicsi-tóba. Tehát amikor az utazó itt járt, a város a Jaszi-barától keletre helyezkedett el.

Az 1600-as évek végéről fennmaradt egy városkép, amelyet Savoyai Jenő hadmérnöke készített. A Palicsi-tó keleti partján álló katonai tábor részletes rajzán Szabadka többnyire csak mint tájékoztatósi pont szerepel². A rajzról ítélve a városban volt egy torony, dzsámi vagy templom, s az épületeken nem volt kémény, mint ahogyan jó évszázaddal előbb sem³. Megbízhatóbb adatok hiányában kénytelenek vagyunk az említett két forrással megelégedni.

XVIII. század

A viharos történelmi események következtében kialakult új társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok nagy hatással voltak a városok szerkezeti átalakulására is.⁴ Megnövekedett a lakosság száma, s ezáltal a város területe is. Az évszázad első felének legfontosabb dátuma az 1747. év amikor Szabadka SZENT-MÁRIA néven mezővárosi rangot nyert. Ugyanebből az évből maradt fenn egy térkép, amely a várost és a hozzá tartozó pusztákat ábrázolja.⁵ Bár nem eléggé pontos, mégis világosan megkülönbözteti a BELSŐ és KÜLSŐ városrészt⁶. A korabeli mezőváros területileg jóval kisebb volt, mint a mai városközpont, tehát néhány száz méternyi körzetben feküdt a mai városháza környékén. Ezt a tényt látszik alátámasztani, hogy a temetők általában mindig a helységek peremén helyezkednek el. A város régi temetője a mai Gubec utcától a Harambašić utcáig húzódó emelkedésen volt.⁷

Az 1779-es császári kiváltságlevél alapján Szabadka MARIA-THERESIOPOLIS néven szabad királyi város lett, s ez alapvetően meghatározta továbbfejlődését. A jelentős gazdasági előnyökkel járó címhez azonban semmiképp sem volt méltó a külseje. A városnak ekkortájt már körülbelül 20 ezer lakosa volt.⁸ A XVIII. század elejétől a végéig a lakosság száma megtízszereződött, a beépített terület pedig több mint ötszöröse lett. Újabb építkezésekre a mai központtól délre és nyugatra fekvő magasabb részekre került sor. Ezt állapíthatjuk meg Karl Leopold Kovács 1778-ból származó térképe alapján. Ez az első olyan rajz, amely kizárólag a város területét mutatja be, a puszták és a közvetlen környék nélkül.⁹ Lássuk tehát, milyen is volt Szabadka városszerkezete a század végén!

A térkép alaposabb áttekintését követően megállapíthatjuk, hogy a mocsaras és vízfolyásos részek közötti magasabb részekre építettek. Ez a tény a következő évszázad városépítésének megítélése szempontjából lényeges. Bár ezek az épületek valamilyen „építészet előtti” tömbökbe

csoportosulnak, mégis egyértelműen az Iványi által említett, Mária Teréziával és az idős bunyevác asszonnyal kapcsolatos anekdótára emlékeztetnek.¹⁰ Ez a városszerkezet ismerhető fel helyel-közzel manapság is. Ezt a jelleget őrzik a Radić fivérek (a régi Pétervárad utca), a Dušan cser, a Petőfi Sándor (a régi Halasi utca eleje), a Május 15. (a Bajai utca), a Lazare Mamučić stb. utca. Ezen a térképen a szokványostól teljesen eltérő városszerkezeti képződmény bontakozik ki, amelyet a mai Lazar cser utca egy részében fedezhetünk fel. Ennek a városszerkezeti elemnek a nevét őrzik a Szerb-sor elnevezés.¹¹ A városközpont folyamatos fejlődése szempontjából mégis az a legfontosabb, hogy az említett térkép tervszerű különbséget tesz a város belső és külső területe között, mégpedig egy szabályos négyszög formájában ábrázolva a központot — megjelölve rajta a városkapukat. Ennek a tervszerűen megrajzolt belső városnak a kiterjedése már nagyobb volt, mint a század elején az egész város. Érdekes megemlítenünk, hogy ez az 1778-ban megrajzolt négyzet térben megegyezik a mai városközponttal. Így a belső és külső városra való felosztás a történelmi városmag kialakulása során tervszerűen jelen volt és meghatározta a jövőbeli városképet.

A következőkben ismertetjük, hogy milyen volt a mai városközpont a 18. század végén. A mai Dimitrije Tucović és Strossmayer utca helyén széles lapály volt, amelyen át a Jaszi-bara és néhány ér vizét vezette le a Fok-patak. A mai Matko Vuković utca aligha volt annak idején beépülve.¹² A Gubec és Harambašić utcák közötti térség az említett időszakban elhagyott temető volt. A mai városháza helyén levő régi kúria a történelmi városmag szélén helyezkedett el. Tőle keletre terült el az egészen a mai Vuk Karadžić utcáig húzóódó, Rogina-baraként ismert tágas és vízenyős lapály, amelynek közepe táján építik a rákövetkező évszázadban a mai Đuro Đaković utcát. Ettől délre, a mai VIII. Vajdasági rohambrigád utca vonalát követve kanyargott a régi Szegedi utca egészen a szegedi kapuig, amely a jelenlegi aluljárótól kissé balra helyezkedett el. A városkapuval átellenben balra, a jelenlegi Pannónia Nyomda helyén volt a régi kálvária (ez mindig a városon kívül kapott helyet).

Hidak is voltak a városban, de nem éppen a legjobb állapotban.¹³

A század utolsó két évtizedében a város mérnököket és építészeket bízott meg a városrendezéssel. Munkájukat jelentősen befolyásolták a szigorú királyi biztosok. Ezekben az években dolgozták ki a BELSŐ város első rendezési terveit. Az 1782-es év rendkívül jelentős a jelenlegi Köztársaság tér, D. Tucović, Október 10., Fellegi utca és a Zombori utca (M. Vuković utca) kialakítására nézve. Karl Leopold Kovács az említett évben dolgozta ki ennek a térségnek a rendezési tervét, amelyet szinte változatlanul megvalósítottak. A 90-es évekből maradt ránk Gabrijel Vlašić még két terve, amelyek közül az egyik a Köztársaság térrel és a Tucović utca átrendezésével foglalkozik.¹⁴ A másik terv a Rogina-bara kiszáritását és városi területként való hasznosítását irányozta elő. Ekkor került először papírra a mai Đuro Đaković utca

terve is, amelyet az említett lapály közepén építettek ki.¹⁵ Ez a három terv rendkívül jelentős a városrendészeti tevékenység folyamatos figyelemmel kísérése szempontjából.¹⁶

XIX. század

Bár a múlt század viharos társadalmi, gazdasági és politikai változásokat hozott, megközelítőleg sem hasonlítható a rákövetkező, dinamikus fejlődést hozó évszázadhoz. Ezt az időszakot a társadalmi változások és az ipari forradalom jellemezte. Alapvetően megváltoztak a korábbi társadalmi viszonyok, s ez az átalakulás rányomta bélyegét a városszerkezet fejlődésére is.

A XIX. század első évtizedeit városrendezési szempontból aligha választhatjuk külön a megelőző évszázad utolsó két évtizedétől. Valójában ez az időszak egy egységes városrendezési periódus a XVIII. és XIX. század fordulóján. Minden rendelet, városrendezéssel foglalkozó megbízás, tűzvédelmi előírás és kidolgozott terv azt az általános célt szolgálta, hogy a jellegtelen helységből mielőbb a státusához és nevéhez méltó város váljon. Ez nem volt könnyű feladat a városrendezéssel foglalkozó mérnökök számára, mert ahhoz, hogy Szabadka várossá válhasson, ki kellett szárítani a lápos területeket, szabályozni kellett a vízfolyásokat, a belső város területén pedig ki kellett építeni a szennyecsatornát. Ehhez kapcsolódott az utcák szabályozása: az egyenes vonalúságra törekvő térelrendezést össze kellett egyeztetni a már kialakult tulajdonviszonyokkal. Ez nem volt könnyű feladat, mint ahogyan ma sem számít annak. Egyensúlyt és egységet kellett teremteni a természetes domborzati és klimatikus adottságok között a szervesen fejlődő mezőváros szerkezetében.

A múlt század elején Vlašić kidolgozta a Sétaerdőnek és a város sánccokkal való körülvételének a tervét, hogy csak az ellenőrzött helyeken, a városkapukon lehessen bejönni. Ezt az utóbbit a város még akkor vállalta, amikor megkapta a szabad királyi város címet. A belső város és az egész városi terület fejlődésében jelentős szerepet játszott Visztinger Józsefnek¹⁷ az 1822. évi városrendezési terve. A terv kidolgozásának egyik legfontosabb indítókoka a szárazmalomnak a belső városból — a jelenlegi központból — a város keleti külterületére, a mai teherpályaudvar környékére való kihelyezése volt.¹⁸ A terv kilátásba helyezte a város keleti irányba való terjedését, amire századunk elején sor is került. A valamikori Szegedi szőlők térsége volt ez, amelyet századunk elejétől Kertvárosnak hívnak.

Az 1850-es évekig ismét felmérték a város területét, egész sor különálló — egy-egy városrendészeti elgondolásra vagy városrészre vonatkozó — terv készült el.¹⁹ Az egész XIX. század folyamán szigorú és egyértelmű építészeti rendelet szabályozta a tervek véghezvitelét. Ezeket

A Dimitrije Tucović utca 1890 táján

a rendeleteket időnként kiegészítették és bővítették valamennyi építkezési feltétel figyelembevételével.

Az előírások végrehajtása hosszadalmas volt és nagy erőfeszítést igényelt mind a városi hatóság, mind a lakosság részéről.

A múlt század közepe táján már kezdtek valóra válni a belvárossal kapcsolatos tervek. Ekkor épült a színház a régi Szegedi út melletti piactéren. Pein első gőzmalma magasabban emelkedett a város fölé, mint a korabeli városháza. Megkezdődött a kiszárított Rogina-bara beépítése és szabályozták a jelenlegi Boris Kidrič utcát.²⁰ Sajnos, ezt a régi malmot, 1971-ben, különösebb megfontolás nélkül, lebontották. A múlt század közepe táján alig volt egy tucatnyi magassívszintes vagy emeletes épület a mai szigorúan vett városközpontban. Ha akadtak is ilyen épületek, azok beépítetlen telkek és földszintes házak között voltak elszórva. Nagyságukkal és szépségükkel a városfejlődésnek abban az időszakában monumentálisan hatottak. A XVIII. századi mezőváros lassan XIX. századi várossá nőtte ki magát. A régi gimnázium falait 1818-ban húzták fel, egy évtizedre rá elkészült sorrendben a második városháza is. A városkép megváltoztatásában jelentős szerepet játszott a város szépítésével foglalkozó bizottság is, amely számtalan részletes javaslatot terjesztett be a város rendezésével kapcsolatban. Ennek a hangzatos nevű bizottságnak a tagjai a szűkebb városközpont utcáit járva ugyanazt a port és sarat taposták, mint mi manapság, annyi különbséggel, hogy annak idején mintegy hatvan centivel alacsonyabb volt az utcák szintje a jelenleginél.²¹ Talán éppen a bizottságnak köszönhető az a városi rendelet, hogy minden háztulajdonos köteles saját költségén deszkából vagy réglából járdát építeni háza elé.

Számos szép épület és átgondolt városrendészeti megoldás köszönhető ennek a bizottságnak, amely fokozott figyelmet fordított a saroképületek

kialakítására. Az ilyen épületek szabály szerint meghatározták az utca szélességét és további kiépítését. Ez az építkezési hagyomány játszott közre századunk első felében is a városkép alakításában. Ennek köszönhető, hogy napjainkban a város legszebb épületei a sarokházak, amelyek mindegyike magán viseli korának jegyeit.

A múlt század 50-es éveiben kidolgoztak néhány városrendezési tervet és ismét felmérték az egész város területét.²² Az 1867-es év döntő fontosságú állomása a város továbbfejlődésének. A Szegedet Zomborral összekötő vasútvonal és a Rogina-bara helyén kiépült vasútállomás megállította ugyan a város kelet irányba való természetes terjedését, de ugyanakkor lendületes fejlődést hozott magával. A közlekedési útvonalak kiépítésével megkezdődött a városnak a nemzetközi vérkeringésbe való bekapcsolódása. Az ezt követő négy évtized során szerteágazó vasúthálózatával felgyorsította a személy- és áruforgalmat kelet és nyugat, észak és dél irányába. Előnyös helyzete közvetlen kihatással volt kereskedelmének fejlődésére, gazdasági megerősödésére, sőt még a mezőgazdaságnak a külterjestről a belterjes gazdálkodásra való áttérésére is. A hirtelen gazdasági fellendülés előmozdította az ipar fejlődését, az agrárnépesség városba települését. A XIX. század végén megközelítőleg 40 ezer lakos élt a város területén. Tehát a szinte változatlan nagyságú városi területen megduplázódott a lakosság száma, ami magával hozta az építkezés felgyorsulását. A polgári fejlődésnek ebben az időszakában létrejött az új háztípus, a bérház, amely mind a városközpontban, mind a peremvidéken a lakáshiányt igyekezett enyhíteni.

Mindezek a tényezők közvetlenül befolyásolták a város kiépülését és az életszínvonal növekedését. A legutóbbi századforduló idején a város lendületes építkezés színhelye volt. Noha nem nagy idő választ el bennünket ettől az időponttól, a korabeli és a mai városkép közötti különbség igen nagy. A korábbi városrendezési tervek ekkorra teljesen megvalósultak. Az utcák, a házak, a megvilágítás, sőt maguk az emberek is mások voltak már, mint amilyenek a tervezőmérnökök képzelték, de térbeli elképzelésük, a város belső és külső részre való felosztása megvalósult.

Szabadka ekkor a dél-alföld legnagyobb városává nőtte ki magát. Városszerkezetét tekintve azonban továbbra is megőrizte tervszerűen kialakított mezővárosi jellegét. A városias központ és a falusi jellegű külterületek egységbe olvadtak. Meglehet, hogy a városfejlődésnek ebben az időszakában jobban illett rá a „vásárhely” elnevezés, mint egy évszázaddal korábban. A városközpontban szinte nem volt olyan szélesebb utca vagy térség, amely ne lett volna vásárok, adásvétel színhelye különböző naptári időpontokban. Nem egyszerű feladat a belső város, a városközpont építkezéseinek leírása, s ugyanezt mondhatjuk az egész városszerkezetről és környékéről.²³ Az utóbbiról csak annyit, hogy a sáncokkal körülhatárolt városi terület a terjeszkedés folytán magába olvasztotta a környező szőlőket. Ez a folyamat pedig még manapság is tart.

Az 1880-tól 1910-ig terjedő időszakban a városkép teljesen megvál-

tozott. A központ számos utcája ekkor nyerte el jelenlegi képét. Az utcákat a jelenlegi szintre töltötték fel, és a zárt csatornahálózat kiépítését követően kikövezték. A gázlámpákat hamarosan felváltotta a villanyvilágítás. Villamosvonal húzódott a piacnak használt mai Köztársaság téren és a Korzón át a vasútállomásig, sőt a messzi földön ismert Palics-fürdővel is összekötötte a várost. A városban szinte mindenütt jelenlevő fasorokat is annak idején ültették. Ebben az időszakban épültek fel a város legfontosabb népjóléti intézményei: a kórház, az óvodák, az iskolák, az új gimnázium stb.

A városközpont urbánus szerkezetének kialakulása befejeződött, a Dimitrije Tucović utca is végérvényes formát öltött.²⁴ Ugyanezt mondhatjuk el a belső város, a városközpont többi utcájáról is. A Matko Vuković, a Strossmayer, a Boris Kidrič, a Petőfi Sándor stb. utcák kiépítésével maguk a terek is városias képet öltöttek. Például megemlíthetjük a Gubec utcának a Matko Vukovićtól a Gorkij utcáig tartó szakaszát, amelyet 1799-ben szabályoztak, teljes kiépülése pedig ebben az időszakban fejeződött be. Még érdekesebb képződmény a városközpont, amely a helység legjellegzetesebb részeként a valamikori Rogina-bara helyén épült, ott, ahol az egyik utazó feljegyzései szerint békák sohasem brekettek.²⁵ Ez a lapály egészen a Vuk Karadžić utcáig nyúlt, amelyet a nyugati partjára építettek. A Manojlović és Prokes palotákat utcaképet meghatározó sarokháznak tervezték a Đuro Đaković, a Boris Kidrič és az Engels utca szabályozásakor. A századforduló évében rendezték a jelenlegi Lenin park területét, amely ezzel a város legelőkelőbb részévé vált. A park északi szélén a korabeli előkelő polgárok palotái, a déli részén pedig — valószínűleg a véletlen folytán — a törvényszék kapott helyet, amelyben most a Pannónia Nyomda rendezkedett be.

A városkép folyamatos kialakulását tanúsítja a mai VIII. Vajdasági rohambrigád utca is, a régi Szegedi út maradványa. Nem ez az egyetlen olyan utca vagy útírány, amelyet a mai lakosság ugyanúgy használ, mint a régiek. Az útvonal megmaradt, de az utca képe megváltozott. Így rajzolódna ki a levéltári anyag alapján a jelenlegi városközpont szerkezetét módosító rétegződések.

A XIX. századot aligha zárhatjuk le Könyves Tóth Mihály említése nélkül.²⁶ Elképzelései és javaslatai kihatással voltak századunk szabadkai városrendezésére. Egyes elgondolásait eredményesen megvalósították, másokat viszont szerencsére nem váltottak valóra.

XX. század

Az első világháború kitörése előtt aranykorát élte a város. A befektetett tőke meghozta gyümölcsét, és újabb befektetésekre adott lehetőséget, ami a tervezett építkezésekben is megmutatkozott. Aligha van ma szükség a belváros pénzintézeteiről, szállodáiról, tereiről és a peremvá-

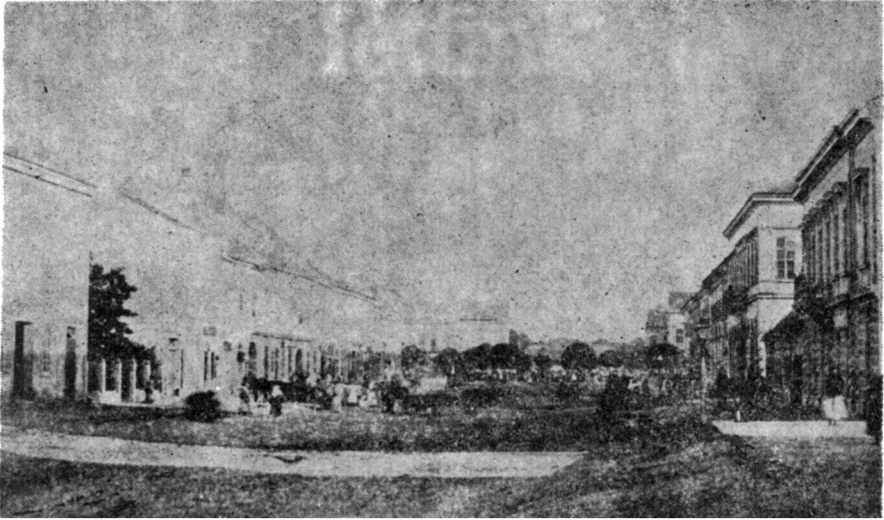
ros egyszerű és utilitáris életmódjáról beszélni. A település a rá jellemző ellentmondásokkal egyetemben várossá fejlődött.

Könyves Tóth Mihály egyik elképzelése szerint sugárúttal kellett volna összekötni a sétaerdőt a városközponttal. Ilyen elgondolások alapján rendezték a parkot 1910-ben.²⁷ A két háború közötti időszakban került sor a terep felmérésére és a munkálatok megkezdésére, majd az 50-es években, De Negri Ferenc tervei alapján hozzáláttak a mai sugárút, a Tito marsall sétány építéséhez. A városon átfolyó patak völgyének beépítésével tovább bővült a rendezett városszerkezet. A városrendezési elgondolások kontinuitását nem szakította meg a két világháború sem. Természetesen ezek az elképzelések az idők folyamán változtak, a város társadalmi-gazdasági helyzetétől és szükségleteitől függően módosultak.

Az alábbiakban áttekintjük, hogy milyen változásokon ment át századunk nyolc évtizede során a belső városrész, amelyet központnak hívunk. A századeleji építészeti teljesítmények közül kiemelt hely illeti meg a városházát. Helyszínének kijelölése telitalálat volt a városatyák részéről. Méreteivel, pompás külsejével és belső megoldásaival maga mögé utasított minden korábbi szabadkai építményt. A felnövő nemzedékek számára a város hatalmát szándékozott jelképezni, de elkészültével újabb gondokat is okozott a későbbi időszakok tervezőmérnökeinek. A mai Szabadság tér a városháza elkészültével jött létre, helyén a színház felől a mostani Radić-fivérek utcája volt, a korabeli gimnázium és városháza mögött pedig a kisméretű Csokonai tér húzó-dott. Ez a szervesen a városképbe épülő képződmény az évszázadok folyamán nyerte el formáját, s amikor lebontották, semmi sem került a helyére.²⁸ Ennek az amorf térnek a rendezése még várat magára. Tanulásként szolgálhat ez a városrendezéssel foglalkozók számára, hogy a városkép szerves részét képező építményeket nem lehet egyszerűen lerombolni. Sajnos, a mai városrendezők nem mindig ismerik fel a városszerkezet folyamatos kialakulására utaló jegyeket. Így került sor a régi Péterváradai út átrendezésére a derékszögesítés szellemében, aminek a hozzáfűződő népszokásról ismert utolsó régi városi híd is áldozatul esett.

A századunk első évtizedében felhúzott épületeket a szecesszió magyar változata jellemezte.²⁹ Ezek az épületek töltötték ki a városközpont foghíjas telkeit.

A XX. század szabadkai városrendezésére jelentős kihatással voltak Könyves Tóth Mihálynak a múlt század 80-as éveiben közzétett elképzelései.³⁰ Szerinte egy sugárutat kellett volna nyitni a Zombori út (ma a Jugoszláv Néphadsereg és Matko Vuković utca) folytatásaként a Köztársaság téren át a Đuro Đaković utcáig. Ez az elképzelés egészen az első világháborúig érvényben volt. A két világháború között nem foglalkoztak a terv megvalósításával. Néhány eltévedt második világháborús bomba, amely lerombolta a Jovan Nenad cár tér keleti oldalát, ismét időszerűvé tette ezt az elképzelést. Ezúttal a városrendezési elképzelések

A Strossmayer utca az 1880-as években, mielőtt kikövezték volna

mellett más okok is felmerültek. Az 1952-ben meghozott tervben ismét szerepelt ez a sugárút, s a hamarosan kiírt, a városközpont rendezésére vonatkozó pályázatban is helyet kapott.³¹ Ennek a megvalósítását készítette elő a mai Veljko Vlahović Munkásegyletem térbeli elhelyezése. A 60-as évek vége felé azonban elkészült az új általános városrendezési terv, és ismét pályázatot írtak ki a városközpont rendezésére. Ez utóbbi kilátásba helyezte egy egész épületcsoport lebontását — kezdve a Sportüzlettől a Barátok templomáig (csak a Főtérrre néző valamikori banképület maradt volna meg), hogy megfelelő szélességű lehessen az új sugárút. A terv gyakorlati megvalósítását a Centrum Áruház és a mellette levő lakóépület szemlélteti, amelyek az új sugárút déli oldalát jelölték ki. A 70-es évek vége felé hosszas viták folytak ennek a sugárútnak a szükségességéről.³² Az érvek és ellenérvek felvonultatásának egy közlekedési tanulmány vetett véget, amely szerint egyáltalán nem lett volna funkcionális megoldás, s így az elképzelést elvetették. Ennek kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy a történelmi városmag közepén fekvő háromszög alakú épületcsoporttal és a mellette levő Jovan Nenad cár térrel kapcsolatos tervek — ha valóra váltak volna —, a város egyik legrégebbi és eredeti állapotában fennmaradt térségét tették volna tönkre.

Ezzel a félresikerült és meg nem valósult tervvel ellentétben a mai Nušić utca (közvetlenül a színház mögött) és a VIII. Vajdasági brigád utca összekötésével kapcsolatos elképzelések kivitelezésére viszont sor került. Megvalósítását a korzó forgalmának tehermentesítése tette szükségessé. A munkálatokat ugyan már közvetlenül a Városháza felépítése után tervbe vették, de a gyakorlati megvalósításba csak a két világháború közötti időszakban kezdtek bele, amikor az említett két utca mellett a Vladimir Nazor utca szabályozását is elvégezték. Ez az épület-

tömb egységes jellegével a két háború közötti építészeti vállalkozások közül a sikeresebbek közé tartozik, mint ahogyan a későbbi, a 70-es években végrehajtott interpoláció³³ is kiválóan sikerült. Az említett épületcsoporton kívül alig épült valami a két háború közötti időszakban, s ez is azt bizonyítja, hogy a városközpont kiépítési folyamata befejező szakaszába érkezett.

Ma a városközpont építészeti védett terület. Mielőtt azonban meghozták ezt az intézkedést, számos érték veszett el. Felsorolás helyett csak a legfontosabbakat említjük: a Korzón levő régi malmot, a gázlámpákat, egyes parkokat, a századfordulón elterjedt vasszerkezetű nyilvános illemhelyeket, amelyeket a lebontásuk óta sem pótoltak. Itt kell megemlítenünk a valamikori villamospályát is, amelynek építéséhez 1893-ban láttak hozzá, s 1901-re már sín pár kötötte össze Kisbajmokat és Paličot a városközponttal és a vasútállomással. A két világháború között a villamosvonal még a Köztársaság téren át haladt, de a vasútállomáshoz vezető ágot már felszámolták. A második világháborút követően a Strossmayer utcába helyezték át a síneket, a villamos felszámolására 1974-ben került sor. Mostanában, 1984-től kezdve különböző városi fórumokon egyre több szó esik a villamos gazdaságosságáról, hisz olyan városok is e mellett döntenek, ahol korábban soha nem volt.

A 80-as évekre kettős feladat hárul: visszaadni a városközpont tönkrement értékeit és a múltat a jelennel egybevetve beépíteni a rendezetlen részeket. Az 1984-es évet megelőzően rövid időre fellobbantak a városközpont építészeti örökségének a megőrzésével kapcsolatos törekvések. Ötletek, javaslatok születtek, vitákban fogalmazódtak meg az elképzelések. Mint az esetek többségében, ezúttal is kétféle városrendészeti elképzelés szószólói hirdették nézeteiket. A szemléletükben tapasztalható különbséget az alábbi kulcsfontosságú kérdésben fogalmazhatjuk meg: helyet kaphatnak-e vagy sem a városközpont védett térségében az építkezések és a területrendezés során a mai építészeti elgondolások új elemei? Az ún. romantikusok által képviselt szemlélet szerint minden folyamatosságot képviselő letűnt értéket helyre kellene állítani, más szóval a városrendészet óráján mindig az adott múltbeli időpontra kell visszaállítani a mutatókat. Vajon mennyire lehetséges ez?

A másik áramlathoz az ún. racionalisták tartoznak: mai szellemben szeretnék a városközpontot rendezni és továbbépíteni, természetesen nem veszítve szem elől az eddigi városépítés folyamatosságát, rétegszerkezetét és áttekinthetőségét. Ez az áramlat úgy véli, terveivel és építészeti megoldásaival minden időszaknak nyomot kell hagynia a város arculatán, még a védett városközpont sajátos körülményei között is.

Eddig még nem tudni, melyik áramlat kerekedik felül, s így a városközpont rendezését kompromisszumok jellemzik. Hogy ezek a törekvések mit eredményeznek, azt mostanában tapasztalhatjuk a valóságban.

A városközpont rendezésére kiírt pályázat³⁴ célja három tér — a Köztársaság, a Szabadság és a Jovan Nenad cár tér —, valamint két utca — a Boris Kidrič és a Strossmayer — szerkezeti átalakítása, átrendezése

volt. A Városrendezési Intézet munkacsoportja dolgozta ki a terveket.³⁵ Számunkra, az eddigi munkálatok alapján, úgy tűnik, hogy sem az elképzelések, sem a megvalósításuk nincsenek megfelelő szinten. Helyénvaló és objektív értékelést azonban majd csak a jövőtől várhatunk. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ismét egy századfordulóhoz és egy gyors ütemű építkezéshez közeledünk.

A különböző elméleti és gyakorlati megoldásokból kitűnik, hogy a tervezőmérnökök figyelmét elkerülte a harmadik és a negyedik dimenzió. Az újonnan kialakított térségek nyomasztóak és nincsenek a védett környezet történelmi összetettségéhez méretezve. A városközpont legújabb rendezésekor az egyik lefontosabb kérdés a város új arculatának kialakítása volt, amire nem sikerült eredményes megoldást találni.

A város arculatának kialakítása formatervezési szempontból jelentősen módosíthatja a városképet. Mivel a gyalogosok számára kijelölt zóna tartós rendezéséről volt szó, egységesen és a kor szellemének, az adott környezetnek megfelelően kellett volna viszonyulni a feladathoz. Elfogadhatatlan ez a túlzott sokféleség, a gyermekded formatervezés, s ezáltal a védett városmag elszegényítése.

Nem volt lehetőség arra, hogy a Strossmayer utcáról is kizárják a járműforgalmat, pedig számos ok ennek szükségességére utalt. Egy ideig még a város két részét összekötő útvonal marad, reméljük, nem sokáig. A város arculatának kialakításával kapcsolatos megjegyzésünk egyértelműen érvényes erre az utcára, az újonnan elhelyezett kioszkok pedig szinte „ellenértékei” a kor építészetének. A város utcái közül a történelem folyamán ez ment át legtöbb változáson, kezdve a nyitott csatornától a villamos építésén át a mai átrendezésig. Valahányszor csak szükség mutatkozott rá, megváltoztatták. Reméljük, hogy a közeljövőben ismét változásokon megy át!

A régóta tervezett szökőkút végre a Szabadság térre került. Ez a Zsolnay-kerámiából készült szökőkút funkciójával és színeivel harmonikus egységet fog alkotni a városháza kolonitjával, s így a kerámia és a víz látványa sajátos jelleget kölcsönöz ennek az egyébként amorf térnek. Hisszük, hogy a végérvényes kivitelezést megelőzően a környezet képét és járulékos elemeit is a tér hangulatát meghatározó tényezőkhöz alkalmazzák.

A korzó, azaz a Boris Kidrič utca átrendezése, ha arra a jelenlegi tervek alapján kerül sor, aligha lesz megfelelő, mert az elfogadott megoldás betonból készült virágágyásokat és padokat helyez kilátásba az utca két oldalán. Ezáltal az egyébként is keskeny utca még jobban leszűkülne és akadályozná a gyalogos forgalmat. Ezeknek az elemeknek az elhelyezésével elveszítené alapvető funkcióját, sétautca jellegét. A régi lámpaoszlopok felállítása és elhelyezése továbbra is a „romantikusok” és a „racionalisták” vitatémáját képezi.

A történelmi városmag színhelyén levő Nenad cár tér az említett múltbeli beavatkozások következtében teljesen megváltozott és hangulatában sem a régi. Idővel új törvényszerűségek kezdtek érvényesülni, s el-

rendezésével alkalmassá vált egy többszintű térmegoldás kialakítására. A mostani megoldás ellentétben áll a környezeti térbeli értékekkel, a térszíni viszonyokkal és a gyalogosok kénytelenek kerülgetni a parkoló gépkocsikat. Az elvárások szerinti gyalogos zóna helyett egy autós és gyalogos térség alakult ki. „Állítólag” ez csak ideiglenes megoldás. Vajon a gépkocsik vagy a térelrendezés szempontjából?

A Köztársaság tér szerkezete és elrendezése nem változik lényegesen. A változások közül megemlíthetjük a sétautcának a sportüzletig való meghosszabbítását és a park körüli eredeti vaskerítés átalakítását. Ez utóbbi tervet építészeti hamisításként jellemezhetjük, hisz hogyan is értelmezhetnénk másként azt, hogy a hetven évvel ezelőtti formákat és anyagot felhasználva rendezik át a teret. Ez az 1910-ben megvalósított terv meghamisítása. Ugyanez a helyzet a lámpaoszlopokkal, amelyeket új anyagokból eredeti állapotukban szándékoznak helyreállítani.

Az eredeti elképzelés szerint a gyalogosok három teret és két utcát kaptak volna, de végül kénytelenek voltak megelégedni két térrel és egy utcával. A központ műemlékterületté nyilvánítását a városkép és az építészeti emlékek megőrzése tette szükségessé. A várostervezés térben követhető kontinuitása értékes adaléka a város történetének. A várossá fejlődés átgondolt folyamatát szem előtt tartva került védelem alá a központ. Ennek viszont szerves tartozékát képezik az ősidők óta itt összefutó utak, mint például a Pétervárad, a Zombori, a Halasi út és néhány külvárosi utca (a Dulić utca stb.), amelynek urbánus és szociológiai sajátossága érdemel figyelmet. Műemlékké kell nyilvánítani ezenkívül még több építészeti létesítményt is. Ilyen épületek a külső városrészben is vannak, a belső városrészben viszont egységes egészet képeznek. Éppen a különböző korok stílusainak konglomerátuma: a klasszicizmus, az eklektika, a szecesszió, és a két háború között feltűnő modern építészet teszi műemlék jellegűvé a városközpontot. Az alkotás folyamatosságát a stílusok kibontakozása és megszűnése, átfejlődése szemlélteti az épülethomlokzatokon. Az elmondottak alapján bizonyos törvényszerűségeket állapíthatunk meg a városfejlődést illetően. Az eddigi századfordulókat például mindig intenzív városépítés jellemezte:

— a XVIII. és XIX. század fordulóján vette kezdetét a tervszerű városfejlesztés,

— a XIX. és a XX. század mezsgyéjét a korábbi építészeti elgondolás befejezése és új eszmék feltűnése jellemezte,

— a következő századfordulóra maradt a városiasodás folyamatának véghezvitele, a befejezettség igénye nélkül.

A városfejlődés fellendülésének mindig a gazdasági érvényesülés és a demográfiai növekedés volt az előfeltétele. Így volt ez a korábbiakban, s ez várható a beköltözés méretei alapján a mostani századfordulón is. Az ilyen időszakokban kialakult elképzelések megvalósítására az évszázad közepe tájáig sor került. Mivel a múlt évszázadok közepe táját jelentős társadalmi, gazdasági, szociális és politikai változások jellemezték, fejlődésük során a városok is ezekből az átalakulásokból táplálkoztak.

Az évszázadok közepe tájától a századfordulók felé haladva serény és huzamos ideig tartó városiasodási folyamat ment végbe.

Az utóbbi években megkezdett homlokzatfelújítási munkálatok következtében az épületek visszanyerik eredeti arcukat, de ezzel még nem fejeződik be megóvásuk és rekonstrukciójuk. A város számára nemcsak a homlokzatuk fontos, hanem teljes kül- és belviláguk a pincétől a padlásig. Ezeknek az épületeknek új rendeltetést kell adni, mégpedig az adott társadalmi törekvésekkel és a városfejlődés távlataival összhangban. Kulturális örökségünkbe beletartozik ezeknek az épületeknek a belvilága: a festett fal, mennyezet, csillár stb.

Az előttünk álló századforduló városépítései számára marad még éppen elég tennivaló a városközpont rendezésén. A délről a Maxim Gorkij, a nyugatról a Zágrábi és Preradović, az északról a Žarko Zrenjanin és Zmaj, a keletről pedig a Đuro Đaković utca által körülhatárolt központ térségében számos tennivaló van még a városiasodás érdekében. Meg kell tisztítani és rekonstrukciót kell végrehajtani a különböző épületcsoportokon, pótolva a foghíjakat vagy lezárva az épülettömbök végét. Természetesen ezek a munkálatok csak a városrendezési elképzelések és az építészeti hagyomány figyelembevételével végezhetőek el. Az épületkomplexumok purifikációja csupán a belvilág felesleges elemektől való megtisztítását, a korábbi vagy a megváltozott rendeltetésnek megfelelő felújítását, más szóval rekonstrukcióját jelenti. Ilyen értelemben jelenleg a városháza és a barátok temploma közötti háromszög rendezése volna a legsürgősebb. A tervezett átrendezést követően látványos városalkotó elemmé válik majd. Történelmi jelentősége mellett gyakorlati funkciója is lesz, mert három tér fókuszában helyezkedik el. A gyalogosok számára kijelölt zónában elfoglalt helyéből következően a legésszerűbb átjárókat létesíteni rajta, hogy a járókelők, a vásárlók kerülőút nélkül jussanak el a három tér valamelyikére. A háromszög alakú épületegyüttes Nenad cár térre néző három jellegtelen épületének lebontásával, s az így keletkező foghíj interpolációjával lehetőség nyílna:

— az udvari rész purifikációjára, aminek következtében egy rendkívül hangulatos udvart lehetne létrehozni a város egyik legrégebbi épülettömbjében,

— ennek az újonnan kialakított udvarnak az üvegtetővel való befedése egy kerthelyiség kialakítását tenné lehetővé mind a négy évszakra,

— az épülethelyiségek új tartalommal való telítése egy olyan komplexum kialakulásához vezetne, amelyet joggal nevezhetnénk városunk központjának. Bár a városközpont kiépítése nagyjából véget ért, hasonló városrendezési rekonstrukciót lehetne véghez vinni más épületcsoportok esetében is. A Đuro Đaković, a Zmaj, a Crnojević és a Kidrič utcák által behatárolt térség épületei például egyáltalán nem városias jellegűek. Hasonló épületkomplexumot alkot például a Strossmayer, a Matko Vuković, Gubec és a Maxim Gorkij utcák által körülhatárolt városrész is. Az ilyen és ehhez hasonló épületcsoportok az utcáról nézve többnyire kellemes benyomást keltenek, de az udvarról nézve és belső elrendezé-

süket tekintve egy más korról, létrejöttük időpontjáról vallanak. Ma már egészen mások az elvárások, és ezért az említett épülettömbök esetében feltétlenül szükséges a város további városiasítása. Az átalakulás legjellemzőbb példája, hogy a gyalogoszóna abszurdumnak tűnt egészen napjainkig, most pedig szükségszerűséggé vált.

A városépítésszek számára napjainkban is még számtalan lehetőség nyílik, mert a városépítés folyamata még nem fejeződött be, s nem is fejeződhet be. Ez nemcsak a központra, hanem az egész városra is vonatkozik. A valamikori külső városhoz fecskefészek módjára tapadnak a terv szerint vagy engedély nélkül épült újabb lakótelepek. Az utóbbiakra a város folyamatos fejlődésében sohasem volt példa, ezek a XX. század második felében alakultak ki.

Az utóbbi évtizedek városépítészei a tervszerűsége törekedve elidegenültek magától a várostól, hűtlenek lettek a korábbi építészek elgondolásaihoz, mert azok valószínűleg nem is ismeretesek számukra. A tanulmányaik során szerzett ismereteket iskolásan, szó szerint és sematikusán alkalmazták, nem törekedve arra, hogy alaposabb ismereteket szerezzenek a várossal, amelyet építenek. Az újonnan tervezett városrészek függőleges és vízszintes úthálózata idegen a domborzattól, a naptól, a szélről, az élettől és az egész mikroklímától. Ilyen körülmények között jellegét veszítette a pannon helységekre oly jellemző városkép. A Pannon alföldbe belesimuló városok vagy falvak épületei a központ felé tartva egyre növekedtek, a lakásépítés gazdaságossága szempontjából indokolt tömbházépítés is nyomot hagyott a városképen. Az ilyen és ehhez hasonló nyomok tartósan megmaradnak a város arculatán.

A felvetett kérdések jelentős részére manapság még aligha adhatunk választ, de megválaszolásuk a jövő városépítői részéről nem maradhat el.

Garai László fordítása

Jegyzetek

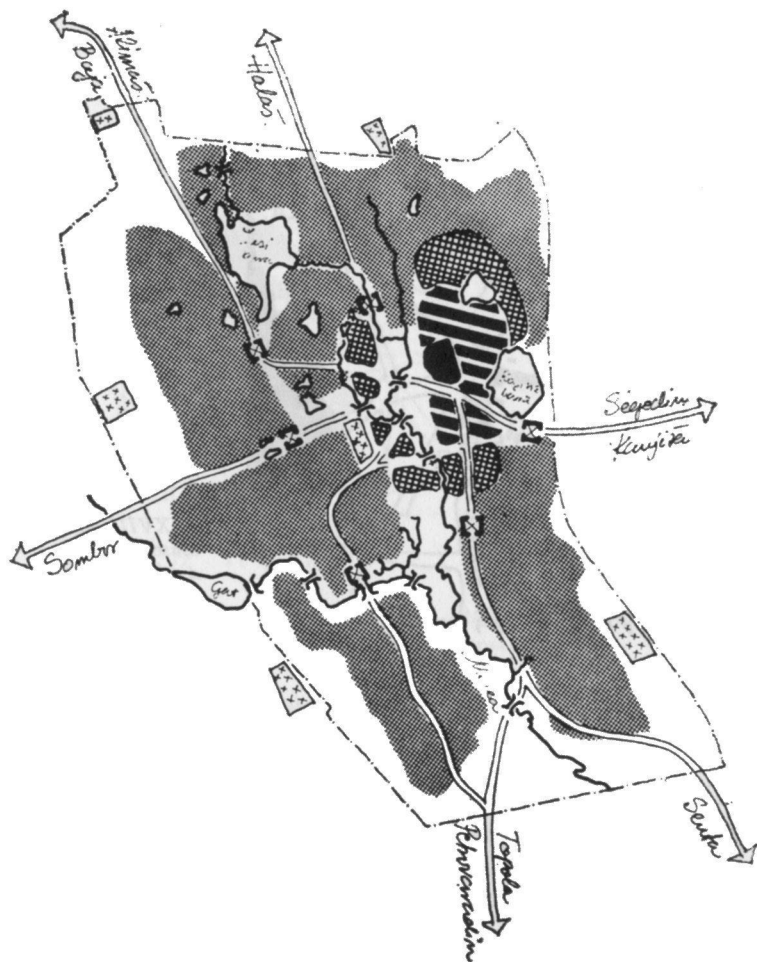
- ¹ Iványi István: Szabadka története. I. köt., 29. o.
- ¹ Evlija Čelebija: Putopisi. Szarajevó, 1973, 538. o.
- ² Szabadkai Történelmi Levéltár, a továbbiakban SzTL, 3.3.2.0. jelzés.
- ³ Iványi István: Szabadka története. II. kötet 634. o.
- ⁴ R. Radović: Fizička struktura grada. Belgrád, 1972. Ez a fogalom a város-szerkezet kialakulásának és létezésének minden lényeges eleméhez kötődik. Általános fizikai szerkezeten az építészeti létesítményeket értjük.
- ⁵ SzTL, 3.3.2.1. jelzés és Ulmer Gáspár: Subotica 1748. godine című cikke a Rukovet 1974. évfolyamának 3—4. számában.
- ⁶ Feltételezésünk szerint a városnak a két részre való tagolása az írott források által is említett sáncoknak is köszönhető. Ezeknek a sáncoknak a tényleges létezését és kiterjedését rendszeres régészeti ásatások eddig még nem igazolták. Erre 1984-ben sem került sor, a Jovan Nenad

cár tér rendezése alkalmával. Mivel a kérelmet visszautasították, így a létezésükkel kapcsolatos feltételezés továbbra is rejtély marad.

- ⁷ SzTL, 18. b., 105/1785 jelzés. Erről a sírról említést tesz Iványi is említett műve II. kötetének 319. oldalán. Lásd még: Szekeres László: Szabadkai helynevek. Életjel kiadás, 1975, 42. o.
- ⁸ A XVIII. század elején a városnak még alig 2000 lakosa volt, a közepe táján már körülbelül 8000, a vége felé pedig — a szabad királyi városi cím megszerzését követően — mintegy 20 ezer. Az említett időszakból származó, a lakosság létszámára vonatkozó adatok viszonylagosak, mert nem lehet pontosan megállapítani, hogy magának a városnak a lakosságáról van-e szó, vagy a hozzá tartozó puszták népéről is.
- ⁹ A. Rudinski (a továbbiakban: A. R.): Tri rukopisne karte Subotice iz druge polovine XVIII veka. Rukovet, 1984, 2. sz. 178. o. Lehetséges, hogy ezt a térképet a város számára dolgozták ki.
- ¹⁰ Iványi: I. m. II. köt., 632. o.
- ¹¹ A. R.: I. M. 180. o.
- ¹² A. R.: Urbani razvoj centra kroz vekove. Subotičke novine 1984, 19., 20., 21. és 22. sz. Ezekből az írásokból részletesen megismerhetjük a D. Tucović és Strossmayer utca, valamint a Köztársaság tér kialakulását hat időpont kiragadásával. Ezek: a XVIII., a XIX. és a XX. század közepe és vége.
- ¹³ SzTL, Gludovac: 24 b, 66/1783.
- ¹⁴ A. R.: Tri rukopisne karte...
- ¹⁵ SzTL, 18 A, 23/1799 aec
- ¹⁶ SzTL, 11 A, 7/aec 1793. Gabrijel Vlašić a magisztrátushoz intézett válaszlevelében megemlíti, hogy a város felméréséhez és szabályozási tervének kidolgozásához két évre van szüksége. Ez a dokumentum azért is kivételes jelentőségű, mert arra utal, hogy milyen hosszadalmas tevékenységet igényel a városnak és a hozzá tartozó pusztáknak a felmérése.
- Iványi könyvének az 1799-ből származó térképmelléklete a városközpont egy részének szabályozásával foglalkozik. A térképen változott terület azonos Kovácsnak az 1778-ból származó térképén feltüntetett belső várossal.
- ¹⁷ SzTL, Ulmer Gáspár: Kraljevski komesar Skulteti, 24 B 31.
- ¹⁸ Nem ismeretes számunkra, hogy mikor számolták fel a városközpontban és az egész város területén a lóerővel működtetett szárazmalmokat. Iványi szerint 1827-ben 156 száraz- és szélmalom volt a városban. (I. M. II. kötet, 229. o.). Manapság egész Vajdaságban csak egyetlen egy működik. Az ipari forradalommal egyidőben jelentek meg a régi gabonaörlést kiszorító gőzmalmok.
- ¹⁹ A. R.: Arhitektonsko-urbanistički razvoj Subotice do početka XX veka. Magiszteri munka a belgrádi Építészeti Karon, 1984. 144. g.
- ²⁰ Ulmer Gáspár: Mlinarstvo u Subotici do nagodbe. Matica Srpska, Újvidék 1968, 51. sz., 97. o. és A. R.: Subotičke novine 1977, 45. sz. és 1983, 30. sz.
- ²¹ A. R. összehasonlításokat végzett a város különböző térségéből származó geomechanikus adatok alapján, de nem állt rendelkezésre elég adat és nem mindig a legmegfelelőbb színhelyekről.
- ²² A. R.: Magiszteri munkájának a térképelemzése, 72—104. o.

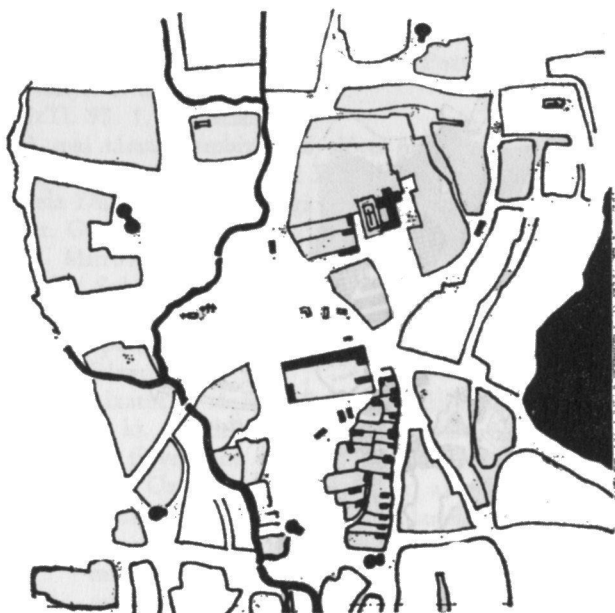
- 23 Ebből az időszakból több leírás maradt a városról, de közülük Iványié a legteljesebb. (I. m. II. köt., 603. o.)
- 24 Lásd a 12. jegyzetet.
- 25 Blaško H. Vojnić: Moj grad u davnini Subotica. Szabadka, 1971. 17. o.
Lásd a Korabinszky idézetet, Pozsony, 1786.
- 26 Iványi: I. m. II. köt., 643. o.
- 27 SzTL 93. 1. 14. jelzés.
- 28 A mai társadalombiztosító előtti park helyére tervezett épület és a környék rendezésének tervét Frankl István dolgozta ki. SzTL XV-7/1910 jelzés.
- 29 Bela Duranci: A vajdasági építészeti szecesszió. Forum, 1983.
- 30 Dr. Györe Kornél: Szabadka településképe. Életjel, 1976. 114. o.
- 31 M. Mitrović: Gradovi i naselja u Srbiji. Belgrad, 1953, 149. o.
- 32 A. R.: Subotičke novine 1979, 36—37. sz.
- 33 Az interpoláció a korszerű építészeti gyakorlatban egy új épületnek vagy épületcsoportnak egy kialakult építészeti egységbe való beillesztését jelenti.
- 34 A pályázatot a szabadkai lakásgazdálkodási öngazgatási érdekközösség írta ki. A jelentkezők száma jóval elmaradt az elvárásoktól, legalábbis ha figyelembe vesszük, hogy milyen nagyszámú építész van a városnak. Összesen öten pályáztak, az első díjat nem ítélték oda, a második díjat A. R. és csoportja, valamint Ruža Ostrogonac kapta. Mindkét szerző véleményét kikérte a szabadkai városrendezési intézet, de mindkettőjüknek az a véleménye, hogy javaslataikat nem vették figyelembe. A. R. szerint a gyakorlatban elképzeléseit teljesen megmásképezték.
- 35 Józsa Gellért a Strossmayer és a Boris Kidrič utcák, valamint a Szabadság tér, Balla Mária a Nenad cár és a Köztársaság tér, Kerekes Imre pedig a közlekedés tervét dolgozta ki az Intézet szakmunkatársaival.

1. sz. melléklet — A városfejlesztési szakaszok rekonstrukciója (A. Rudinski)

- történelmi városmag
- a város területe 1697-ig
- 1697-től 1747-ig
- 1747-től 1778-ig
- folyóvizek és hidak
- belvizek
- útirányok és városkapuk

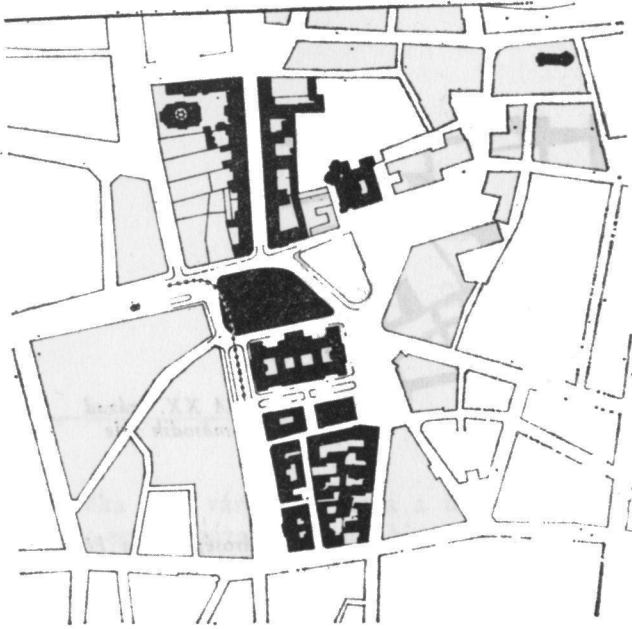
2. sz. melléklet — A történelmi városmag három fejlődési szakasza — a Tucović utca, a Köztársaság tér és a Strossmayer utca (A. Rudinski rekonstrukciója)

A XVIII. század második fele, a városrendezést közvetlenül megelőző időszak

2. A XVIII—XIX. század fordulóján véghezvitt első szabályozás

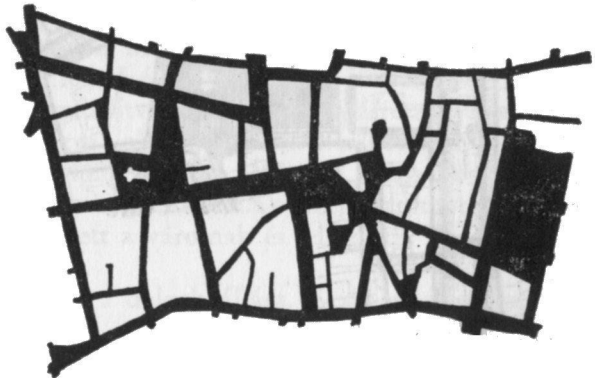

3. A teroszerű városépítés befejező szakasza századunk közepén

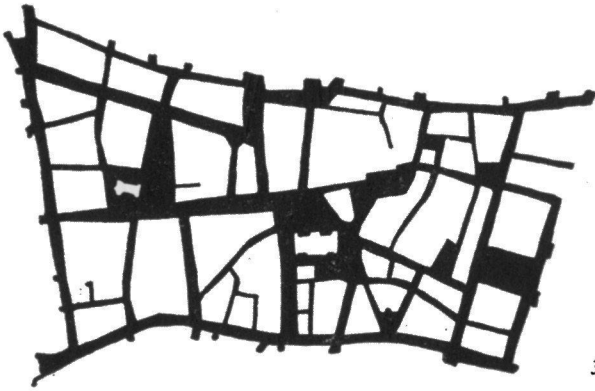
3. sz. melléklet — A városközpont és környéke — az építkezés három szakasza (A. Rudinski rekonstrukciója)

1. A XVIII. század második fele

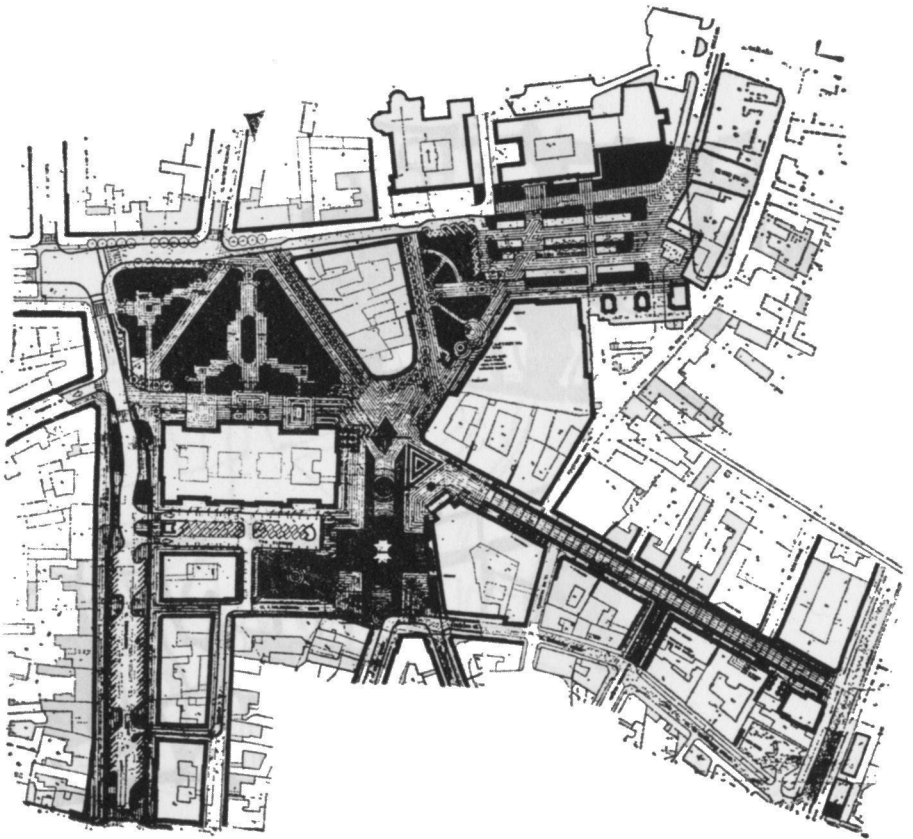

2. A XIX. század második fele

3. A XX. század
második fele

4. sz. melléklet — A városközpont új rendezési terve (Városépítési és Földmérő
Intézet) a Szabadság tér kikövezését némileg módosították

Bela Duranci

SZABADKA ÉPÍTÉSZEITE

Szabadka régi város, de maga a történelmi városmag nem is olyan régi, alig egy évszázada alakult ki. A város nagy kiterjedésű ugyan, de külső területei nem képeznek urbánus struktúrát, hanem falusi képet nyújtanak. Központi elhelyezkedésű színháza régibb számos nagyobb városénál. Az iparosodás első jeleként igen hamar felépült az első gőzmalom, de hamarosan tanítóképzővé alakították épületét.

Bácskában először Szabadkát kötötte össze vasútvonal Európával, de az átvitt értelemben vett Európa még nagyon sokáig váratott bebocsátásra a város falai közé.

A város hamarosan nem tartotta méltónak magához póri múltját, és alig néhány évtized alatt lebontotta a 18. századi épületeket és az erődöt. Helyén egykettőre kiépült egy 19. századi városközpont, de ekkor már más városok a 20. századi fejlődés útjára léptek.

Ha a századelő alig egy évtizede során nem épül fel annyi városképi jelentőségű épület, amelyek fél évszázaddal később is építészeti értéket képviselnek, akkor még sokáig vidéki városka képét mutatná.

A városkép fejlődése szempontjából döntő jelentőségű volt a századforduló. Tarka épületei nemcsak lakóinak, hanem az építészeti stílusok iránt érdektelen idelátogatók emlékezetében is megmaradtak.

Amikor ez az építészet létrejött, modern és konzervatív volt egyben. A bevett szokásoktól eltávolodva helyezkedett szembe a tradícióval és kínálta fel a maga választási lehetőségét. Felkavarta a vidéki szellemiséget, mintegy ezáltal is előremozdítva a haladást. Másrészt viszont az európai fejlődés mögött kullogva jobbra inkább a múltfélben levő évszázad pazar lezárulása volt, mint a jövő előfutára. Függetlenül attól, hogy ezzel kapcsolatban hogyan foglalunk állást, megállapíthatjuk, hogy ez az építészet szerves részévé lett a városnak és jellegzetes sajátosságává vált.

Meggyőződésünk szerint ilyen a dolgok állása. Egyes elődeink szintén azt hitték, helyesen cselekszenek, amikor elénk tárták még ma is megtevesztően ható választékukat.

Havas Emil, a város jó ismerője nem éppen lelkesedve írta le századunk első éveiben a következőket: „Itt semmi sincs meg egészen. De már sokminden megvan félig . . .”¹. Amikor egyszer Pestről jött haza — valószínűleg vonaton —, a következőképp látta szülővárosát, a századforduló Szabadkáját: „Az apró épületek közül szomorúan emelkedik ki néhány gyárkémény, amely bátortalanul ontja az ipari előrehaladás jelét — a füstöt.”² Ezzel a tömör mondattal lényegbevágóan jellemezte a válaszút elé került mezővárost, de sejtetni engedte a várható ipari fejlődést is. Bennünket ma még mindig ezek az „apró épületek” vesznek körül. A korabeli városközpontot ugyanis szinte változatlan formában örököltük. Havas városképéből csak a városháza és a mai tömbházak hiányoztak.

Havasra nagyon sok minden lehangolóan hatott ebben a városban, de leginkább a társadalmi élet minden pórusát betöltő közöny. Erre a kilátástalan helyzetre abban talál mentséget, hogy „... Szeged az árvíz nélkül ma hátrább lenne, mint Szabadka . . .”³ Enyhe optimizmusa addig a megjegyzésig terjedt, hogy „az ország harmadik városa” bizonyára végül győzni fog.

Az egyik század eleji napsütötte decemberi délután a város másik jó ismerője, Csáth Géza is anyagot gyűjtött a Szabadka „szépségeiről” készülő írásához,⁴ amelyet a Bácskai Hírlap 1910. január 1-i számában hozott: „Házak vannak itt, van néhány emeletes ház is, meg zsindeyes is, de a legtöbb csak náddal fedett apró, akkora csak, mint egy lyuk, vagy vacok szétszórva a város körül ezerszámra.”⁵ Az általa kialakított kép még lehangolóbb. De legalább rámutatott, hogy miért hiányzott az „építészeti eszmény”: „A szabadkai polgároknak a 18. és 19. században nem volt pénzük ahhoz, hogy szép házat építsenek. Vagy volt pénzük, de nem akartak szépet, azaz drágát építeni. Vagy végre volt pénzük, de nem tudták, mi az a szép. És ez az utóbbi a legvalószínűbb.”⁶

Csáth a város utcáit járva kialakította a maga „ranglistáját”: Megemlítette a háború idején lebombázott és lebontott Vojnits kúriát, a Milinovics házat, néhány eklektikus épületet, a barokk katedrális és az újonnan épült zsinagógát. „Kissé túl színes, de körvonalaiiban formás . . . Vöröstégla színűek maradtak a falai, mint valami terrakotta szobrocška. Egészen új még. Ha temperálódik, a színe szép lesz.” — mondja róla.⁷ Megállapításai határozottak és világosak. A napjainkra még ismertebbé vált Sárga házról, a régi Postáról például azt mondja: „Nemes lendület, előkelőség, kissé olcsó az egész, pár forintot ér mindössze, de szép. Ez a ház talán még Brüsszelben is mutatna, alkalmas helyen persze.”⁸ Röviden, de velősen jellemezte a feljövő eklektikus építészetet: „Olcsó az egész . . . de szép!” Aztán továbbhalad: „Bárány szálloda. Fantasztikus és önkényes, de van benne invenció és karakter.”⁹ Végezetül a Manojlovics palotáról a legszebbeket mondja: „Ez a sarokház intelligens és formás. Nézze meg a portálét, az erkélyt, a bemélyedéseket, a kiugrásokat, a tetőt és az ablakokat. A legegyszerűbb és legolcsóbb anyaggal is mond valamit. Rouenben és Lyonban is megtűrnék ezt a házat! És ha kert

közepén állana, egy londoni garzon is ellakhatna benne a legjobb társaságokból.”¹⁰

Csáthot az arányok, a homlokzatbeosztások, a formás részletek, részarányok és az épület arányait meghatározó elemek foglalkoztatják, miközben a vidékiség komplexusát külföldi városok és „londoni garzonok” emlegetésével hessegeti el. Bár azóta változtak az idők, az ízlés, a Csáth által említett épületek a város építészeti értékei maradtak. Az egészben csak az a furcsa, hogy Raichle Ferenc egyetlen építményét sem méltatta figyelemre. Éppen ellenkezőleg: a gimnáziumról kertelés nélkül állítja, hogy „emberi ízléstelenség”. Noha a korabeli helyi újságban olvashatta író-társának a Raichle palotáról¹¹ készült jegyzetét, amely megérdemli, hogy a város kultúrpalotája legyen, mégsem említi egy szóval sem. A városházáról, a korabeli Szabadka legnagyobb szenzációjáról megjegyzi: „Ez lesz az új városi székházunk... Óriási lesz és modern stílus, amit ízléses ember nem sajnálhat eléggé. A kis teret be fogja tölteni, és reá fog nehezkedni a házakra körös-körül mint egy hatalmas tyúk, amelyik szakajtón ül.”¹² Fél évszázaddal később a jugoszláv festők első találkozóján ugyanezt a városházát az építészet és az iparművészet példás szintéziseként említik!¹³ Lazar Trifunović (1929—1983) az ismert képzőművészeti kritikus és művészettörténet tanár 1978-ban ismét hangsúlyozta a városháza értékeit és a Raichle palotát is mellé állította.¹⁴ Ezek a Csáth számára mellékesnek számító épületek kerültek most előtérbe! A Milinovics ház, melynek tulajdonosa „valószínűleg nem is sejti milyen szép háza van”, feledésbe merült, bár a vele kapcsolatos értékelés nem veszített jelentőségéből: „Szilárd architektúra, előkelő és könnyed tagozottság. Jól lendülő íves ablakok és egy kecses torony, amelyet egy kariatída tart. Egyetlen hibát nem találni!”¹⁵ — foglalja össze róla Csáth. Nyilvánvaló tehát, hogy nem volt tudomása a homlokzati tervről, miszerint két kariatída kell hogy övezzé a díszes bejáratot, amelyet az idők során az üzlet bejárata érdekében feláldoztak. A meglévő atlaszt, amelynek két „húga” kellene hogy legyen, ma durva műkö erősít meg. Tehát „hibát” mégis lehet találni.

Még terjedelmesen foglalkozhatnánk a Csáth előtti vagy utáni bírálatokkal, amelyek hol az egyik, hol a másik épületet tartották jelentősebbnek, egyeseket giccsnek minősítettek, leromboltak, hozzájuk építettek vagy megváltoztatták valamely építészeti elemüket. Tény viszont, hogy a szabadkai városközpont jó néhány olyan műemlékké nyilvánított épületet foglal magába, amely a századfordulón jött létre. Ezek a műemlékek és környezetük pedig a város múltját, fejlődéstörténetét hordozzák magukban. Ma is tanúsítják, hogyan nőtte ki Szabadka a mezővárosi jelleget, miként versengtek egymással a városba települt gazdák, mennyire pangott az élet a két háború közötti határvárosban, és mit hozott magával a háború utáni újjáépítés. Jelen van általuk az emberarcú építészet, a formák és színek szellemes játéka, a síkság időálló és nemes építészeti eleme, a kerámia, amelyet semmiképpen sem tesz magáévá a korszerű építészet, hogy legalább némileg gazdagítsa monoton eszköztá-

rát. Ehelyett ezeket a műemléki értékű épületeket nap mint nap veszély fenyegeti. Ahogyan annak idején lebontották a régi palicsi Nádasszállót, majd a korzón az első szabadkai gőzmalmost, úgy került most sorra, a szemünk láttára a Bárány Szálloda. A palicsi Jezero Szálló is majdnem ilyen sorsra jutott. Szerencsére felújították, s ezért 1984-ben megkapta a Borba napilap építészeti díját.¹⁶ Ez az első szabadkai épület, amely építészeti díjat vívott ki magának. Sajnos, ez a példa aligha fogja megváltoztatni az építészeti múltunk iránti viszonyulást. Lebontásra mindig lehet okot találni, s már-már az a meggyőződésünk, hogy nyugodtan kívárujuk, amíg az ilyen épületek lassan tönkremennek. Ekkor aztán nagy bölcsen megállapítjuk, hogy olcsóbb újat építeni, mint a régit felújítani. Az ilyen példákat sorolhatnánk a végtelenségig. A mai építészek nyilvánvaló célja, hogy a saját elképzeléseiket is bevigyék a védetté nyilvánított városrészekbe.

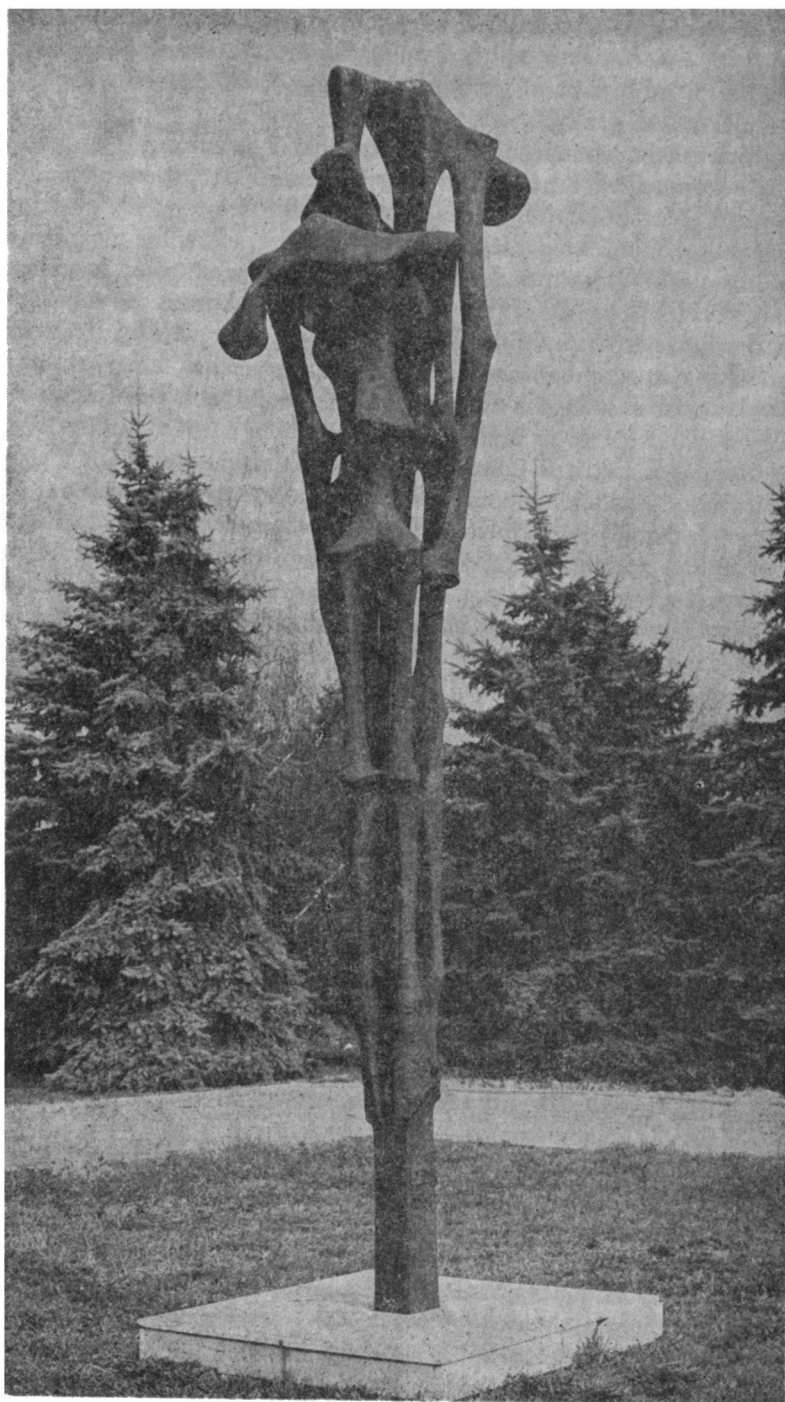
A régi városszerkezet új létesítményekkel való kiegészítése rendkívül érzékeny dolog és végzetes hibákat lehet véteni. Ennek a városnak is megvan a maga megismételhetetlen és sajátos fejlődése, amely kialakítja arculatát, elhelyezi díszzeit. Az idő múlása patinássá teszi az épületeket, és ezt az eredeti értékekre jellemző nemes veretet nem pótolhatja a legkorszerűbb utánzat sem. Ezek a sajátosságok teszik végül jellegzetessé a várost, különböztetik meg a többitől és határozzák meg arculatát.

Szabadka az idők során a követelmények, a szükségszerűségek és az ízlésváltozások Szkülájája és Kharüdisze között vergődött. Az évszázadok nem tették öregg, hanem megrokkantották. A környékbeli népi építészeti emlékeken kívül csak a történelmi városmag foglal magába jelentősebb épületeket. A múlt század utolsó két évtizedében fellendült polgárosodás azonban új épületeket emelt a régiiek helyén. Így szakadt meg véglegesen a folytonosság. Kárpótlásul meg kell elégednünk a historizmus és eklektika összefüggő építészeti együttesével, ami jobb híján a város jellemzője lehet, de mivel ezek az épületek nem időálló anyagból készültek, karbantartásuk nehéz. Ez az ára most annak, ami annak idején olcsó és szép is volt.

Ebbe az épületegyüttesbe szervesen illeszkedik a magyar szecesszió néhány kivételes megvalósulása, amely elég funkcionális ahhoz, hogy a modern építészet előhírnöke lehessen, és mutatós ahhoz, hogy ne vesszen bele környezetébe. Inkább a körülményeknek, mint egy átgondolt cselekvésnek köszönhető, hogy építészeti örökségünknek ebben a sajátos együttesben összhangra talált az eklektika és a szecesszió. Ez az egységes jellemvonás, amely Szabadkát műemlékjellegű épületek tárházává teszi.

A századforduló előtti falusi építészet, amelynek természeti törvényszerűségeit később a modern építészet fogalmazta meg, számos értékes épületet hagyott maga után. Ezek az itt élő építőmesterek keze nyomát viselik magukon; ők teremtették meg a jellegzetes alföldi háztípust.

A századfordulót követően, a modern építészet elterjedésének időszakában Szabadka határmenti várossá válik és területén nem folynak jelentősebb építkezések.

Glid Nándor: Akasztottak balladája (1967) (fotó: A. J.)

A háború utáni újjáépítés nem eredményezett olyan jelentős épületeket, amelyek más vidékek építészetéhez viszonyítva sajátosak lettek volna. A köztéri szobrokban egyébként szegény város azonban néhány jelentős emlékművel gyarapodott.

Maradjunk tehát annál a néhány műemléki jelentőségű épületnél és emlékműnél, amelyeket nem kezdett ki az idő vasfoga és ma a község határain túl is értékes építészeti hagyománynak számít.

A századfordulón még meglevő régi városháza tömbje nem emelkedett a környező földszintes és egyemeletes lakóházak fölé. A városközpontban a vidéki barokk építészeti példányai sorakoztak. A magas tetőzetű, nehézkes és tömzsi épületek egy alvó város benyomását keltették.¹⁷ Sokkal több volt azonban az olyan egyemeletes épület, amely eklektikus stílusával a városiasodást hozta magával. Az építkezők Pestet utánozták. Még egy olyan régi és arányos beosztású épület is, mint amilyen a keleties ízlésvilágot tükröző Loncsárevics ház, eklektikus palástot öltött.

A városiasodó vidéki település fölé a barokk nagytemplomnak, a barátok templomának és a pravoszláv templomnak a tornya, illetve a zsidó templom hatalmas kupolája emelkedett. A konstruktív újítások eredményeként egy a hagyományos toronytól eltérő színes kupola tömbje hívta magára a figyelmet. Ezzel vette kezdetét a magyar szecesszió elterjedése a városban. A gyors ütemben épített zsinagógát hivatalosan 1902. október 1-én fejezték be.¹⁸ A kupola belső átmérője 14 méter, az épület magassága 40 méter. A meglévő épületekhez képest egész sor újdonságot hozott: egy játékosan kiképzett homlokzatot, hatalmas rozetákkal áttört vékony falakat, a Zsolnay-kerámia hangsúlyozott színvilágát és a különösen belülről feledhetetlen kupolát. Ez a minden vonatkozásban különös építmény létrejöttékor nem keltett különösebb érdeklődést.

A rákövetkező két évben húzták fel a vasútállomással szemben levő Raichle palota¹⁹ falait, amelynek ragyogó színvilága és játékos formái valamilyen szoborra emlékeztetnek.

Raichle J. Ferenc, a feltörő építész valószínűleg vidékünk legjelentősebb szecessziós épületét alkotta meg lakóházában. A vidék tehetősebb embereihez hasonlóan a valamikori földbirtokosokra jellemző méltóságjellességgel ékesítette házát, de jelentős szerepet játszott a másokkal való versengés is. Raichle nem volt kedves jövevény a szabadkai építészek körében. Valójában nem volt idegen, mert Apatinban született, pályafutása kezdetén szép eredményeket ért el, de a város uralkodó köreinek a támogatását is élvezte. A saját házán akarta megmutatni, hogy milyen építész, és ezért egy olyan különös épületet tervezett, amely ma is csodálatot vált ki. A palotájával szemben sorakozott négy, valamivel korábban épült polgári ház: az állomás felől az első a városi gőzmalom tulajdonosáé volt, a második — amelyet Lechner Ödön, a magyar szecesszió kimagasló építésze tervezett — a közjegyző tulajdonát képezte (Leovits palota), a harmadikban a város egyik leggazdagabb polgára lakott, aki az idő tájt ment tönkre, a negyedik pedig — a Raichle palota-

tával átellenben — a nyugalmazott polgármester otthonául szolgált, aki reggelente „kénytelen” volt elgyönyörködni ebben a szellemes építészeti kompozícióban. Mai szemmel nézve nyilvánvaló, hogy közülük az első hely Raichle-t illeti meg. Alig egy évtizeddel ezelőtt az egyik idős építész, aki kortársa volt Raichle-nak, azt állította e sorok írójának, hogy „Ezt nem ő, hanem a pesti barátai tervezték”. A féltékeny építész-kollégák öröme Raichle teljesen elszegényedve hagyta el Szabadkát és így Csáth Géza sem érezte szükségét, hogy foglalkozzon ezzel az épülettel, főleg hogy nem volt híve a modernebb építészetnek.

A Raichle palota mindennek ellenére a vajdasági építészet egyik leg-szellemesebb alkotása marad. A falfelületek bátor és szokatlan kialakításával, az arányok megkomponálásával, az anyag pittoreszk jellegével és megválasztásával ez az épület egyértelműen kiválik környezetéből és a vidékünkön elterjedt hagyományos építészeti megoldások köréből.

Raichle ennek az épületnek a megtervezésénél a parasztkorok jellegzetes oromfalainak ritmusából indult ki, de a bevett építészeti dogmákkal szembeni szecessziós tiltakozás szellemében utasította vissza a megmerevedett szabályokat. Kifinomult esztétaként egyeztetette össze a saját portáját csinosító póri ízlést az üzleti ember és tehetséges építész igényeivel. Az épület belső téralakítása és berendezése során beigazolta, hogy milyen érzéke van a fényűzéshez, a képek, a szőnyegek és a bútorzat megválasztásával a legmagasabb szinten képviselte a kor divatját. Ha a város annak idején hallgatott volna előrelátó újságírójára, akkor most a kor építészetének és művészetének páratlan szintézisét bir-
tokolhatnánk.

A szintézisre — amely minden korszak építészei előtt ott lebeg — a következő szabadkai vállalkozásnál, az egyedülálló városháza esetében került sor.²⁰ Az enteriőr sokkal jobban megőrződött és egyes részleteiben változatlanul megmaradt. Így vált a városháza ennek a szintézisnek az egyedülálló példájává.

A szabadkai városháza, amelynek méreteitől Csáth annyira megrettent, nem tűnik grandiózusnak és túlméretezett tömegével nem nehezedik rá a városközpont. A csipkés épületszerkezet és a külső épületdíszítés koloritja semlegesítette a méretek hatását. A tömbházak, toronyházak méreteihez szokott mai szem számára a torony is elég szerényen hat. Természetesen a várost körülvevő új lakótelepek felett is érvényesül domináns szerepe. A városháza azáltal válik korának méltó tanújává, hogy épen maradt az enteriőr, és annak idején következetesen összhangba hozták szintézisének — az építészetnek, az iparművészetnek és a funkciónak — minden elemét. A városháza tervezői, de mindenekelőtt Jakab Dezső a valódi művésztől a giccsig a századforduló minden tarkaságát és a történelmi válaszut minden szorongását belevitték munkájukba. Nagy Sándor festő a tanácsterem vitrázaiban a színek drámai hangszerezésével tömörítette a századforduló emberének szenvedélyességét és rezignáltságát. A Könyves Kálmánt ábrázoló kompozíciójában az összhang legmagasabb fokát érte el és sikerült megragadnia a történelmi pil-

lanatot, amikor az ember addigi sorsszerű létezését egy forradalmi töltésű változással új irányba tereli. A műemlékegyüttes értékes vitrázsaival egyenértékű a Zsolnay-kerámia, amely a főbejárat lépcsőfeljáratában a legszebb.²¹

1912-ben, amikor már teljes kerámiadíszben állt a messze földön pártját ritkító városháza, Veljko Petrović az alábbiakat jegyezte fel a Pesten látott Zsolnay-kerámiáról: „Zsolnay-lapokkal és majolikával díszített lehetetlen paloták, amelyek az úrgazdagok szalonjainak hatalmas kandallóira hasonlítanak. Tarkálló tulipándíszítésüket teljesen értelmetlenül mintázták le az alföldi parasztbútorokról. Teljesen mesterkéltné, mértéket és rendszert nem ismerő erőltetett próbálkozás, mértéktelen túlzás és cigányos tolakodás.”²²

Amikor fél évszázaddal később a világ ismét „felfedezte” a szecessziót, csak akkor nyert megállapítást, hogy milyen kulcsfontosságú szerepet játszott a Zsolnay-kerámia Lechner szellemes, pazar és egyedülálló építőművészetében.²³ Munkatársait, tanítványait és az általa bevezetett stílus követőit a jó ízlésű emberekkel járó kiközösítés kísérte. A majolika, a pirogránit, az eozin és a pécsi Zsolnay gyár más termékei a múlt idő ellenére állják a napsütést, az esőzéseket és továbbra is eredeti színárnyalatukban ragyognak. A modern építészek viszont teljesen száműzték az alföldi tájnak ezt a sajátos épületdíszítő elemét. A házakat, tereket, emlékműveket márvánnyal díszítik, amelyet kikezdi és megsemmisít a kontinentális éghajlat, miközben a kerámia állja a megpróbáltatásokat.

A Zsolnay-kerámia a város nem nagy számú, de jól kiképzett épületeinek tetőfedő cserepeként, homlokzatzsúszeként és belső épületdíszeként lassan szabadkai jellegzetessé válik. Egyesek szerint a kerámia térhódítása a mezővárosi lakosság nagyravágyásával és a vásári tarkaság iránti fogékonyságával vette kezdetét. Mint ahogyan minden csoda három napig tart, így a kerámia is hamarosan megszűnt szenzáció lenni. A háború után egyre több szó esett az ember élet- és munkakörülményeinek kellemessé tételéről. A kerámia olyan vidám színfolt, amely mérsékelheti a hétköznapiok ésszerűségét és célszerűségét. A kerámia, amely a háztetőkön és az épülethomlokzatokon már kiállta az idők próbáját, arra ösztönzött néhány mai keramikust, hogy mintegy tucatnyi munkájával gazdagítsa a város épületeit.

A kerámia iránti érdeklődés újraéledésének egyik legszebb példája a most elkészült Zsolnay-kút²⁴, amely egy évtizeden át porosodott a rak-tárakban, míg végre az 1984/85-ös évben elnyerte végleges formáját a városháza előtti téren. Ha a városnak lesz elég ereje, hogy megfelelő gyorsasággal folytassa az épülethomlokzatok felújítását, a terek és utcák rendezését, akkor abban a nagyszerű élményben lehet részünk, hogy rövid időre — mielőtt még kifakulnának az elsőként felújított homlokzatok — a formák, a színek, a stílusok és a kerámia ünnepi díszébe öltözik a városközpont.

Az eklektika átkát már Csáth Géza is kimondta: „Olcsó, de szép...”. A vakolat és a gipsz szépségét hamar kikezdi az idő, karbantartása

rendszeres felügyeletet igényel. A jóval drágább kerámia — függetlenül attól, hogy igen mostohán viszonyultak hozzá —, mint a táj egyik legalkalmasabb épületdíszé, beigazolta, hogy nem is olyan drága, s az idő múltával értékéből mit sem veszít.

A sajátos és jellegzetes szerepet betöltő kerámia felfedi előttünk, hogy milyen utat tehet meg egy meghatározott anyag a végső érvényesülésig, hogy környezetével egyetemben bevonuljon az építészeti hagyományba.

Az elődeink és magunk által elhamarkodott „olcsó” és gyors megoldások drága és szomorú tapasztalatokkal járnak.

Aligha hihető, hogy a palicsi nádas szállónak, ennek a sajátos alföldi vendégfogadónak a lebontása hozzájárult a tóparti turizmusunk fejlesztéséhez. A felújítási módszerek figyelmen kívül hagyásával tartós kárt okoztunk a palicsi műemlékegyüttes egyik leglátványosabb és turisztikailag legvonzóbb létesítményében, a női strand épületében. A nagyteraszról leválasztottuk a legvitalisabb részeket és így „eredményesen” felújítottuk az épületet. Még tovább sorolhatnánk a gazdasági körülmények diktálta kényszerhelyzeteket. Mivel magyarázható például az, hogy egyetlen eddigi „célszerű bontás” alkalmával sem tettük szabadon álló épületté a Csáth által legszebb szabadkai háznak tartott épületet, hogy még szebb legyen?

Az idő múltával a történelmi városmag és a palicsi épületegyüttes építészeti hagyománya néha eredményesnek mondható felújításokon megy át.

Kedvezőnek ítéelhetjük meg, hogy a városközpontban a múlt év óta a lakosság önkéntes hozzájárulásával egy nemes akció vette kezdetét. Az épületek „kozmetikai kezelése” után újra felfedezzük az épületek homlokzatát és rájövünk, hogy Havas Emilnek és Csáth Gézának módosítania kellene véleményét. Veljko Petrović sem vált túlságosan „híressé” a kerámiáról tett megállapításával, bár a városháza külső felújítása még várat magára. Mi is — akárcsak Csáth a gimnázium tájékán²⁵ — elfordítjuk fejünket, amikor a lebontott Bárány Szállóhoz érünk. Akárcsak régebben, most is, és általában mindig temperamentumosan dicsérjük vagy szidjuk az újonnan átrendezett Strossmayer utcát, vagy a Jovan Nenad cár teret. Ha mással nem is, legalább ezzel tanúsítjuk a város iránti szeretetünket, és továbbra is figyelemmel kísérjük sorsának alakulását.

Minél jobban eltávolodunk a balszerencsés századfordulótól, Havas jóslatától²⁶, annál inkább közeledünk az újabb századfordulóhoz, amelynek át kell adnunk a saját építőmunkánkat és a századeleji építészeti hagyományt. A század első évtizedét, amely műemléki jellegű épületeket hozott magával, az első világháború zárta le. A rákövetkező még szörnyűbb világégésig, tehát századunk közepéig, Szabadkának nem volt alkalma jelentősebb épületekkel gazdagodnia. Kivételként említhetjük a valamikori Levente Otthont (Sokol dom), a mai Ifjúsági Otthont és a börzét, valamint egynéhány lakóépületet. A Đorđe Tabaković által tervezett börze a 30-as évek értékes létesítménye, mert ekkor kezdett ki-

A Sárga Ház (egykori Takarékpénztár) épülete (fotó: A. J.)

bontakozni nálunk a modern építészet, s akárcsak a megelőző irányzat, kitartóan nyomást gyakorolt a hagyományos felfogásra és a beidegződött szokásokra.

Az újjáépítés időszakából nem maradt fenn említésre méltó épület, mint a századfordulóról, de ez nem jelenti, hogy az építészeknek nem volt szándékukban jelentősebb tervek megvalósítani. Mások voltak a körülmények, és szinte minden a beruházásoktól függött. Tény viszont, hogy a város növekszik és mindinkább új épületek jellemzik, többek között olyanok, mint az új „lelenház”²⁷, vagy a Pionír Cukorka- és Csokoládégyár stb., amelyeket nem lehet „konfekciós” mércével mérni. Korunk Szabadkáját azonban az emlékmű-plasztika jellemzi. Közülük néhány túlnő a helyi jelentőségen.

A Fasizmus Áldozatainak terén levő emlékmű nagyszerű példa a környezetbe való beilleszkedésre. A tágas téren elhelyezett méltóságteljes objektum beszédes domborműve és szobra a jónak a rossz fölötti győzelmét ábrázolva mutat rá az életre született és alkotásra kész fiatalok értelmetlen halálára. Toma Rosandić, a híres szobrász egy élettapasztalat bölcsességét összegezve pietás emlékművével az életet hangsúlyozza.

A több nemzetiségű Szabadka testvériségét és egységét szimbolizáló Kéve a Prozivka lakótelep új épületeinek foglalatában a maga tömörségével is beszédes alkotás. Oto Logo szobrász a vidék agrármúltját szimbolizáló kalászok és a modern technikai civilizáció segítségével mintáz-

ta meg az összetartozásnak ezt a régi jelképét. A műemlék azonban még „befejezetlen”. Az emlékmű környezete még mindig nem olyan, amilyennek tervezték. Az emlékműszobrászat egyik legimpresszívabb alkotása az Akasztottak balladája, amely majdnem ugyanazon a helyen van, ahol az 1941. november 18-án kivégzett tizenöt szabadkai harcos akasztófája állt.

Ma már sem a kaszárnya, sem rossz emlékezetű udvara nincs meg. Helyén egy felkiáltójel formájú emlékmű áll azzal a felirattal, hogy a kegyetlen halál görcsével a bátrak tudata szembeszáll. A felkiáltójel — ha megközelítjük — a kötél általi halálra ítélték csonttá aszott fűrtjébe megy át. Glíd Nándor szobrász a „halálgyarak” könyörtelen valóságát formálta meg kompozícióján.

Az Akasztottak balladája azokra a szörnyűséges fotódokumentumokra emlékeztet, amelyek a háború utáni években nyilvánosságra kerültek a világsajtóban. Ezek tanúsítják a legjobban, hogy az alkotó mennyire a valóságból vette témáját. Egész sor történet fűződik az emlékműhöz. Közülük az egyik a régi postához vezet, amelyet angliai vendégének Csáth olcsó és szép építményként mutatott be, amely akár Brüsszelben is megállná a helyét. A történelem úgy alakult, hogy ez az olcsó, de szép épület utóbb nagy árat fizetett azért, hogy bekerült a történelembe. Ezért teljes bizonyossággal mondhatjuk, hogy a helyét nem Brüsszelben kell keresnünk, a legjobb ott, ahol van. Amikor postaépület volt, számos jelentős és jelentéktelen üzenetet továbbított, a város akkor legmodernebb összekötő kapcsa volt a világgal. Aztán vesztőhellyé, kegyetlenkedések színhelyévé vált, de ismét üzeneteket közvetített, ezúttal az áldozatok bátorságáról, kitartásáról adott hírt. Egyeseket börtönbe, másokat a Don-kanyarba, táborokba vagy egyenesen a halálba küldtek innen. A fogva tartottak egy csoportját a jelenlegi Akasztottak balladája színhelyére vitték kivégezni, s így a Sárga ház néven ismertté váló régi postaépület műemlékké vált.

Egyes épületek a homlokzatukkal, mások az élénkségükkel vonják magukra a figyelmet, egyesek méltóságteljesek, másoknak meg a külalakja is riasztó.

A Sárga ház történelemmé vált. A hozzá kötődő események elhalványították építészeti jelentőségét. Az épület századik évfordulójára ismét visszakapta eredeti színét, amely a terror és a kegyetlenség szimbólumává vált.

Így változik a város épületeinek, műemlékeinek formája, színvilága, vagy akár láthatatlan jelentősége. Építészetiileg jelentéktelen épületek válnak jelentőssé azáltal, hogy híres emberek vallják szülőházuknak. Példaként megemlíthetjük Kosztolányi Dezső szülőházát, amelyet megdöbbenéssel áldoztunk fel egy szálloda érdekében, bár attól még megmaradhatott volna. „Mindegy” — hisz már fű nő a helyén. Aksenuje Marodićnak, az ismert festőnek a szülőháza ugyan műemléknek nyilvánított épületnek számít, de már régtől fogva nem hasonlított az épületre, ahol a festő született.

Még nagyon sok mindent meg kell változtatni, helyre kell hozni, hogy ne legyen városunkra érvényes Havas Emilnek az írásunk elején hangsúlyozott megállapítása: „Itt semmi sincs meg egészen. De már sokminden megvan félig...”

Garai László fordítása

Jegyzetek

- 1 Bácska társadalmi élete, ezer arcképpel. Szerkesztette Csoór Gáspár, Budapest 1909, 154. o. (Havas Emil, Szabadka)
- 2 I. m. 154. o.
- 3 I. m. 159. o.
- 4 Csáth Géza: Írások az élet jó és rossz dolgairól — kritikák, cikkek, karcolatok. Életjel, Szabadka 1975., 302. o.
(Szabadka „szépségeiről” — Szomoró Dezső stílusában, megjelent a Bácskai Hírlap 1910. január 1-i számában)
- 5 I. m.
- 6 I. m.
- 7 I. m.
- 8 I. m.
- 9 I. m.
- 10 I. m.
- 11 Bácskai Napló, 1908. július 10., Dél Magyarország, 1908. VII. A Kultúrpalota Múzeum című cikk írója rendkívüli művészi teljesítményként írt az épületről, hangsúlyozva az enteriőr művészi gazdagságát, keleti szönyegeknek, Eisenhut Ferenc festményeinek stb. jelentőségét. A város figyelmébe ajánlja az épület felvásárlását, mielőtt még a gyűjteménynek nyoma vesz. A továbbiakban javasolja, hogy múzeumnak rendezzék be. Erre jóval később, csak 1948-ban kerül sor. A Városi Múzeumot követően a Képzőművészeti Találkozó talált benne otthonra.
- 12 Csáth Géza: I. m.
- 13 Aleksa Čelebonović: „Azért van szándékomban erről a kérdéstről beszélni, mert egy olyan épületben vagyunk, amely valószínűleg legjobb példája a szintézisnek... Ez az épület énszerintem a művészi szintézis kivételes példája. Itt minden forma — kezdve az épülethomlokzattól a belső téralakításon át a kilincsekig, lámpáig és egyéb díszekig — egyetlen elképzelést, a szintézist szolgálja.” A jugoszláv festők első találkozója. Rukovet, Szabadka 1962. november—decemberi szám, 775. o.
- 14 Az egyik külföldi kiadó számára készülő jugoszláviai útikönyv szerzője a Városházát és a Raichle palotát választotta Szabadka építészetéből, mert szerinte ezek a létesítmények hívhatják fel leginkább a világlátott utazók figyelmét.
- 15 Csáth Géza: I. m. — A Milinovics ház az Október 10. utca sarkán levő épület, amelynek homlokzata a Strossmayer utcára néz. A gazdagon díszített bejárat terve azért nem vált valóra, mert kereskedelmi be-

- járatra volt szükség. Most a Napredak Könyvkereskedés van a helyén.
- ¹⁶ A Borba napilapnak a legjobb építészeti alkotásokért kijáró hagyományos díját 1984-ben Ivan Romić építész kapta a palicsi Jezero Szálló felújításáért. Az ő projektumát minősítették legjobbnak Vajdaság területén.
- ¹⁷ A vidéki barokk egyik legjellegzetesebb épülete egészen a 30-as évek végéig megmaradt, ekkor adta át helyét az azóta Nićin palotaként ismert épületnek. Ha a véletlen folytán megmaradt volna, akkor most egyetlen fényképfelvétellel bemutatathatnánk Szabadka három évszázadának építészetét.
- ¹⁸ A műemlékvédelmi felügyelet alatt álló zsinagógát Jakab Dezső (1864—1932) és Komor Marcell (1868—1944) építészek tervezték. Amikor 1976. szeptember 25-én dr. Hrabovszky Oszkár építész és a belgrádi Műépítészeti Kar rendkívüli tanára megtekintette a megsérült kupolát, jelentésében többek között ezt írta: „Művészi, esztétikai és anyagi értékei mellett az épület szerkezeti szempontból is egyedülálló és ritkaságszámba megy vidékünkön.”
- ¹⁹ A Raichle palota is műemlékvédelmi jelentőségű épület, Raichle J. Ferenc (1869—1960) műépítész tervezte a saját házaként 1903-ban.
- ²⁰ A műemlékvédelmi felügyelet alatt álló Városházát Jakab Dezső és Komor Marcell, a szabadkai zsinagóga és más épületek megalkotója tervezte. Ők hozták létre a magyar nemzeti stílusban pompázó jellegzetes és látványos Palics-parti épületegyüttest is, a Városházán dolgozó mesterek közül Nagy Sándor festő (1868—1950), a gödöllői művésztelep egyik megalapítója emelkedett ki, aki Roth Miksával (1865—1944), az ismert vitrázskészítővel és festővel együtt dolgozott.
- ²¹ A Városháza és a többi kerámiával díszített épület csempéi Zsolnay Vilmos (1828—1900) pécsi gyárában készültek. Halálát követően a gyárat Zsolnay Miklós, a fia vette át. Legjellemzőbb alapanyaguk a pirogránit és az eozin volt.
- ²² Veljko Petrović: Sabrane pripovetke I. (Összegyűjtött novellák I.) Matica srpska—Prosveta—Minerva. Szabadka 1964, 120. o.
- ²³ Lechner Ödön (1845—1915) Zsolnay Vilmostal együttműködve alkalmazta épületein a kerámiadíszeket. Alkotótevékenysége a magyar szecessziós építészet forrása.
- ²⁴ A 70-es évek közepe táján a Kultúrotthon a Zsolnay gyárral együttműködve egy szökökutatót készített dr. Svetislav Ličina belgrádi építész terve alapján, amelyet eredetileg a Városháza főbejáratával szemben szándékoztak elhelyezni, de 1984-ben úgy határoztak, hogy a Szabadság téren lesz a legjobb helye — ahonnan a Városháza a legjobb képet nyújtja.
- ²⁵ „... a gimnáziumot ne nézze meg, Lord Lawrence, mert bosszankodni fog...” Csáth Géza I. m. 304. o.
- ²⁶ „És talán tessenek egyszer idetekinteni hozzánk, újságíró uraimék. Hiszen mi tűrés-tagadás, van itt mit söpörni a ház körül. De hát kerüljenek beljebb is. Nézzék meg, hogy öltöztettük ezt a Hamupipőke-várost ékes, meleg, aszfaltköntösbe, hogy raktuk ki ragyogó gáz-diadémokkal, hogy varrtunk ruhájára, amely bizony nem is oly rég piszkos, szürke volt, díszes épület-csipkét.

Végezetül pedig: Akad itt okos ember, ha nem is sok. A műveltséget ugyan nem esszük nagykanállal, csak szalmaszálon át szívjuk, de így mélyebbről jön és nincs friss ételszaga. És ha nincs is kész kultúránk, de minden jel arra mutat, hogy lesz.” Bácska társadalmi élete, 172. o.

²⁷ Az új bölcsődét is a Borba díjára javasolták (Csipa és Martinović tervezte 1980/81-ben), akárcsak a Pionír épületét (Milojević tervezte 1979-ben).

Magyar László

SZABADKAI PIACOK ÉS VASÁROK A DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN (1860—1918)

Előjáróban hadd szögezzük le, hogy minden társadalmi rendszerben a haladást képviselő közegek kivételes jelentőséget tulajdonítanak a közlekedés és az áruforgalom fejlődésének, a piaci és vásári viszonyok felvirágoztatásának. A tőkés társadalom üzlethálózatának gyors ütemű fellendülésével, a közlekedés forradalmasodásával párhuzamosan a városok belső életének kereskedelmi körülményei, piaci és vásári képe lényeges átalakulást tükröz. Az áruellátás zökkenőmentesebb lebonyolítását kétségkívül érezhetően befolyásolja immár a környező települések, a vármegye távolabban fekvő városainak felhozatala. A piacra és vásárra szállított fogyasztási áru- és számos más cikk, az élőállat-kereskedés stb. révén Szabadka városi élete is lüktetővé, oly mozgalmassá válik, hogy az észak-bácskai település híre az ország legtávolabb részére is eljut.

Itt mondjuk el, hogy 1783-ban városunk mind a hét kapujához vámházat építtet és oda örököt állíttat, mely intézkedés által vagy másfél évszázadon keresztül tekintélyes jövedelemforráshoz jut. A szabadkai levéltárban számos adatra bukkanhatunk az idegen piaci és vásári árusok vámilletékének, az árusítóhelyek díjainak szedéséről. Az 1743. évi privilégium három országos (május 16., szept. 8., nov. 1) és egy heti (a hétfői) vásártartási jogot engedélyezett városunknak. A város terebélyesedésével 1783-ban — Bécs megengedte a negyedik (febr. 24.) nagy vásárt és I. Ferenc király a második (a pénteki) heti vásár tartását.¹ De már a múlt század végétől fél heti vásárt tartanak szerdai napon is és napi piacot a városháza előtti téren. Különben a vásárokat, piacokat egykor a városháza a ferencesek temploma és a Szent Teréz-templom előtti tereken, valamint a szomszédos utcákban, míg a marhavásárt a bajai és a halasi kapuk közötti ún. baromvásártéren tartották. A városi közgyűlés 1889. évi határozatával a marhavásárt áthelyezi a zombori kapun kívüli térségre mert az előbbi baromvásárteret házhelyeknek jelölik ki.

Múlt századi és a század eleji egykorú fényképek, újságcikkek tanú-

sága szerint a szabadkai vásárok és piacok igen hangulatosak, sokszínűek és látogatottak voltak. Amde egyben tükrözik a szociális állapotokat és ellentéteket... A különféle árusok figurái híven ábrázolják a tőkés társadalom fejlődésének megtorpanásait is. Az alábbiakban a szabadkai Történelmi Levéltárban fellelt források alapján igyekszünk időrendbe felvillantani városunk e korszakának piaci és vásári viszonyait, lényesebb eseményeit.

A Bach-korszakot követő években hatóságunk címére egyre érkeznek a piaci és vásári tárgyköri leiratok, utasítások, ám mind nagyobb számmal folyamodnak a vásári tanácshoz szabadkai iparosok, kereskedők, a különböző foglalkozású lakosok, sőt számos esetben a főkapitány is, hogy a vásárral (piaccal) felmerült nehézségeiket, nézeteltéréseiket zavartalanul megoldja, elgondolásaikat megvalósítsa.

1861-ben vagy húsz kocsmáros azzal a panasszal fordul a hatósághoz, hogy a hatósági rendszabály értelmében vasárnap és ünnepnapokon nem nyithatják ki a piacra nyíló kocsmaikat, míg a valamivel távolabb eső csapszékekre nem vonatkozik a fenti rendszabály. S a leginkább földművelőkből és napszámosokból álló vendég hiánya jelentősen csökkenti jövedelmüket. A városi tanács megérti az előállt helyzetet és az engedélyt még a kereskedőkre is kiterjeszti. A királyi biztosnak 1862 decemberében, Zomborban kelt átirata arra figyelmezteti a szabadkai polgármestert, hogy a temesvári hadfőparancsnokság azért neheztel, mert az időszakonként hozzá érkező piaci árkimutatásokat pontatlanul közlik. Az élelmiszerek piaci árát a jövőben a legalacsonyabban kell összeállítani, mert a katonaság elszállásolását ez nagyban befolyásolja.² Időközben az úgynevezett nyári szabók azért elégedetlenkednek, mert szerintük országos vásárok idején az árusítóhelyeket illetőleg előnyben részesíti az idegen iparúzókat a városi tanács. Hadsits Sebők piacbiztos a vásári rendszabályokra hivatkozva jogtalannak minősíti kérelmüket, annál is inkább, mert az öt szabómester önkényileg, engedély nélkül többször is felállította sátrát a szegedi ruhakereskedők helyén.³ Utóbbiak immár negyven éve a város központjában kijelölt helyükön árulják portékájukat míg, a szabadkai nyári szabók húsz év óta az országos és heti vásárok idején a Szent János (most: Dimitrij Tucović) utcában, illetve az iskolaépület előtti téren várnak a vevőre. A piacbiztos kénytelen volt a szabókat karhatalommal visszahelyezni korábbi helyükre. Úgy látszik, a szabadkai vásári árusok nem rettentek meg a fenti intézkedéstől, mert néhány héttel később a szegedi csizmadia cég tagjai panaszozzák el, hogy most a falusi mesteremberek csorbították meg szabad királyi városi jogaikat. Azokat, melyeket a szabadkai városi tanács még 1818-ban életbe léptetett, hogy tudniillik országos vásáron Zombor és Újvidék után — mint ahogyan a vásári térkép is tanúsítja — a szegedi csizmadia árusítóhelye következik.⁴ A szabadkai vásári árusok továbbra sem nyugszanak: 1863 februárjában a helybeli iparosok (céhmesterek) és földbirtokosok erélyesen kérik az országos vásári díjak megszüntetését. Tárthatatlan, hogy a Bach-korszak után az idegen árusokon kívül a helybeliek

is díjat fizetnek. A helytartótanács éberon kíséri a fejleményeket, s figyelemre méltó utasításokkal látja el a vidéki városokat: „Vásárendegély csak oly esetekben s helyekre adathatik, hol a közforgalom, gazdaszat, s kereskedelem érdekei mellőzhetetlenül szükséglenedik . . .” A vásártartást óhajtó köteles a vásártéren levő utakat, hidakat, átjárókat rendben tartani, továbbá a helypénzjegyzék (tarifa) tervezetét csatolni, a vásároknban végzendő italmérést, étkezdek működését kellő szinten biztosítani . . .⁵ A városi tanács 1863 júliusában megküldi az újonnan kidolgozott országos és hetivásár-tarifát.

Nagyszámú iparos, céhmester céhpecséttel ellátott kérelmében neheztel az ünnep- és vásárnap titokban tartott vásárok miatt. E visszaélés nemcsak erkölcsileg sérti, hanem anyagilag is sújtja a megye azon iparosait, kik tisztelik a törvényt. A leginkább idegen megyebeli mesteremberek helyfoglalás végett sokszor már szombaton megérkeznek, s felügyelet hiányában botrányos civakodásoknak, verekedéseknek és gyakran vérengzéseknek lehetünk szemtanúi.⁶ — A bőr- és gyapjúárusok 1864-ben és 1866-ban erélyesen követelik, hogy a gőzmalom és az egykori kálvária melletti térről helyezték őket vissza régi helyükre, a Magyar (jelenleg: Zrínyi és Frangepán) utcába, mert a tavaszi és az őszi sár-, illetve iszaptenger, a bűzös kipárolgás miatt lehetetlenség áruelni. Ilyenkor a szekerek üresen is alig tudnak közlekedni. Meg azután a biztonságra is gondolni kell, mert vásárok alkalmával gyakori az összeütközés, a „sebes kocsisz” a szerencsétlenség . . . A rendőrkapitány azonban a felhozott érvek ellenére sem tesz eleget a kérelmeknek, és a tanácsnokokkal karöltve inkább a Mátyás vásár díjszedési jogát, a közelgő országos vásár haszonbérét intézi. Azonban a sáron kívül nagy fejtörést okoz a vásárok után keletkezett rendetlenség és tisztátlanság. A polgármester 1867 júliusában a piactér és a belvárosi mellékutcák tisztán tartását ezentúl a kapitányi hivatalra bízta.⁷ Eddig a fegyencek tartották rendben a belvárost, de miután nincs elegendő rab, mert „. . . a vizsgálat alattiakat e szégyenítő munkára alkalmazni nem szabad . . .”, célszerűbb intézkedés kívánatos. A főkapitány jelenti, hogy a már több ízben falragaszok és dobszó útján közzétett felhívásra vállalkozó nem jelentkezett. Akadt ugyan néhány szegény sorsú, aki hajlandó volt a seprést teljesíteni, de a dolog tárgytalanná vált, mert nem rendelkeztek szekérrel és igavonó jószággal. Más városhoz hasonlóan bérbe kell kiadni a piactér és a belvárosi utcák gondozását, indítványozza a főkapitány.

Vaskos iratcsomagok tanúskodnak az 1860-as évek végén és 1870 elején arról, miként igyekezett a hatóság a rogina baraj házhelyeket kiséjítítani és mintegy kilenc lánc területre a „heti vásári piac”-ot összpontosítani. A vasút közelsége ilyen intézkedéssel lényegesen fellendíthetné városunk iparát és kereskedelmét — hangzik az érvelés, ám úgy látszik, az elhatározás több befolyásos személy előtt mégsem eléggé meggyőző . . .

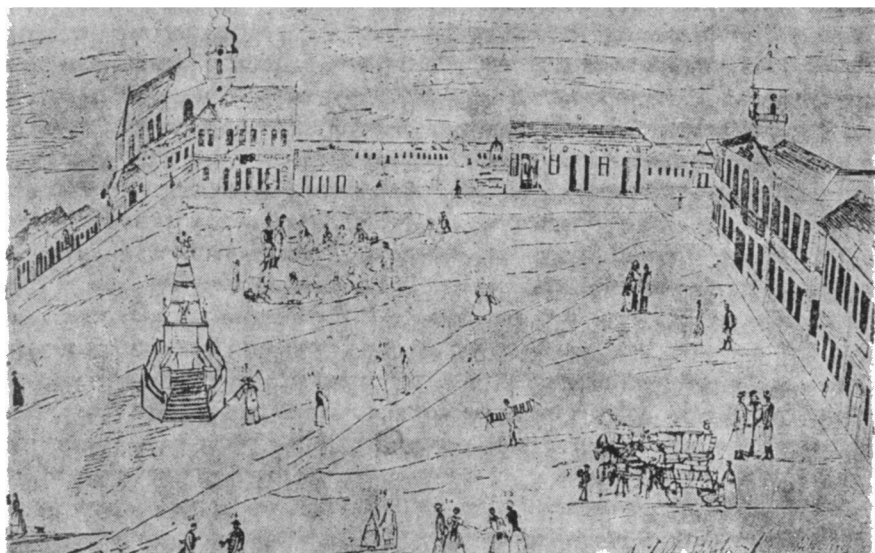
A minisztérium kérelmére Szabadka 1875 szeptemberében megnevezi „marhahajtó” utait (az országos térképhálózatba való beiktatása céljából) és megküldi a határában levő alábbi vásártartási joggal felruházott köz-

ségek névsorát: Szeged, Kanizsa, Zenta, Csantavér, Topolya, Bajmok, Almás, Halas és Majsa.⁸ A földművelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter újabb átiratában városunk tudtára adja, hogy az országos, illetve hetivásárokat látogató iparosok és kereskedők nem kötelesek előmutatni iparigazolványukat, s a város nem tilthatja ki, pénzbírsággal nem fenyegetheti őket annál is inkább, mert az 1872. évi VIII. évi törvénycikk biztosítja vásárlátogatási jogukat.⁹

A mind élénkebb forgalomra való tekintettel 1879 augusztusában a Pertich Mihály főkapitány elnöklete alatti bizottság elkészíti az országos és hetivásárok árusítóhelyeinek beosztását, a piacrendtartási javaslatot.¹⁰ Részletesen megokolják döntésüket, mégis több kifogás éri e fontos dokumentumot. Így a rőföskereskedők a Teleki (most: Jovan Nenad cár) tér helyett visszakerírik régi helyüket és fejtegetésükben szemléletesen tártják elének társadalmi helyzetüket. Szegényebb sorsuknál fogva a bolt-helyiségek kibérlése helyett sátrakban kénytelenek árulni. Azonban korábbi helyükön, a főter forgalmas üzleteinek közelében a vásárlóközönség mégis gyakran felkereste a rőfösöket. Viszont a Teleki téren más a helyzet: esős és téli időben járhatatlan, a közlekedés gyér. Hajlandók bárhova áthelyezni sátraikat, mert ily módon bizonytalan jövő elé néznek. De mielőtt a körülmények üzleti feloszlásukat végképp megpecsételnék, ekként zárják folyamodványukat: „A tekintetes Képviselő testület jól tudja, hogy minden egyes polgár üzlete után nagyon meg van adózva, és bízunk a tek. Képviselő testület bölcs és igazságos belátásába, hogy . . . a szegényebb sorsú lakosságot a mennyire csak lehet nyomasztó helyzetükön segíteni fogja.” A főkapitány immár szabálytervezet változtatását javasolja, s a közgyűlés 1879. október 29-én véglegesíti azt.¹¹

A beterjesztett országos és hetivásárok árusítóhelyeinek módosított rendszabályait ismertetjük részletesen a továbbiakban. Már csak azért is, hogy felelevenítsük Szabadka régi vásári és piaciárusainak nagy számát, tarkaságát, az utcákat és tereket, ahol e színes világ elődeink elé tárulhatott.

Országos vásárok alkalmával a magyar szűcsök, csizmadiák és cipészek régi helyükön, az Iskola (most: Strossmayer) utcában kínálták portékájukat. A rőföskereskedők a Teréz plébánia előtt, a közkút közelében levő búzapiactéren; az úri ruhakészítők, német szabók, gyolcsosok, sléziai vászonkereskedők, német szűcsök és festők a Teleki téren; a magyar szabók régi helyükön, a Szent János (most: Dimitrije Tucović) utcában; a szűrszabók régi helyükön — a Mukits János és Vojnits Dénes házai közt levő térségen;¹² a szíjgyártók a Mukits Aurél-féle háztól nyugatra és északra; a vargák az Antunovits Kálmán-féle háztól nyugatra fekvő területen a kovácsok Váli Antal házától a Barcziné-féle házig vonuló térségen; a bognárok a Milkó-féle háztól a Meznerits házig vonuló területen; az asztalosok és edényesek régi helyükön — a nagy plébánia és a Csovits Fábiánné háza előtti térségen; a boronaárusok a Bláskó kerestől a Kuluncsits Lőrinc házáig elterülő széles utcában; a szítások a Szucsits háztól a Vermes-féle házig elterülő térségen, a Zombori úton;

A Piac tér 1838-ban

a vaskereskedők a Rókus kápolnától a Váli Antal-féle ház sarkáig; a rézművesek és pintérek a Milkó-féle ház sarkától a Gábri Károly háza felé vezető térségen; a mézesbábosok a Joó Dezső házatól a Vermes-féle ház sarkáig terjedő köztéren; a teknőárosok a nagytemplom melletti térségen; a kalapkereskedők a Rókus kápolna előtti térségen; a kalapkészítők régi helyükön, az Antunovits Kálmán háza előtti térségen; a vidéki cipészek, pipakereskedők és a pipere árusok régi helyükön, a Rudits-féle ház előtti térségen; a papucsosok a Sztojkovits és a Vermes-féle házak előtti köztéren; a bádgosok, késesek, fésűsök, csengetyűsök, szegcsinálók, esztergályosok, pokrócosok és kis szatócsosok a Nagytemplom előtt, a Jankovits-féle ház irányában levő térségen; az arany- és ezüstművesek régi helyükön, a Vermes és Szieger-féle házak előtti járda szélén; a kender-, len- és házi szövetárosok Csovits Fábiánné és Péits József háza előtt, egészen a honvédlaktanyáig terjedő közutcában; a zöldség-, hagyma-, paprika-, és más apró cikkek árusai a Pacsú-féle háztól a Barcziné házáig terjedő közúton; az üvegesek a Szentháromság melletti piactéren; a kosarasok a Gábri-féle háztól a Sztojkovits Helena házáig terjedő utcárészen; a gabonaárosok a tanítónő képezdétől a vasútig terjedő köztéren; a nyersbőr-, gyapjú- és tollkereskedők a volt izraelita kávéháztól balra elvonuló utcában; az élelmicikk-árosok és a szappanosok a kavicsolt főtéren; végül a baromfiárosok a Friedmann-féle ház előtti térségen kínálják termékeiket a jövőben.

Hetivásárok alkalmával a magyar szűcsök és csizmadiák az Iskola utcában árulnak; a cipészek a Teleki téren; a gyolcsosok és festők az Iskola utcában; a magyar szabók a Teleki téren, a rőföskereskedők a Rudits-féle ház előtti köztéren; a szűrszabók a Vermes-féle háztól a

Rókus kápolnáig terjedő köztéren; a szíjgyártók a Rókus kápolnától a Váli Béla-féle ház előtt levő térségen; a kötelesek, cipészek és kalaposok a Rudits-féle háztól nyugatra eső területen; a vargák a Rókus kápolnától nyugatra levő térségen; az edényárusok a Szent János utcában, az asztalosok a Teleki téren; a szitások a Piukovits-féle ház előtt, a Vermes ház felé vonuló térségen; a pintérek a Váli Antal-féle ház előtt levő köztéren; a mézesbábosok a Teleki téren; a papucsosok a Sztojkovitsné és a Vermes-féle házak között levő köztéren; a bádigosok, kések, fésűsök, csengetyűsök, lakatosok, szegkészítők és kefekötők az Aradski-féle háztól lefelé vonuló köztéren; az arany- és ezüstművesek a Vermes és Szieger-féle házak előtt levő járdaszélen; a kosarasok a Szentháromság körüli piactéren; a gabonaárusok a Nagytemplom előtti köztéren; a nyersbőr-, gyapjú- és tollkereskedők a zombori sorompó melletti térségen; a szappanosok a Vermes-féle ház előtt elterülő főpiactéren; a húsvágók részint a Szent János utcában, részint a Friedmann-féle ház előtti köztéren; a halvágók régi helyükön, a Zárits-féle ház előtti térségen; a baromfiárusok a Friedmann-féle ház mellett levő térségen; a kenyér-, liszt-, zöldség-, gyümölcs- és egyéb élelmiszer-árusok a kavicsolt főpiactéren; a marha és lóárusok jelenlegi helyükön, a vasút melletti köztéren; a sertésárusokat pedig a vasúti feljáró északi részén fekvő kaszálon helyezik el.

A közgyűlési határozat kimondja végül, hogy a piaci főteret minden másnap fel kell locsolni és seperni. Az árusok pedig a rend és tisztaság fenntartása érdekében kötelesek árusítóhelyeiket rendben tartani, s a hanyagságért szigorú büntetés jár.

Az országos és hetivásárok helyár-szabályzatából kitűnik,¹³ hogy a tér használásáért mindenkinek (vidékinek és szabadkai illetőségűnek) helypénzt kell fizetni, amely összeget azután útkövezési és fenntartási költségekre fordítják. A helyár-szabályzatból továbbá következtethetünk az árusok helyfoglalási, illetve árulási módjára is. Országos és hetivásárok alkalmával a sátrakon kívül kocsiról árulhatják pl. a gabonafélét, bőr-árut, kerti veteményt, baromfit, gyümölcsöt, tűzifát, szőlővenyigét, szalmát, kukoricaszárat, csutkát, trágyát, polyvát, szénát, mézet, viaszt, vaját, zsírt, szalonnát, nyers- és ócskavasat, gyapjút, a szeszes-italokat, halat, cserép és kőedényt, a kerti és mezőgazdasági szerszámokat, kerékküllőket, tengelyeket, kosarakat, zsindelet, építőfát, talicskát és egyéb fából vagy üvegből előállított készleteket, gyékényponyvát stb.

A gyalogos árusok kosárban, zsákban vagy talicskán adják el árucikkeiket.

A piactérre kirakott termékek azonban jórészt boltokban, bezárható vagy közönséges sátrakban találnak vevőre. — A pecsenyesütő és italmérő sátrak mellett kedves színfoltjai egy-egy vásárnak a panorámások, az „állatsereglet tartók”, komédiások, kötél tánccsok és testgyakorlók...

A földművelés-, ipar- és kereskedelmi minisztérium 1882 februárjában utasítja a törvényhatóságokat a vásári bizottságokban működő megyei szolgabírók és állatorvosok díjazási kérdésében. A törvény azonban ki-

mondja, hogy a vásártartásra jogosultak kötelesek ellenőrzés céljából a vásári bizottságba okleveles állatorvost, vagy orvost alkalmazni.¹⁴ A minisztérium 1884 májusában pedig arra mutat rá, hogy a szabadkai piacok élelmiszer árai között igazságtalanul nagyok az eltérések, s megparancsolja a szabadkai hatóságnak, hogy mielőbb intézkedjen az ügyben.¹⁵ Városunk igyekszik megmagyarázni az előállt helyzetet, de 1886 júliusában most meg a szabadkai féldandár parancsnokság (továbbítva a honvédelmi miniszter észrevételét) kifogásolja a piaci ártáblázatok mind gyakoribb pontatlanságát. A piaci árakat a jövőben lelkiismeretesen, a valóságnak megfelelően kell feltüntetni, mert különben felelősségre vonják az illető hatóságot.¹⁶

Könyves-Tóth mérnök Szabadka utcahálózatának 1884. évi térképén a Baromvásárteret a bajai és a halasi kapuk közötti hatalmas térségen — a bajai szőlők és a zsidó temető szomszédságában — tünteti fel, míg a Széna teret (a szénapiac helyét) a Zentai úton, a mai bírósági épület közelében. 1859-ben a Széna térre helyezték a szalmapiacot is.¹⁷ Mayländer Sámuel javadalmi vezető 1898 februárjában jelenti a tanácsnak, hogy a honvédlaktanya felépülése folytán e téren a szalmapiacnak helye nincs, s a helypénz könnyebb ellenőrzése végett célszerű lenne e piacot a zombori kapu környékén elhelyezni.¹⁸ A közgyűlés eleget tesz a kérelemnek: elrendeli, hogy a szalmapiacot helyezték át a Zombori út végére (a kálvária és a galambpiac között levő területre), de a térség és a felvezető út rendbehozatalára is gondol.

A szabadkai általános ipartestület 1899. szeptember 7-én beterjeszti a vásárrendtartási szabályrendelet tervezetét, s azt a kapitányi hivatal 1900. január 10-én helybenhagyja.¹⁹ Azonban a szegedi kereskedelmi és iparkamara megjegyzéseire a rendőrfőkapitány is észrevételeket fűz a szabályrendelet tervezetéhez. Az első paragrafussal kapcsolatban hangsúlyozza, hogy Szabadka országos vásárai régi szokás óta pénteken 12 órakor kezdődnek és szerda 12 óráig tartanak, s a helypénzdíjak is addig érvényesek. Azonfelül a város megkapta az ún. Péter-Pál vásár rendezési jogát (június 29., 30., és július 1.). Az elbírálás végett felterjesztett szabályrendeletet a törvényhatósági bizottság változatlanul elfogadja, majd a minisztérium véleményét is kikéri. A kormányhatósági terjedelmes válasz 1904. augusztus 17-én készül el, s mielőtt még ennek szellemében a vásárrendtartási szabályrendeletet módosítanák, városunk kidolgozza „közrendészeti szervezet”-ét (1904. augusztus 27.), amelybe beiktatja a „Vásári ügyekben” című fejezetet is.²⁰

Itt többek között az alábbiakról tájékozódhatunk: az országos vásárok tartására hatóságilag kijelölt helyeken kívül más köztéren vásári sátrakat emelni, vagy vásári tárgyakat kiállítani tilos. Az ünnepeket illetőleg a régi gyakorlat szolgál alapul: a hetivásárokat csak köznapokon tartják. Ha az országos vásár kezdete ünnepre esik, akkor az a következő napra marad, ha pedig a hetivásárok valamelyike esik ünnepre, akkor azt az előző napon tartják meg. A vásár tartama ünnepnapokon reggel kilenc óráig terjedhet. Mind az eladónak, mind pedig a vevőnek

kötelessége a helyszínen levő illető hatósági személynek — ha úgy adódik — bevallani az eladott, illetőleg megvett tárgyak mennyiségét, valamint kialakított árát. Ez főleg a gabonaneműekre, szénára, szalmára, illetve a vágómarhának és sertésnek az eladására vonatkozik. Ha az eladók között a vásári hely miatt egyenetlenség támad, a kapitánysághoz kell fordulni.

A minisztérium azonban sok tekintetben másként vélekedik. Szerinte felesleges feltüntetni a közrendészeti szabályrendeletben a vásárookra vonatkozó rendelkezéseket, mert ezek a vásárrendtartási szabályrendelet keretébe tartoznak. Erre aztán felfortyan a szabadkai hatóság, különösen a rendőrkapitányi hivatal. Amellett száll síkra, hogy a két szabályrendeletet egymástól függetlenül kell számba venni. — Különben az Osztrák—Magyar Monarchia gyengülésével mind gyakrabban tapasztalható a levéltári forrásokban, hogy a vármegyék hatóságaival egyetemben, a szabadkai hatóság közegei is szembeszállnak fontosabb ügyekben a kormányhatósági utasításokkal, intézkedésekkel és önálló, a helyi körülményekből fakadó döntések érvényesítése mellett foglalnak állást. Immár többé-kevésbé sikerrel.

Ámde a vásárrendtartási szabályrendeletet kénytelen a szabadkai városi tanács a minisztérium utasítására alaposan átdolgozni 1904 szeptemberében. A szabályrendelet huszonzét paragrafusát sűrítette a szabadkai vásárrendtartás módját.²¹

Szabadkán az országos vásárokat (a kirakodó- és az állatvásárokat is) az engedélyokmányban megállapított napokon, vagyis vasárnap, hétfőn és kedden tartják meg. Az országos és a hetivásár eladási helyeit tanácsi előterjesztésre a törvényhatósági bizottság jelöli ki. A hetivásárokat hétfőn és pénteken tartják — mondja a szabályrendelet, de ha hétfőre ünnep esik, úgy a hetivásárt kedden, ha pedig péntekre esik az ünnep, akkor csütörtökön tartják. Élelmicikkeket és gazdasági terményeket bármely napon árulhatnak a helybeliek és a vidékiek. „Norma napokon” az e célra kijelölt helyen csakis nyers és feldolgozott élelmicikkek árusítása engedélyezhető április 1-től szeptember 30-ig reggel 8 óráig és október 1-től március végéig, reggel 9 óráig. Országos és hetivásár alkalmával a helybeli iparosok és kereskedők iparigazolványuk kelte sorrendjében árulnak a részükre kijelölt helyen, és pedig amennyiben lehetséges, két sorban. Azok a vidékiek, akik a vásár napján — nyáron — reggel hat óra után, tavasszal nyolc óra után érkeznek a vásártérre, a sorrendre igényt nem tarthatnak, és kötelesek az utolsó sátor után sorakozni. Országos vásárokon a helybeli iparosok és kereskedők után a megyebeli községek iparosai és kereskedői sorakoznak. Elsősorban a várossal szomszédos községek, úm. Bajmok, Csantavér, Topolya, Almás, Ómoravica, Ókanizsa, Martonos; másodsorban következnek Zombor, Baja, Újvidék, Óbecse, Ada, Verbász, Kúla, Mohol, Apatin, Szenttamás, s csak ezek után foglalhatták el árusítóhelyeiket a szomszédos megyék, úm. Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Csongrád, Torontál és Baranya megyék iparosai és kereskedői.

A városi sátrak nyolc méternél hosszabbra és négy méternél szélesebbre nem építhetők. Nyílt üzlethelyiséggel nem rendelkező kézművesek és rövidáru-kereskedők két és fél méternél hosszabb és két méternél szélesebb helyet nem foglalhatnak el. A helybeli iparosok két sátort is felállíthatnak, a második sátor azonban csak a helybeliek és vidékiek sora után következhet. Hetivásárkor azonban egy iparigazolvány után csak egy sátor állítható fel. Viszont a mézesbábosok több sátorban és a vásártéren kívül eső helyeken is árulhatnak. A szíj- és kötélgyártók, kések az állatvásártéren is kínálhatják portékájukat, míg a kofák és gyümölcsárusok csakis asztalon, a részükre kijelölt helyen. Utóbbiak országos vásárokon rendes árusítóhelyeikre igényt nem tarthatnak. Az országos állatvásár helyére minden állat csak a kijelölt bejárókon át hajtható fel a szabályszerű marhalevelek felmutatása után. A vásáron kufárként, hajcsárként, vagy ügynökként csakis iparendélyvel rendelkezők működhetnek. Azok a kereskedők, akik a megvett áruk átvételét és kifizetését nem a vásártéren, hanem bevett szokás szerint lakásukon, magtáruknál, vagy mérlegházaknál eszközlik, kötelesek az eladónak vételívet adni. A felsőbbileg jóváhagyott helypénzdíjszabályzat szerint a megállapított vásári helypénzt köteles minden vidéki iparos, kereskedő és egyéb árus kifizetni. A szabályrendeletileg megállapított helypénzen és az idegenek által a sorompóknál fizetendő kövezetvámon kívül más díj a vásárosoktól nem szedhető. A kihágások elbírálásánál első fokon a rendőrkapitány, másodfokon a városi tanács, harmadfokon a belügyminiszter jár el — fejeződik be a vásárrendtartási szabályrendelet.

Nagy gondot fordított a város mindenkor a vásárvámdíjra és a helypénzszedésre. A javadalmi hivatal vezetője 1901 januárjában figyelmezteti a tanácsot, hogy a hetivásárok és napi elárúsítások, valamint az országos vásárok helypénzdíj-szabályrendeletének érvénye lejárt, s belügyminiszteri engedéllyel újra kell hosszabbítani.²² A belügyminiszter azonban csak akkor teljesítheti a kérelmet, ha Szabadka szabályzataiból törli a bor és egyéb szeszes folyadékok után a vásárvámot, illetve a helypénzszedést annál is inkább, mert az 1899-ben életbe lépett törvénycikk értelmében a fenti cikkek után engedélyezett fogyasztási adópótlékok és kövezetvámon kívül semmiféle más községi szolgáltatás nem szedhető. Emellett még más nehézségekkel is kellett számolni a szabályzatok elkészítésével kapcsolatban, s a belügyminiszter nagy huzavonával 1903 áprilisában végre jóváhagyja (1906 végéig terjedő érvénnyel) a vásárvám- és helypénz-díjszabályzatot.²³

Szalay Mátyás rendőrfőkapitány 1901 júniusában figyelmezteti a városi tanácsot a törvényes munkaszünet és a vasúti szállítások közötti összefüggésre. Annál is inkább, mert városunkban az országos vásárok rendszerint vasárnap kezdődnek, és azt kellene kivizsgálni, vajon a vasúti szállítás ilyen alkalommal milyen mértékben vehető igénybe. E fontos kérdésre válaszolva a kereskedelemügyi miniszter jelenti, hogy a vasárnapokra eső országos vásárookra (az 1892 március 5-i rendelet értelmében) a munkaszünet nem vonatkozik. Vagyis ilyenkor az ipari

és kereskedelmi árusítás, nemkülönben a vasúti szállítás, a fuvarozás egész napon át végezhető még a vásártéren kívül is, a vásártartó város, illetve község egész területén, tehát az államvasutak állomásán szintén.²⁴

Hadd közöljük most több szabadkai lakos kétségbeesett instanciáját a piaci, vásári árusítás és megélhetésük nehézségeiről . . .

Őzv. Berecz Mátyásné és társai 1901 végén egyenest a minisztériumhoz fordulva panaszolják el, hogy megtiltották nekik a rövidáru cikkek árusítását hétköznapiokon és a hetivásári napokon.²⁵ „Megélhetésünknek ezzel vége! Oda van! Kenyérkeresőnk, támaszunk nincs! Dolgozni nem bírunk, mert . . . az öregség — mely megtört — elvette . . . Szánalmas sorsban, szegény anyagi viszonyok között élünk, mert teljesen vagyontalanok vagyunk, s szomorú helyzetünket még súlyosabbá teszi kiskorú, árva unokáink illetve gyermekeink gondozása, eltartása és iskoláztatása. — Mindegyikünknek van ugyanis 2—3 apátlan-anyátlan unokája, vagy 3—8 gyermeke. — Mindezekon felül pedig ijesztő rémként áll előttünk a nyomor. Nyakunkon a tél, mikor — munkahiány miatt — még az épkézláb, erős, munkaképes ember is alig képes megkeresni családját, sőt igen gyakran saját számára is a minden napi kenyeret” — írják, majd azt hozzák fel, hogy rövidáru cikkeit immár húsz éve értékesítik a piacon. Iparengedéllyel rendelkeznek, adót fizetnek, jóllehet joguk és keresetforrásuk megszűnt. A kereskedelemügyi miniszter könyörtelen: az iparigazolványokat megvizsgálva csak néhány folyamodónak engedélyezi a további piaci árusítást.

Bleszits József kiskereskedő 1902 júliusában keresi fel levelével a minisztériumot a mindennapi árulás tárgyában. „Én már 1879-ben más iparengedélyével, 1884 óta pedig magam iparengedélyével üzöm ezen kis ipart becsülettel t. i. mindenféle kendőknek elárúsítását kizárólag a piacon, heti vásárok alkalmával s az ismert rendeletig hétköznapiokon is. Ebből éltem 18 évig magam és hét gyermekem. Ámde az utóbbi 5 év alatt más idők kezdtek járni. A minden téren mutatkozó pangás első sorban a kis embereket érintette. Magam is csak a hosszú éveken át szerzett ismeretségnek köszönhettem, hogy el nem sodortattam . . .”²⁶ A városi tanács is igazolja kiskereskedőnk igazát, s a minisztérium helybenhagyja a mindennapi piaci árulást. A folyamodók súlyos társadalmi-gazdasági nehézségekre mutatnak rá, a kisember kilátástalan helyzetét fedik fel, s a minisztérium döntésével szemben mind nagyobb a nyugtalanság. Tumbász Ferenc kereskedő, bizottsági tag ezért 1904 végén azt indítványozza, hogy „. . . vagy minden egyes kereskedőnek engedessék meg minden nap árusítani az ú. n. rövidárukat a piac téren sátrak alatt is, vagy eltiltassanak az árusítástól azok is, kik ez időszert minden nap árusítanak s ezekre is kötelező legyen, hogy csakis heti vásárok alkalmával árusíthassanak.” A közgyűlés azonban felvilágosítja a közvéleményt, hogy a bizottsági tag kérelme tárgyátalan, mert a kereskedelmi minisztérium 1899. szeptember 23-án 60610 sz. a. kelt rendeletével rövidáru kereskedőknek a napi piacon való árusítás általában eltiltotta.²⁷

Bizony a régi vásárok zökkenőmentes lebonyolítása nem kis feladattal

járt, különösen akkor, ha az állatok között ragályos betegség dúlt. Szabadkán 1903 októberében száj- és körömfájás miatt állatvásárt nem tarthattak, s a szabadkai polgármester a „nagy anyagi kár” megtérítése céljából decemberig pótállatvásárt javasolt.²⁹ S a tanács ezt a minisztériumhoz felterjesztett levelében azzal okolta meg, hogy Szabadka lakosságának legnagyobb része földműveléssel, állattenyésztéssel, s ebből kifolyólag állathizlalással foglalkozik. „Ezen foglalkozásával kapcsolatos hitelműveletein alapuló fizetési terminusait mindig az országos vásárok napjaira szokta tenni, mert csak ekkor juthat terményeinek és állatainak értékesítése által pénzhez. Ezen fizetési terminusok közül mindig a legfontosabb volt az october havi országos vásár egyrészt azért, mert a gazdasági év végére esvén a gazda az egész évi terményei alapján már biztos számítást tehetett kötelezettségeinek mikénti teljesíthetésére, másrészt pedig azért, mert városunkban ez lévén az év utolsó országos vásárja, polgárságunk összes gazdasági ügyeleteit akkor szokta lebonyolítani”²⁹ — érvel a szabadkai tanács. A közel két év óta tartó állatbetegségek miatt teljes állatvásárt nem tarthattak (sőt hetivásárt sem), ami rendkívüli csapásként jelentkezett a város gazdasági életében, hiszen a lakosság állatvásár hiányában „... a concurrentia nélkül dolgozó egyes ügynököknek, — potom pénzen voltak kénytelenek állatjaikat elvesztegetni...” De most már elmúlt a járvány, s a városunktól 30 km távolságon belül eső és vásártartásra jogosított községek, úgymint: Horgos, Ókanizsa, Csantavér, B. Topolya, Ómoravica, Pacsér, Bajmok és Bácsalmás — mind kivétel nélkül támogatja a december 7-én tartandó pótállatvásár gondolatát, mert az nyilvánvalóan „gazdasági hasznot és előnyöket biztosít” részükre. — A fentiek alapján többek között a rendszeresen tartott állatvásárok rendkívüli fontosságáról győződhetünk meg, amelyeknek valahányszori megszakítása olyan gazdasági-politikai nehézségeket gördített a tőkés fejlődés útján haladó város elé, hogy az érezhető kihatással volt a környező községek életére is.

Egyáltalán hányszor tartottak országos vásárt a századelőn városunkban?

A kereskedelemügyi minisztériumnak válaszolva 1904 októberében jelenti a városi tanács,³⁰ hogy 1905-ben országos kirakodó- és állatvásárt öt ízben fognak tartani az alábbi hónapokban és napokon: február 19., 20., 21.; május 13., 14., 15.; június 29., 30. és július 1.; szeptember 2., 3., 4.; október 28., 29., 30.

A minisztérium korábban azért neheztel, mert néhány törvényhatóság pontatlan kimutatást ad a területén megtartott vásárok időpontjáról, számáról stb. A kormányhatóság egy másik leirata kapcsán a városi tanács 1904. július 31-én a következőket jelenti:³¹ Szabadkán az országos kirakodó- és állatvásárok február 24-, május 16-, szeptember 8-, október 28-i napját megelőző vasárnaptól szerda délig és június 29-, 30-, valamint július 1-én együtt tartják, vagyis mindhárom napon. A városnak az 1888. évi 40 000 számú földművelés, ipar és kereskedelemügyi miniszteri rendelete alapján megfelelő állatvásártere van. — A hetivásárokat

hétfőn és pénteken állatfelhajtással tartják... A minisztérium utóbbival kapcsolatban megjegyzi: miért tartják a szabadkai hetivásárokat állatfelhajtással, hiszen ennek ellentmondanak a hivatalos vásári törzskönyv adatai. „Heti vásárjaink emberemlékezet óta régi jogon állatfelhajtással tartatnak, országos vásáraink pedig a június havit kivéve — mindig vásárnap reggel kezdődnek, s így ha az országos vásár napja vasárnapra esik, a vásár ekkor veszi kezdetét” — hangzik a szabadkai válasz.³²

A vásárosok árusítóhelye gyakran változhatott, főként a piacbiztosok és a kapitányi hivatal indítványaira.

1904 decemberében arról értesülhetünk, hogy a hús piac (most: Matko Vuković utca) kibővítése és a Teréz téren (most: Fasizmus Áldozatainak tere) bérkocsi állomás létesítése következtében hely nélkül maradtak az országos vásárokon árusító kanalas tótok és vaskereskedők. Ám útban van az úgynevezett „rongyos piac” is a Barátok terén. Közgyűlési határozatra³³ a tótokat a Széchenyi tér (most: Október 10. tér) nyugati oldalára, a vásárosokat pedig a Deák utcába (most: Matko Vuković utca), a kiskápolna közelébe helyezik át. Ezzel egyidejűleg a „zsidó piac”-nak helyét a tűzoltó laktanyától északnyugatra eső téren jelölik ki, mert a barátok temploma előtti térséget parkosítják. A ruhaárúsítók azonban továbbra is itt maradhatnak egy szűkös területén. Erre a barátok terének házbérl tulajdonosai panasszal élnek, mert a hetipiacok eltávolításával az épületek üzlethelyiségeiben megcsappant a vevő. Ez azonban nem változtat a helyzeten.

Szabadkával párhuzamosan olykor a környező települések lakosai is piacaik, vásáraik rendezésére, megtartásának módjára gondol. — 1905 májusában három ludasi tanító és sok helybeli lakos kérvényt intéz a szabadkai városi tanácshoz, hogy az alsó-ludasi iskola melletti Bugyi gyöpon hetenként két piaci napot (vasárnap és csütörtök) engedélyezzen. Tudniillik a kocsival és lóval nem rendelkező szegényebb sorsú lakosoknak a nagy távolság rendkívül megnehezíti a szükséges élelmi- és más cikkek beszerzését, illetve a felesleg értékesítését. Ekkor Bíró Károly polgármester a környező községek elöljáróságaihoz fordul (!) aziránt, vajon kifogásolják-e, hogy Ludason kétszer: (most már) kedden és szombaton „állatfelhajtás nélküli” hetivásárt tartsanak. Köriiratában a hetivásárok napjairól és az állatfelhajtás felől tudakozódik. A válaszból ítélve a következő községek „érdekeit nem sérti” a ludasi vásár: Bajmok, Bácsalmás, Csantavér, Horgos, Jankovác, Kiskundorozsma, Kiskunmajsa, Kisszállás, Magyarkanizsa, Martonos, Mélykút, Ómoravica, Pacsér és Zenta. Ettől függetlenül a szegedi kereskedelmi és iparkamara 1909-ben csak napi piacot (élelmiszerpiac) javasol Ludason.³⁴ Figyelemre méltó az érvelés: „Kereskedelmi és ipari cikkek piaci árusítására különben nincs szükség a külterületeken, mert a nép... bevárja az országos vásárt... forgalmas kirakodó hetivásárok fejlődésére a külterületeken alig lehet számítani... a vásároló iparosok szempontjából és a városi hetipiac forgalmának föntartása és fejlődése érdekében veszedelmes volna a decentralizáció, mely végeredményben a fiók-hetivásárok egész sorát ered-

Szabadkai piacrészlet a századfordulón. Háttérben a régi városháza és a régi gimnázium épülete

ményezné...” — A külterületi vásárok létesítésével kapcsolatban hasonló álláspontot képvisel a kereskedelemügyi miniszter is.³⁵ Így érthető, miért hiúsul meg Nosza, Tompa-Kelebia pusztá stb. hetivásár kérelme...

A század elejétől rendkívül megnövekedett a kisiparosok, vásári árusok száma Szabadkán, és a levéltári források tanúsága szerint a hatóságnak rengeteg gondot okoz a vásárokon való megfelelő elhelyezésük. S a több évi, sokféle kérelmük teljesítése iránt tett erőfeszítés, vaskos iratanyag...³⁶

Hadd nézzük néhány sorban, mi foglalkoztatta, milyen gondokkal küszködött ekkortájt a szabadkai vásári árus, illetve a hatósági közeg?

A bádgosok azért panaszkodnak, mert túl zsúfolt, szűk helyen árulnak. A húsiparosok azért, mert 1912-ben az Eötvös (ma Strossmayer) utcába helyezték át őket a napos térségre, ahol a húсарu gyorsabban romolhat. És különösen neheztelnek a minisztériumi rendelet miatt, hogy a piaci húsárúsítás csakis zárt sátrakban végezhető, hiszen az itt „... felhalmozott hús rövid idő alatt elful és bomlásnak indul...” A nyolcvan kenyérsütő kofa azért elégedetlenkedik, mert árusítóhelyük árnyékszék és kocsmá közelében van. A rövid- és kendőárusok a félreeső helyük hátrányaira hívják fel a hatóság figyelmét. A gyümölcstermelők népes tábora azért száll síkra, hogy a reggel 7 óra előtti vásárlási tilalom egyformán vonatkozzon valamennyi termelőre és gyümölcs-nagykereskedőre, mert a pillanatnyi helyzet alapján „ki vannak szolgáltatva tőkeerős el-

lenfeleik"-nek. Vagyis a nagykereskedő már reggel 7 óra előtt verseny nélkül kielégítheti gyümölcsszükségletét, melyet többnyire külföldön értékesít. Meg kellene szüntetni a viszonteladást, az ún. piaci uzorát, annál is inkább, mert az „elővásárlási tilalom” tárgyában hozott szabályrendelet mindenkire egyformán érvényes. Amikor 1911-ben a szítások, kötelesek, bádogosok, késesek, cipészek, szabók a kevésbé forgalmas Széchenyi térre való áthelyezésük szándékáról értesülnek, nagyon elkeserednek. Ez újabb csapás a kisiparra nézve, hiszen a vevő ugyanazt az árut alig pár fillérrel drágábban megkaphatja benn a központban a gyárostól, vagy a nagykereskedőtől. Minden keserűségük benne foglaltatik a következő sorokban, ám egyben tükröződik a társadalmi valóság is:³⁷ „Az erősen fejlődő gyári ipar már amúgy is lerontja a mi iparunkat, a gyári ipar fejlődése miatt mi már ugyanis csak alig tengetjük napról-napra életünket és alig tudjuk megkeresni a mindennapra valót... Ehhez járul még az is, hogy a megélhetési viszonyok napról-napra drágábbak, a teherviselési kötelezettség pedig folyton emelkedik. A tek. tanács tervezete pedig a kegyelemdőfést adná meg nekünk szegény elhagyott iparosoknak, úgy hogy erre a közforgalomtól elzárt helyre kiteve, a vevőktől és mindenkitől elhagyatva igazán nem maradna más a számunkra mint a koldus bot”. — A hatóság 1912-ben és 1913-ban hosszasan hadakozik a megengedettnél nagyobb piaci elárúsító-sátrakkal kapcsolatosan. Tekintettel arra, hogy a városi hatóság feladata a szabadverseny előmozdítása — hangsúlyozza — és mert növekszik országos vásárok alkalmával a kereskedők és iparosok száma, a sátrak hossza legfeljebb 8 méter és szélessége 4 méter lehet.³⁸

Mielőtt a háborús időszak vásári hangulatát röviden felvillantánánk, hadd említsük meg, hogy a régi városháza és gimnázium lebontása folytán az élelmi- és iparcikkek árusítóhelyeit kénytelenek 1908 júniusában újra meghatározni. Rábukkantunk a „piaci beosztási tervrajz”-ra is,³⁹ mely igen szemléletesen ábrázolja a sokféle vásárost és megjelöli árusítóhelyüket:

A Teleki téren (most: Jovan Nenad cár tér) a park mellett árulnak a kenyérfókák és kenyérsütő pékek. A tér nyugati oldalán, kétsorban a papucsosok, utánuk a szappanosok következnek, majd a barátok templomával átellenben a füstölthús és kopasztott baromfiárusok helyezkednek el. — A Szent István téren (most: Köztársaság tér) a tejfel-, túró-, vaj-, tojás-, zöldség-, virág-, gyümölcsárusok, talicskások és pékek részére jelöltek ki helyet. A csengettyűárusok a tér délkeleti részén, az út mentén várják a vevőt. — Végig az Eötvös (most: Strossmayer) utca nyugati oldalán található a fésűsöket, késeseket, harisnyásokat és magyar szabókat két sorban, míg az utca keleti felén, szintén két sorban, a szabókat, cipészeket és csizmadiákat. — A Damjanics (most: Makszim Gorkij) utcában — a mai postaépület előtt — a bádogosokat két sorban láthatjuk, a túloldalon pedig a takarékpénztár épülete (vagyis a hírhedt sárgaház) alatt a fakanalásokat, átellenben (a bádogosok közelében) pedig a halpiac kapott helyet. — A Batthyányi

(most: Dimitrij Tucović) utcában a cserépedény-, rövidáru-, kendőárusok, a rőfösök és kosárfonók két sorban kínálják portékájukat. — A Jókai utcában (most: November 29. tér) országos vásárok alkalmával készruha árusítók helyezkednek el, míg a Rudics (most: Október 10.) utcában a kefekötők és télisapka árusok két sorban. — A Mihály (most: Fellegi Tibor) utcában, ugyancsak két sorban találjuk a kalaposokat, üvegeseket és gyolcsosokat. — A Petőfi utca (ma is ilyen néven) keleti végén állt a korpapiac, s az utcában nyugatra haladva következtek az asztalosok, orsósok, majd a csirke- és lúdpiac, végül a baromfi piac. A tollpiacot az Arany János (most: Đuro Salaj) téren, míg a galambpiacot a Harmat (most: József Attila) utcában tartották. — A Deák Ferenc (most: Matko Vuković) utcán végig árulnak a kékfestők, rőfösök, szűrszabók, bocskorosok, szíjgyártók, kötelesek, szítások. És itt állt a húspiac, a zsírszalonna-árusok mellett. A Széchenyi (most: Októberi forradalom) téren a gyümölcspiacot és a kocsin áruló konyhabeteményeseket helyezték el. A Bercsényi (most: Matija Gubec) utcában, két sorban, sorakoznak a kádárok, rézművesek és a dinnyeárusok.

Milyen sorrendben álltak az árusok?

A tanács kimondta: „... az iparosok iparjoguknak kelte szerinti sorrendben helyezendők el, s az első hely mindig a főtér, vagy a főtérből kiinduló utcából számítandó.”

Élénkek és messze földön híresek voltak egykor a szabadkai piacok és vásárok, ámde elérkeztek az első nagy világegés éveit. A szabadkai rendőrfőkapitány 1915. szept. 23-i tudósításából erre nézve fontos adatokat meríthetünk.⁴⁰ Aggódva jelenti, hogy az élelmiszerek piaci árelenőrzése „az adott viszonyok változása folytán” alig tartható fenn. Az árdrágításra irányuló törekvés fokozódik. Súlyosbítja a körülményeket majd az, hogy a termelő eltartható élelmicikkeit csak télen és tavasszal hozza a piacra, abban a reményben, hogy annak ára legalábbis megháromszorozódik. Ezután Szalay rendőrfőkapitány így folytatja: „Már most az a helyzet, hogy marha, borjú, sertés és birka hús, zsír, szalonna úgy a piacon, mint a mézárszékekben és henteseknél csak ritkán kapható, a mézárosok és hentesek egymás után szüntetik be iparukat, részben azért, mert megfizethetetlen árakon kell az élőjószágot vásárolniok... A zöldség piac üres, itt ott látni zöldpaprikát, kevés burgonyát és paradicsomot... a baromfi piac üres... tojás nincs, mert a kiviteli czégek vásárolják össze a megállapítottnál sokkal magasabb árban; tej, vaj, tarhó, sajt nem kerül a piacra, dugva adják el a termelők és viszontelárúsítók, jóval felül a megállapított áron; a bőséges palicsi és köröséri haltermelésből a szabadkai piacra alig kerül valami; elszállítják oda ahol magasabb árban eladható, a gyümölcsből pedig úgyszólván hulladék kerül a piacra, ennek az ára is olyan magas...”

A szabadkai piacon hatóságilag megállapított árak csak papíron vannak...” A rendőrfőkapitány a továbbiakban megállapítja, hogy még csak büntetni sem lehet azt, aki a megállapított árakat túllépi, mert a büntetett termelő többé piacra árut nem hoz! Eladja otthon. Ebből lát-

szik, hogy „...nemcsak a termelővel és viszonteladóval kell a piacról élő közönségnek küzdelmet folytatni, hanem gomba módra szaporodó hadseregszállítóval, üzleti spekulációra vásárlóval, aki az eltartható élelmicikkeket tömegesen összevásárolja és beraktározza, sokfajta kereskedővel, szóval sok-sok emberrel aki a háborús állapotot meggazdagodásra alkalmas időnek tekinti.” Végül javasolja a tanácsnak a rendőrfőkapitány, hogy a fenti állapotokon csak úgy segíthet, amennyiben télire beszerzi a legszükségesebb élelmicikkeket és „házi kezelésben árusítja”. Különbén a városi lakosság élelmezése nagy nehézségekbe ütközik.

Másrészt a szabadkai városi tanács kimerítő választ intéz 1915. december 6-án a belügyminisztérium: „A lakosságnak életszükségleti cikkekkel ellátásáról és az árdrágító visszaélésekről” című rendelete kapcsán.⁴¹ Városunk véleménye szerint az árdrágítást egyrészt a kereslet és kínálat közti egyensúly erős megbomlása idézi elő, lévén hogy városunk egyik legnagyobb katonai gócpont, ahol az összesereglett katonák ellátása nagymennyiségű élelmiszert igényel. Piacainkat először a közvetítő kereskedők lepték el, majd az áruhalmozók, a spekulánsok. Mindez magával hozta az egyéb életszükségleti cikkek drágítását is. S a tanács most szigorú intézkedések fogantatosítására kér engedélyt.

Ez idő tájt azonban már más szelek fújtak és egyre tornyosultak a sötét felhők a monarchia egén. Piac-, illetve vásártartás azért még ilyen gazdasági-politikai viszonyok közepette is létezett városunkban. Befejezésül hadd említsük meg, hogy a kereskedelemügyi minisztérium 1917. június 26-i és 1918. február 15-i rendeleteiben a decentralizáció jelenségére is felfigyelhetünk: a kivételes vásáráthelyezések és pótvásárok engedélyezését az alispánok, illetőleg a városi tanácsok hatáskörébe utalja át.⁴² Ez már természetesen nem sokat változtat a körülményeken...

Jegyzetek

- ¹ Iványi István: Szabadka szabad királyi város története, II. rész. Szabadka, 1892. 81—82. o.
- ² Szabadkai Történelmi Levéltár (a továbbiakban: Levéltár), 6769/polg. 1862.
- ³ Levéltár, 6691/polg. 1862.
- ⁴ Levéltár, 606/polg. 1863.
- ⁵ Levéltár, 1447/polg. 1863.
- ⁶ Levéltár, 1750/polg. 1863.
- ⁷ Levéltár, 913/polg. 1868.
- ⁸ Levéltár, 5304/polg. 1875.
- ⁹ Levéltár, 5362/polg. 1875.
- ¹⁰ Levéltár, 6996/polg. 1879.
- ¹¹ Levéltár, 8085/polg. 1879.
- ¹² Ma már különösen nehéz vállalkozás valamennyi itt felsorolt ház pontos helyét felkutatni; hosszadalmas levéltári, esetleg a kataszteri és telek-
könyvi hivatalok irattári kutatásait igényelné.

- 13 Levéltár, 6997/polg. 1879.
- 14 Levéltár, 1389/polg. 1882.
- 15 Levéltár, 4807/polg. 1884.
- 16 Levéltár, 10145/polg. 1886.
- 17 Szekeres László: Szabadkai helynevek, Szabadka, Életjel. 1975. 49. o.
- 18 Levéltár, Városi tanács, XIX. 59/1898; 2336.
- 19 Levéltár, Városi tanács, I. 332/1899; 871.
- 20 Levéltár, Városi tanács, I. 332/1899; 17141/tan. 1904.
- 21 Levéltár, Városi tanács, I. 332/1899; 18238/tan. 1904.
- 22 Levéltár, Városi tanács, XII. 290/1901; 1884.
- 23 Levéltár, Városi tanács, XII. 290/1901; 7589.
- 24 Levéltár, Városi tanács, XIX. 136/1901; 3035.
- 25 Levéltár, Városi tanács, XXIII. 5/1902; 84647.
- 26 Levéltár, Városi tanács, XXIII. 5/1902; 51132.
- 27 Levéltár, Városi tanács, XXIII. 5/1902; 25514.
- 28 Levéltár, Városi tanács, XIX. 261/1903; 21453.
- 29 Levéltár, Városi tanács, XIX. 261/1903; 22227.
- 30 Levéltár, Városi tanács, XIX. 168/1904; 20985.
- 31 Levéltár, Városi tanács, XIX. 25/1904; 15661.
- 32 Levéltár, Városi tanács, XIX. 25/1904; 23110.
- 33 Levéltár, Városi tanács, XIX. 171/1904; 604.
- 34 Levéltár, Városi tanács, XIX. 94/1905; 16292.
- 35 Levéltár, Városi tanács, XIX. 94/1905; 3175.
- 36 Levéltár, Városi tanács, XIX. 132/1905; XIX. 83/1908; XIX. 78/1908;
XIX. 81/1908; XXIII. 89/1909; XIX. 121/1911.
- 37 Levéltár, Városi tanács, XIX. 121/1911; 22205.
- 38 Levéltár, Városi tanács, XIX. 111/1912; 24202.
- 39 Levéltár, Városi tanács, XIX. 78/1908.
- 40 Levéltár, Városi tanács, XIX. 132/1914; 21203.
- 41 Levéltár, Városi tanács, XIX. 132/1914; 27339.
- 42 Levéltár, Városi tanács, XIX. 76/1917; 18220; 5114.

Tóth Lajos

SZABADKA MINT ISKOLAKÖZPONT — A MÚLTBAN ÉS JELENBEN

A KÖZÉP- ÉS FELSŐOKTATÁS KIALAKULÁSA

Szabadka manapság vajdasági és országos viszonylatban egyaránt jelentős közoktatási központnak számít, de az „iskolaváros” jelzőt már sok évtizeddel, sőt egy-két évszázaddal ezelőtt is méltán viselhette.

Egy vidék vagy város iskolahálózatának kialakulásában mindig több tényező és körülmény hatása jut kifejezésre. A közoktatás fejlődése általában szoros kapcsolatban van a gazdaság és a széles értelemben vett művelődés fejlődésével, és közöttük a kölcsönhatások szövevényes rendszere alakul ki. Egy-egy iskola, különösen messze vidékeken is ismertté vált középiskola és felsőfokú oktatási intézmény megalapításában és fejlődésében emellett gyakran komoly szerepe volt a közélet ismert személyiségeinek, akik az oktatás- és nevelésügyet rendszerint szívügyüknek tekintették és a kulturális elmaradottság elleni harcot önként és önzetlenül vállalták. Folyóiratunk e számában közölt, a város társadalmi és gazdasági fejlődésével foglalkozó cikkek és tanulmányok is ezeket az állításokat eléggé meggyőzően illusztrálják.

A közoktatás fejlődése-fejlesztése a múltban, a társadalmi-gazdasági és külön a termelőerők fejlődésének alacsony fokán, rengeteg akadályba és nehézségbe ütközött. Az osztálytársadalom lényegéből eredő osztálykülönbségek mellett — amelyek az elenyésző kisebbség számára előnyöket, ezen a téren is kiváltságokat, a többség, a kizsákmányoltak utódai számára pedig akadályokat, megkötöttséget jelentettek — ebben jelentős tényezőként hatott egy-egy társadalmi környezet (régió) gazdasági fejlődésének irányultsága, az egyes gazdasági ágazatok fejlesztési üteme. Igen fontos, időnként döntő szerep jutott ebben a fejlődésben a „városatyáknak”, felfogásmódjuknak, az oktatás ügyéhez való viszonyulásuknak: milyen mértékben voltak képesek felfogni az oktatás társadalmi jelentőségét, a közoktatásnak mint az általános fejlődés hajtóerejének és feltételének rendkívüli fontosságát.

Az iskolák kialakulásának évezredes története van. Ősi feljegyzések arról tanúskodnak, hogy az intézményessé váló oktatás és nevelés elsődleges színtere a szabad természet volt. Szokratész, Platon és az ókori

nagy filozófusok tanítványaikkal ligetekben, majd fedett helyiségekben, séta közben folytattak filozófiai és egyéb jellegű beszélgetéseket. A mai iskolák ősei (feltehetően) a görög városállamokban alakultak ki és a történelem folyamán sok változáson, nagy átalakuláson mentek át. Ugyanakkor az újabb korszakok oktatási-nevelési intézményei magukban hordozták és hordozzák a múlt örökségeit, amelyek sok értékes elemet, de egyben elavult nézetet, felfogásmódot is tartalmaznak.

Még a feudalizmusban, sőt a kapitalizmus kialakulásának első szakaszában is az iskola, mai szemmel nézve meglehetősen kezdetleges oktatási-nevelési intézmény volt. Legtöbbször egytantermes intézményre szűkölt, amelyben egy vagy két pedagógus dolgozott. Ez a kép nemcsak az elemi iskolai képzést, hanem sok esetben a középiskolák állapotát, kialakulásának körülményeit is hűen tükrözte. Évszázadokkal ezelőtt az iskolák elsősorban óriási anyagi nehézségekkel és pedagógushiánnyal küszködtek. Sokszor írástudónak is alig nevezhető „értelmiségiek” vállalták a tanítói hivatást. Ezért már abban az időben is — Comeniustól kezdve, Pestalozzi, Herbart és más nagy pedagógus munkásságán keresztül — többen rámutattak a rendszeres pedagógusképzés fontosságára, és nagy erőfeszítéseket tettek annak megszervezése érdekében. Ez egyben a magasabb szintű, közép- és felsőfokú képzés kialakulására is sürgetőleg, fejlesztőleg hatott: pozitív kölcsönhatás alakult ki az oktatás egyes (eleinte még élesen külön nem választott) fokozatai között.

Írásomban a régmúltból indulok ki, és a középfokú oktatás, majd felsőoktatás egy-egy iskolatípusa fontosabb fejlődési mozzanatainak bemutatásával közelítek a közelmúlt és a jelen felé. A nagy múltú középiskolák mellett, természetesen, felölelem az újabb keletű, kisebb múlttal rendelkező középiskolákat és felsőoktatási intézményeket is, arra törekedve, hogy — a teljesség igénye nélkül — egy főbb vonalaiban átfogó képet nyújtsak városunk középiskoláinak, főiskoláinak és egyetemi karainak a fejlődéséről.

Az első középiskolák kialakulása

Szabadka város középiskoláinak kialakulása a XVIII. századba nyúlik vissza. A Habsburg-birodalomban, így az akkori Magyarország, illetve Vajdaság területén is, a XVIII. század közepétől — a felvilágosult abszolutizmus korszakában — az uralkodó körök mind nagyobb figyelmet szenteltek az oktatás ügyének. Ezzel a lakosság műveltségi szintjének emelése mellett egyben a nem német ajkú nemzetek és nemzetiségek elnémetesítését is szolgálni kívánták.

Az oktatás irányítását mindinkább az állam vette át. 1760-ban Bécsben megalakult az udvari Tanulmányi Bizottság, amely hivatva volt, hogy ezeknek az elveknek és törekvéseknek érvényt szerezzen. Rendelkezéseivel egy egységes iskolarendszer kialakítására törekszik. A magyar uralkodó körökkel létrejött kompromisszum alapján 1797-ben ki-

adják a Ratio Educationist — tanügyi rendeletet, illetve „Nevelési Szabályzatot” —, amely a magyar közoktatás első, az egész oktatási rendszerre kiterjedő szabályzata volt. Ez a rendelet az anyanyelvű népiskolák három típusát irányozta elő: az egy tanítós falusi, a két tanítós kisebb városi és a három tanítós városi iskolát. A tankerületek székhelyén levő háromosztályos elemi iskolát norma-iskoláknak nevezték.

Gondoskodtak a továbbtanulás lehetőségeiről is. A főleg nemesi származású és a kialakulóban levő polgársághoz tartozó ifjak számára latin iskolát szerveztek: a hároméves grammatikai iskolára épült a tulajdonképpeni két évfolyamos *gimnázium* (humanitás-osztályok). A felsőoktatás intézményei az akadémiák és az egyetemek voltak. Ezt az egész oktatási rendszert az osztályjelleg hatotta át.

1806-ban a Ratio Educationis Publicae (második Ratio) kiadásával az első fogyatékoságait kívánták kiküszöbölni. Az akkori Magyarországon is elrendelték a 6-tól 12-évig terjedő tankötelezettséget és jelentős változások következtek be a norma-iskolák és a gimnáziumok belső szerkezetében. Ez utóbbiak alsó fokozata, a grammatikai iskola, négy évfolyamos lett és fő feladata (továbbra is) a latin nyelv tanítása volt, azonban az anyanyelvre is „gondot kellett fordítani”.

Ezek a rendelkezések és változások kihatottak Szabadka elemi és középiskoláinak a kialakulására is.

Szabadka 1743-ban mezővárosi privilégiumokat kapott és irányítását a polgári közigazgatás vette át. A városi tanács mindinkább tudatára ébredt egy latin iskola fontosságának, ezért már 1746-ban megkezdte az előkészületet egy *háromosztályos grammatikai iskola megnyitására*. A tanítás ebben az iskolában (Pálincás József és egyéb kutatók, elsősorban Iványi munkái szerint) 1747. november 1-én kezdődött és bizonyos megszakítással (1778. szeptember 21-től 1782. december 12-ig, és 1789. augusztus 10-től 1791 decemberéig) voltaképpen egészen századunk hetvenes éveinek végéig folyt.

A korabeli feljegyzések híven tükrözik azokat a szegényes feltételeket, amelyekben ez az iskola kialakulásának első évtizedeiben működött. Nagy elismeréssel és bámulattal tekinthetünk vissza azokra a tanárookra, akik itt úttörő munkát végeztek. Csak 1759-ben nevezték ki a második tanárt, és 1772-ben végre felépült egy háromtantermes új iskolaépület (a tanári teendőket annak idején itt ferences barátok látták el).

A Ratio Educationis által megszabott feltételeknek azonban a szabadkai grammatikai iskola nem felelt meg, ezért került sor 1778-ban az ideiglenes bezárására. Ezt a város lakói és feltehetőleg a vezetői is szégyenteljes eseményként könyvelték el, és a városon esett csorbát — a szükséges feltételek megteremtésével — igyekeztek minél előbb kiküszöbölni. Az újrainításhoz szükséges engedély megszerzése után, 1782-ben az iskola megint megnyitotta kapuit a tanulni vágyó ifjak előtt, hogy aztán négy évre rá a város, az anyagiak hiányára hivatkozva, kérje az illetékes hatóságoktól az iskola megszüntetését. Közben, főleg a német tanítási nyelv és a kötelező tandíj miatt, a tanulók száma is nagymér-

tékben csökkent. Az 1794/95-ös tanévben, miközben a szabadkai latin iskolát Újvidékre helyezték át, az 1791-ben harmadszor is megnyitott alsófokú latin középiskola már ötosztályos latin gimnáziummá alakult át. Az 1806-os második Ratio értelmében ez az iskola is hatosztályos iskolává fejlődött, Pálinkás József érdekes adatokat közöl *a tanulók számáról és szociális összetételéről*. Míg 1801-ben a tanulók létszáma 139 volt, 1826-ban ez a szám 455-re emelkedett. Az 1847/48-as tanévben az iskola 309 tanulója közül 119 polgári, 87 paraszti, 44 nemesi származású volt, továbbá 31 tanuló zsidó származású, háromnak a szülei papok voltak, egynek pedig katona volt. Ezekben az évtizedekben országszerte szaporodott az egyik iskolából a másikba vándorló ún. koldus diákok száma, akik a szegényebb néprétegek soraiból kerültek ki. A szabadkai gimnázium, illetve a város aránylag sok ilyen diákot fogadott be és biztosított számukra menedéket, valamint tanulási lehetőségeket. Az említett szerző a Školski život című folyóiratban (1964/5. szám, 59. oldal) megjelent cikkében megemlíti, hogy a XVIII. század húszas éveiben a szabadkai gimnázium 75 „koldus” diákja az ország 25 vármegyéjéből „regrutálódott” (közli e vármegyék jegyzékét is). Elismerőleg ír az olyan jobb módú családokról, amelyek ilyen diákokat befogadtak és számukra ingyenes ellátást biztosítottak. Számuk növekedésével, elhelyezésük és ellátásuk mind nagyobb nehézségbe ütközött. Egyesek közülük gazdagabb családoknál vállaltak „kiszolgálói” munkát.

A gazdagabb nemesi családok gyermekei rendszerint nem voltak az iskola rendes tanulói, tanulmányaikat többnyire magánvizsgázással oldották meg. Iványi szerint (Szabadka, 512. o.) a szabadkai gimnázium nyolcosztályos főgimnáziummá 1861-től fejlődött ki.

Érdekes adatokat közöl Magyar László az Oktatás és Nevelés című folyóirat 1977-beli 23-as számában (121—126. o.) a testnevelés bevezetéséről a szabadkai gimnáziumban az 1867/68-as tanévtől kezdve. Ezt megelőzően, 1861-ben „felgymnáziummá emelkedett”. A „testgyakorlat” heti két órával történő bevezetésére az 1867-es, Eötvös József reformintézkedéseinek keretében került sor. Ez abban az időben haladó lépésnek számított. Megvalósításában jelentős szerepe volt Papp István „tornászmasternek”, aki végül is belefáradt a szükséges feltételek, elsősorban a megfelelő tornaterem biztosítása körüli harcba, amit aztán utódai, köztük a nagyhírű Vermes Lajos, majd Matkovics Miklós folytattak. A különböző országos és kerületi testnevelési versenyeken elért, többször igen kimagasló eredményekkel a szabadkai gimnázium diákjai ékesen tanúsították, hogy iskolájukban ezen a téren is eredményes munka folyt. A testnevelés és egyes természettudományi tantárgyak bevezetése, valamint az anyanyelv és a történelem oktatásának előtérbe helyezése már több korszerű vonást és törekvést hordozott magában és egyben a gimnáziumban folyó oktató-nevelő munka minőségi változásait is mind kifejezettebben jelezte. Így vált a szabadkai gimnázium a század végére és a XX. század első évtizedeiben igen jelentős oktatásügyi intézménnyé, amelyben a város és tágabb értelemben vett környezetének sok

jeles ifja sajátította el az általános műveltség akkori klasszikus alapjait, és kapott jó alapot a továbbtanuláshoz.

Szabadka iskolatörténetének másik igen fontos eseménye a *tanítóképzés kialakulása* volt.

A „Tanítóképzés száz éve Szabadkán” című jubiláris kiadvány megfelelő fejezeteiben, illetve Iványi művében (432—434) nyomon lehet követni a tanítóképzés kialakulását városunkban. A Ratio Edicationis rendelkezései alapján került sor 1778-ban Szabadkán is, a megalakult norma-iskola keretei között az első *tanítói tanfolyamok* megszervezésére. Ez a szegényesen felszerelt iskola volt hivatva arra, hogy a jövő tanítóinak egy minimális gyakorlati képzést, „útravalót” nyújtson pedagógusi hivatásuk végzéséhez. Szerencsés körülménynek számított, hogy ezt a feladatot Szabadkán két Bécsben végzett, tehát szakképzett tanító vállalta. Az évente kétszer öt napig tartó tanfolyamra — amit később 14 napos hospitálással és 8 napos önálló gyakorlati munkával egészítettek ki — 1797-től csak olyan ifjak iratkozhattak be, akik legalább a gimnázium első osztályát befejezték. A második Ratio ezen a képzési rendszeren csak annyit módosított, hogy a módszertan tanítását napi két órára emelte (a Felbiger-féle módszertan elsajátításáról volt szó) és újabb elméleti tantárgyakat vezetett be.

Az 1868-ben meghozott Népoktatási törvény lehetővé tette, hogy Szabadkán *hároméves tanítónőképezdét alapítsanak* (közben már az ország egész területén 1827-ben áttértek a kétéves tanítóképzésre). A tanítás 1871-ben kezdődött; két évre rá a tanárok száma már nyolcra emelkedett. Keretében működött egy gyakorló elemi iskola és egy diákkotthon. Emellett akkor kötelező volt minden tanítóképző mellett legalább két katasztrális hold nagyságú iskolakertet létesíteni, ahol a tanulók számára lehetőséget teremtettek a korszerű mezőgazdaság alapismereteinek elsajátításra. Az iskola igazgatója és tanári kara az oktatást az akkori, korszerűnek vélt pedagógiai elveknek megfelelően szervezte.

1881-ben Szabadkán is, az „előkészítő” osztály bevezetésével a tanítóképzés négyévéssé vált. Az új tantervbe iktatott különböző tanfolyamok bevezetésével a tanítónövendékeknél a gyakorlatiasságot kívánták fokozott mértékben kialakítani.

1877-ig ebben az iskolában négy évfolyam összesen 125 tanulója szerezte meg a tanítói oklevelet. A tanítónőképző diákjai a nyolcvanas évek utolsó évtizedeiben és a XX. század elején színvonalas rendezvényeikkel az iskolát a város mind ismertebb és vonzóbb kultúrközpontjává alakították.

A tanterveken időnként végrehajtott javítások az oktatás tartalmának a korszerűsítését szolgálták. Többek között mind nagyobb hangsúlyt helyeztek az általános műveltség alapjainak elsajátítására. Haladó lépésnek számított, hogy 1892-től kezdve lehetővé tették a nemzetiségi tanulók anyanyelvükön való vizsgázását. Közel nyolc évtized távlatából igen érdekes jelenségnek, a mának szóló üzenetnek tűnik, hogy már

1908-ban a tanítónövendékek járatosak voltak a vetítőgép felhasználásában.

Az elért haladás ellenére abban az időben is gyakran mutattak rá a tanítóképzés fogyatékosaira, elavult vonásaira és követelték annak megreformálását.

A négyosztályos szabadkai tanítóképző 1918-ban, az első világháború befejezésekor becsukta kapuit. 1919-től 1929-ig itt három, majd négyéves szerbhorvát nyelvű vegyes tanítóképző működött, majd 1941 és 1944 között a Horthy-rendszer fasizálódó ideológiájától áthatott tanítónőképzés folyt itt a Miasszonyunkról elnevezett iskolánövérék irányításával.

A *Zeneiskola* kialakulását városunkban elsősorban Milko Cora, az iskola volt igazgatódjének „Muzička škola u Subotici” című jegyzetéből követtem.

A zenei nevelés alakulása egy-egy környezetben mindig szoros kapcsolatban van a zenei műveltség terjedésével. Szabadkán a XVIII. és a XIX. században a zenei műveltség legfőbb hordozója, Milko Kora szerint, a latin iskola volt, majd a tanítóképzés kialakulásával még nagyobb lendületet kapott.

A város Közoktatásügyi Bizottságának javaslatára a „szénátus” engedélyezte az első zeneiskola megnyitását, amire 1868. október 16-án került sor. Első igazgatója Frankl István volt, akinek a halála után (1872-ben) átmenetileg megtorpan az iskola fejlődése, sőt pénzelési és egyéb nehézségek miatt egy évre be is csukja kapuit.

A hetvenes évek közepétől fennmaradása és így finanszírozása is „polgárjogot nyert” és a város zenei életének fontos részévé válik. Lehetővé teszi a zenei tehetségek kibontakozását. Tanítványainak száma az 1877/78-as tanévben már 137-re emelkedett. Tanrendjével más iskolák munkarendjéhez alkalmazkodott, hogy ezzel lehetővé tegye a tanulók zenei képzését. A tanulókat előképzettségük szerint differenciálták, amit jórészt az előkészítő fázisra alapoztak.

Az 1888-as új alapszabályzat az iskola egész életét és munkáját felöleli. Fejlődésének tárgyi és személyi feltételei fokozatosan javulnak. Lányi Ernő igazgatósága alatt (1907-ben nevezték ki igazgatónak) a szabadkai Zeneiskola mind korszerűbb zenei-pedagógiai intézménnyé válik, amelyben az elméleti és a gyakorlati oktatás egységének megvalósítására törekszenek. Többek között, a tantervek egyeztetésével, megfelelő alapot nyújt a Zeneakadémián való továbbképzéshez is. Tanulóinak létszáma 1918-ban 396 volt. A szegényebb és tehetségesebb tanulókat felmentették az évi 60 korona tandíj fizetése alól, de a felmentett tanulók létszáma nem haladhatta meg az összlétszám 10 százalékát.

Mivel az iskola igazgatója egyben a városi és az egyházi zenekar karmestere volt, és a tanárok is, az Alapszabályzat értelmében, kötelesek voltak részt venni a város zenei életében (rendezvényeiben), a zeneiskola és a város zenei élete között szoros kapcsolat és gyümölcsöző együttműködés alakult ki. A város akkori neves zenei alkotói és művelői egy-

idejűleg kettős feladatkört töltöttek be, ami jelentősen hozzájárult a zeneiskola fejlődéséhez is.

Az *iparos tanonciskola* kialakulásáról városunkban Magyar László az Oktatás és Nevelés című folyóiratban (1979/31. szám, 87—94. o.) megjelent írásában, valamint Iványi könyvében (457—463. o.) találtam érdekes adatokat. Eszerint Szabadkán 1883. március 28-án szervezik meg az alsó fokú „községi iparos tanonciskolát”, azzal, hogy a tanítás csak az 1883/84-es tanévben kezdődik. A tanulók száma négyszáz volt. Az iskola megalapításával elsősorban az ipari tanulók „megdöbbenően alacsony képzettségi fokát” (több mint fele írni-olvasni sem tudott) kívánták magasabb fokra emelni. Kialakulásában, fejlődésében komoly szerepe volt a később megalakult „Szabadság” szabadkai iparimunkásképző egyletnek”, amely a városban egyre szaporodó iparos „osztály” jelentős szervezetévé válik. A tanoncképzés egyik alapvető tantárgya a szabadkézi és a mértani rajz volt.

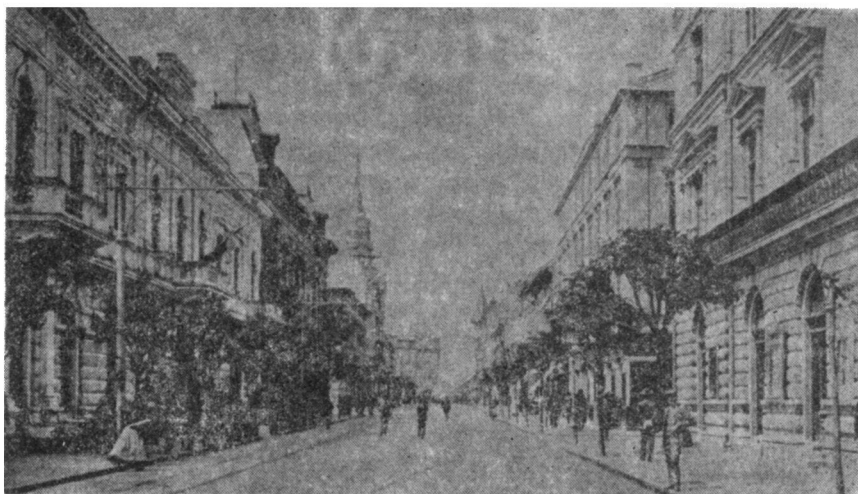
Ez az iskola is kialakulása folyamán rengeteg akadállyal, elsősorban tanteremhiánnyal küszködött. 1907-ben már 784 tanulója van, és ebből 471-en látogatják a rajztanfolyamot. Akkor még mindig szükséges volt négy előkészítő osztály fenntartása, mivel az ipari pályára lépő tanulók jó részének előképzettsége igen alacsony szintű volt. Az 1888-ban megnyitott alsófokú *kereskedelmi iskolába* a 6 elemi osztály után lehetett beiratkozni.

Az iparos tanonciskola tanulói tevékenyen részt vettek a város munkásmozgalmi megmozdulásaiban. Nem hiába tiltják meg (1907-ben), hogy a városháza és az ipariskola közös udvarán a szocialisták népgyűlést szervezzenek, mert az „a serdülő tanulókra — a vallás és közoktatásügyi miniszter véleménye szerint — nevelési szempontból is károsan hat”.

Abban az időben az ipari tanulók sanyarú helyzete nem teszi vonzóvá az ipari pályát. Az ipar fejlődésével párhuzamosan az ipari tanulók száma mégis növekszik (1908 elején közel kilencszáz volt), ami új osztályok megnyitását tette szükségessé. Mind többen sürgették a tanoncképzés ügyének rendezését, egyesek pedig egy felső ipariskola megnyitását. Ezt a Szabadkai Általános Ipartestület is szívügyének tekintette és szakiskolák létesítését szorgalmazta.

A század elején a tanonciskolában a tanítás hetenként két munkanapon az általános- és szakismereti tantárgyak oktatásával, vasárnap délelőttönként pedig három órai rajzoktatással folyik. Az iparossal (mesterrel) szemben, akinél a tanonc tanul, néhány ma is megszívlelendő követelményt támasztottak: „köteles őt kiképezni, jó erkölcsre és munkásságra szoktatni”, tehát megfelelő szakmai képzésben, erkölcsi nevelésben részesíteni és a munkaszokásait kialakítani.

A XX. század első évtizedeiben a tanoncképzésben bizonyos fokú szakosításra kerül sor, ami még inkább szükségessé tette az iparosképzés magasabb szintre való emelését. Az iskola átszervezésével az 1914/15-ös tanévben végre sok huzavona után a „*Szabadkai Szakirányú Iparos-Tanonciskola*” megkezdte működését. A tanulókat, a lehetőségekhez mér-

A századeleji Korzó a Városháza felépítése után. Jobbról a második az egykori malom, később óvónőképző épülete

ten, a rokoniparágak (rokonszakmák) szerint csoportosították. Ezzel egyidejűleg ebben az iskolában is egy fokozatos korszerűsítési folyamat kezdett kibontakozni, amely mindenekelőtt a tanterveknek (az oktatás tartalmának) az új követelményekhez való idomulásában jutott kifejezésre. Ebből az iskolából nőtt később ki a második világháború után az új ipariskola Szabadkán. Közben, a kapitalista Jugoszláviában a városban működött egy általános ipari és ipari-kereskedelmi iskola, és 1922-ben létesült egy női ipariskola.

A mostani *Közgazdasági Középiskolának* (oktatási központnak) is megvoltak az „elődei”. Még 1907-ben, az akkori Loyd elnevezésű Kereskedelmi Egyesület kezdeményezésére, megalakul a Fiú Kereskedelmi Iskola, majd 1916-ban a Felső Leány Kereskedelmi Iskola is megnyitotta kapuit. Ezeket az iskolákat 1920-ban egyesítették és az Állami Felső Kereskedelmi Iskola nevet vette fel. Ebben az iskolában 1922-ig a tanítás magyar nyelven is folyt, majd a régi Jugoszlávia nemzetiségi és iskolapolitikájával összhangban ezt megszüntették.

A távolabbi múltban Szabadkán létesített iskolák közül még a következőket kell megemlíteni: a múlt század hetvenes, illetve kilencvenes éveiben alapított *polgári iskolákat* — a római katolikus „apácai iskolát” — leány polgári iskolát, és az állami fiú és leány polgári iskolát —, valamint az 1898-ban létesített *Szabadka Szabad Királyi Város Földműves Iskoláját*, amely egyes levéltári feljegyzések szerint 1908-ig, majd más okmányok szerint egészen 1921-ig működött. Ez egy kétéves alsóbb fokú mezőgazdasági szakiskola volt, amelyben a tanulók tanulmányuk végén nyilvánosan vizsgáltak. Az iskola Palicson működött, ahol megfelelő „birtokkal”, valamint tanulóotthonnal rendelkezett. A tanításban a gyakorlati képzésen volt a hangsúly. Ennek az iskolának a hagyományait

újítták fel a középfokú mezőgazdasági iskola alapításával az új Jugoszláviában.

A felsorolt középiskolák és szakiskolák száma és a város fejlődésében betöltött jelentősége ékesen bizonyítja, hogy Szabadka igen gazdag közoktatási múlttal dicsekedhet. A felvázolt kép és a fragmentáris, nem teljes adatok is arról tanúskodnak, hogy a hagyományokat illetően volt mire támaszkodni, volt mire építeni az új, szocialista Jugoszláviában. A közoktatásügy irányítóit a múlt is arra kötelezte, hogy a bőséges tapasztalatokat felhasználva lássanak hozzá a szocialista jellegű oktatási intézmények kialakításához városunkban.

A középiskolák kialakulása és fejlődése 1945-től 1985-ig

Már az ország újjáépítésének időszakában világosan meghatározott célok és alapelvek vezérelték a város közoktatásügyi szerveit az új követelményeknek megfelelő középiskolai hálózat kialakításában. A művelődés és külön a szakmai képzés terén nagy lemaradást kellett pótolni vidékeinken is. A kapitalista Jugoszlávia fejletlen, a nagyszerb ideológiát szolgáló és a nemzetiségek elnyomásán alapuló dualisztikus iskola-rendszerét egy újabbal és korszerűbbel kellett helyettesíteni, amelyben a demokratizmus és nemzeti egyenjogúság elve érvényesül.

Mindenekelőtt a dualizmustól leginkább „telített” polgári iskolát szüntették meg és helyette progimnáziumot, illetve hétosztályos, majd nyolcosztályos általános iskolákat létesítettek. A középiskolák többsége városunkban is a régi hagyományokon és keretek között folytatta, vagyis újította fel munkáját. Kialakulásuknak és fejlődésüknek csak néhány fontosabb mozzanatát mutatom be.

A *Moša Pijade Gimnázium* több iskola, illetve tagozat egyesítésével jött létre. Az erre vonatkozó adatokat és információkat az iskola első igazgatójától, egyes tanáraitól és a rendelkezésre álló évkönyvekből szerezttem.

1945 januárjában Szabadkán egy szerbhorvát tanítási nyelvű fiú és külön leány főgimnázium alakult meg, amelynek első igazgatója dr. Matija Evetović volt. Ez év március 21-én megalakulnak a gimnázium magyar tannyelvű tagozatai, majd novemberben megalakul külön a egyes magyar tannyelvű — és a szerbhorvát tannyelvű — gimnázium, amelynek az 1945/46-os tanévben már (a hetedik osztállyal bezárólag) 1300 tanulója volt. A magyar gimnázium első igazgatója dr. Sturc Béla volt.

A szabadkai főgimnáziumokban a tanítás nehéz körülmények között indult — egyes osztályokban (tanteremhiány miatt) csak minden másnap folyt az oktatás. Gyakoriak voltak a nagylétszámú (70—80 tanuló) tagozatok. Később a tanítás négy épületben folyik és ezáltal némileg enyhül a helyiséghiány. A tanárhiány miatt többször került sor az előírt óraszámok csökkentésére.

A nehézségek ellenére a munka megfelelő mederben folyt. A gimnázium akkor is már igen vonzó volt a jobb tanulók számára. Híres önképzőköre úgyszólván az egész városban ismertté vált.

Az 1956/57-es tanévben került sor a magyar és a szerbhorvát tanítási nyelvű gimnáziumok egyesítésére — a Moša Pijade Gimnázium megalakulására. Abban az időben már vita tárgyát képezte a gimnáziumban folyó oktató-nevelő munka jellege és irányultsága, és külön az érettségi vizsga jellege. Az 1959/60-as tanévtől új, leegyszerűsített érettségi vizsgát vezetnek be, amely lényegében a házi dolgozat megvédéséből állt.

Az iskolareform „kis hullámai” a gimnáziumot is elérik. 1960-tól (a második osztálytól) — az ötvenes évek közepétől a gimnázium négyosztályos volt — két irányzatot vezetnek be: a társadalmi-nyelvi és a természettudományi-matematikai irányzatot. Ezzel a lényegében sikertelen próbálkozással kívánták előkészíteni a tanulókat a (végleges) pályaválasztásra.

Sok bírálat érte a gimnáziumot azért, mert semmi kapcsolata nem volt a gazdasággal, a termelőmunkával. Ezt a fogyatékossgot a technikai képzés bevezetésével és a termelőmunka megszervezésével kívánták az illetékesek „áthidalni”, vagy legalábbis enyhíteni. 1964 januárjában és február elején a második osztályok egyes szabadkai üzemek (Partuzán, Metalia) termelőmunkájában is részt vettek. Az iskolaév vége felé ugyanezt, részben más üzemekben, a harmadik osztályok bevonásával megismételték. A tanulók 6 napot töltöttek a gyárban.

Az 1967/68-as tanévben kerül sor a magyar nyelv, mint a környezet nyelve fakultatív tanulására, az 1970/71-es tanévben pedig új érettségi szabályzat lép érvénybe.

Már előzőleg felmerült az ún. speciális gimnáziumok megalakításának gondolata. Az 1971/72-es tanévben kezdi meg Szabadkán a működését a *szakosított matematikai-nyelvi gimnázium*.

A gimnázium létét azonban ezek a részben eredményes újítások sem tudták megmenteni. Gyakran kifogásolták „elit” és dualisztikus jellegét, valamint azt, hogy távol áll a gazdaságtól. Végül is megállapították, hogy mivel létezése nincs összhangban a JKSZ X. kongresszusának az oktatásra vonatkozó határozataival és nem illeszthető bele egy demokratikusabb, megreformált oktatási rendszerbe, nincs további létjogosultsága. Az 1977/78-as tanévben a szabadkai gimnázium befejezte munkáját. Az eltelt egy évtized távlatából jogosan merül fel a kérdés: sikerült-e vajon ennek a nagy múltú iskolának a pozitív hagyományait az új iskolarendszerbe átültetni?

A Testvériség és Egység nevű egységes középiskolák (amelyek később integrálódtak) mint afféle „kis gimnáziumok” talán megőriztek valamit ebből a hagyatékból, de ugyanakkor a túlhaladottból is feltehetően sokat „átmentettek” a másnak.

A *szabadkai tanítóképző* szerbhorvát és magyar tanítási nyelvű tagozataival 1945-ben újította fel munkáját. A rendes négyéves tanítóképzés mellett, 1945 őszén tanítói itt tanfolyamokat is szerveztek.

1948-ban különvált a szerbhorvát tanítási nyelvű és a magyar tanítási nyelvű tanítóképző. A Vegyes Szerbhorvát Tannyelvű Tanítóképzőt 1952-ben megszüntették, majd 1957-ben, a Vegyes Magyartannyelvű Tanítóképzővel egyesítve újból nyitottak szerbhorvát nyelvű tagozatokat. Közben, 1954-ben itt is áttértek az ötéves tanítóképzésre.

A tanítóképző keretei között 1945 óta gyakorlóiskola és eleinte diákotthon is működött.

Fejlődése folyamán tehát a szabadkai tanítóképző is több átalakuláson (átszervezésen) ment keresztül. A tanterveket is időnként korszerűsítették és az oktató-nevelő munkában is fokozatos haladás volt tapasztalható. Ezt legmeggyőzőbben az itt végzett tanítók többsége bizonyította, akik odaadó, lelkes oktató-nevelő munkájukkal Vajdaság-szerte és Vajdaság határain túl is, növelték a tanítóképző tekintélyét. Az iskola sajátosságainak megfelelően itt mindig külön gondot fordítottak a kétnyelvűség és a testvériség—egység szellemének ápolására.

A tanítóképző növendékei túlnyomórészt a falusi fiatalokból kerültek ki, akik közül sokan mély vonzalmat éreztek a tanítói hivatás iránt.

A tanári kar fokozatosan alakult ki; a tanítóként idekerülő előadók továbbtanulással tanári oklevelet szereztek. Közülük többen példamutató pedagógiai tevékenységet fejtettek ki.

A hetvenes évek elejétől már többen is rámutatnak az ötéves tanítóképzés szűk időkeretére és elavult vonásaira. Vajdaságban 1973-ban kerül sor a pedagógusképzés reformjára, vagy legalábbis egy reformfolyamat megindítására. Ennek eredményeként, valamivel a szabadkai tanítóképzés százéves évfordulója után, megalakul a *Pedagógiai Akadémia*, és ezzel a tanítóképzést (négy évfolyamos középiskola és két évfolyamos felsőoktatási képzéssel) főiskolai rangra emelték. Ezzel kapcsolatban ugyanaz a dilemma merül fel, amely a hasonló szervezeti változásokkor mindig: mennyiben sikerült a tanítóképzők rendkívül értékes, időálló hagyományait az új képzési rendszerbe „átmenteni”? Erre a kérdésre csak a fejlődés beható tanulmányozásával lehetne érvekkel alátámasztott választ adni. Több jel azonban arra utal, hogy ezt eddig nem sikerült teljes mértékben megvalósítani, ami elsősorban a hivatásra való nevelésben jut kifejezésre.

1976-ban a Pedagógiai Akadémia és a Gyakorlóiskola egyesülésével megalakul a *Pedagógiai Központ*, mint társultmunka-szervezet — két alapszervezettel. 1980-ban ez a rövid életű szervezeti forma felbomlott.

A Pedagógiai Akadémián, a kétnyelvű oktatás keretében, előbb (1974-től) a tanítók továbbképzését szervezték meg, majd 1979-től megkezdődött a rendes hallgatók képzése. A középfokú pedagógiai ágazat nem eléggé precízen és elfogadhatóan meghatározott helyzete az iskolarendszerben eleinte sok gondot és akadályt jelentett a diákok számára a továbbtanulásban.

Az 1980-ban megszervezett óvónőképzés, amely 1983-ig tartott, egyekben — a szükségességét és célszerűségét illetően — szintén kételyeket támasztott és ellenvetéseket váltott ki.

1985. május 20-ig, az Akadémia hivatalos jelentése szerint, a szabadkai Pedagógiai Akadémián összesen 893 tanító (300 a szerbhorvát tagozaton és 593 a magyar tanítási nyelvű részlegén) szerzett tanítói oklevelet. Az óvónői oklevelet összesen 134 hallgató (52 szerbhorvát és 82 magyar tanítási nyelven) szerezte meg. Ha ehhez hozzáadjuk azt a 2037 tanítói diplomát, amelyet a szabadkai tanítóképzőben osztottak ki 1945 és 1971 között, (a rákövetkező évek diplomált tanítóiról az említett jubiláris évkönyv nem közöl adatokat), világosan áll előttünk ennek a nagy múltú iskolának a társadalmi és pedagógiai jelentősége.

A jövő iparosainak, illetve szakmunkásainak a képzése 1945-től Szabadkán (is) a két tanítási nyelvű *Ipari Tanulók Iskolájában* folyt. A képzés itt a termelői szakmákban hároméves a szolgáltatási szakmákban pedig kétéves volt. A tanulók meghatározott napokon sajátították el az elméleti alapismereteket. Ennek az iskolatípusnak, mint láttuk, Szabadkán nagy hagyománya volt, amelyet az új feltételek között is igyekeztek megőrizni. Az e téren folyó képzés minőségét a városban dolgozó sok elismert kisiparos és a gyárakban dolgozó sok jó szakember jórészt biztosítani tudta.

1947-től egészen a hetvenes évek közepéig működött városunkban a *Vasutas Ipari Tanulók Iskolája*, amelyben a tanítás szintén két nyelven folyt. A hároméves képzési időszakban a tanulók gyakorlati képzésben a vasút műhelyeiben részesültek. Az itt végzett tanulók közül szintén sok elismert szakmunkás került ki.

Az ipari tanulók képzésének ezt a rendszerét dualisztikus jellege miatt azonban mindinkább túlhaladottnak tartották. Legtöbb bíráló az érte, mert „zsákutcába vezetett”. A végzett szakemberek számára nem tette lehetővé a továbbtanulást. Ennek áthidalására a hatvanas évek második felében lényeges változások következnek be ezen a téren. Több tekintetben új iskolatípus jön létre, amelyben a *szakmunkások és a magasán képzett szakmunkások* képzését közép- illetve főiskolai rangra emelték. A végzett szakmunkásokat középfokú végzettségűeknek tekintették, a magas szakképzettségűeket pedig a főiskolai végzettségű szakemberekkel egyenlítették ki — elvben. Bár képzésükben az általános ismereteknek (is) nagyobb figyelmet szenteltek, és a kétéves képzést mindenütt megszüntették, ezzel továbbtanulásukat legfeljebb csak formailag oldották meg: a legtöbb egyetemi karra csak különbözeti vizsgával juthattak be. A dualizmus maradványai tehát továbbra is jelen voltak. Ennek végleges kiküszöbölésére a hetvenes évek közepétől, az új és átfogó oktatási reformmal újabb kísérletet tettek.

1947-ben megalakult Szabadkán a két tanítási nyelvű, középfokú *Mezőgazdasági Iskola*, amelyben a képzés eleinte hároméves, majd 1949-től négyéves volt. Ma még nem egészen felderített okokból városunkból — egy ilyen fejlett mezőgazdasági vidékről — 1951-ben ezt az iskolát Zomborba helyezték át.

A *Közgazdasági Iskola* 1945-től (illetve még 1924-től), mint Kereskedelmi Akadémia működött. 1948-ban közgazdasági technikummá, majd

1950-től közgazdasági iskolává alakul át. 1952-ben veszi fel Bosa Miličević néphős nevét.

Kialakulását és fejlődését az iskola 1907—1967-es jubiláris évkönyvéből követtem.

1961-ben a Szövetségi Képviselőház A szakkaderek képzéséről szóló határozata szellemében — amely az oktatás és a gazdaság szorosabb együttműködését szorgalmazta — Szabadkán (országos viszonylatban is az elsők között) éppen ebben az iskolában alakítják meg az első *iskola-központot*, amely a közgazdászok képzése mellett magába foglalta a kereskedői és a vendéglátóipari szakmát is. Ez az új típusú intézmény jobb feltételeket biztosított az elméleti és a gyakorlati képzés összekapcsolására, a gazdasággal való több rétegű együttműködésre, és lehetővé tette a szakmai képzés és továbbképzés különböző szervezeti formáinak a kialakítását az említett rokonszakmák keretei között, valamint jobb körülményeket hozott létre a pedagógusok és az iskola eszközeinek gazdaságosabb kihasználására. Városunkban itt került először sor a számítógép alkalmazására az oktatásban és az iskola igazgatásában. Ez az iskola-központ — korszerű törekvéseivel, kitűnő szervezetségével az utóbbi évtizedekben — főleg Radivoj Azucki igazgatósága alatt — tartományunkban igen rangos, elismert intézménnyé nőtte ki magát.

A *Zeneiskola* is 1945-től figyelemre méltó fejlődésen ment át és a zenei képzés és nevelés igen jelentős intézményévé vált. A zeneóvoda mellett (amelynek két fázisa van) magába foglalja a 6 osztályos alsó fokozatot és a 4 osztályos középfokot. Tanszakait tekintve (zongora, harmonika, fuvós hangszerek, vonós hangszerek, szólóének, gitár és tambura és az elméleti tanszék) igen szerteágazó és komplett tevékenységet fejt ki. Tanárai közül többen a város zenei életében kimagasló szerepet vállalnak. Több ismert zenei tehetség ebben az iskolában kezdett kibontakozni.

A *Segédorvosi* vagy *Egészségügyi Iskola* fejlődése a Városi Levéltár adatai szerint a következőképpen alakult:

1947-ben *Bábaképző Iskola* alakult Szabadkán, s itt egyéves képzés folyt (a tanulókat 4 elemivel vették fel), később két évesre emelték.

1950-ben alakul meg az alsó fokú egészségügyi iskola, amelynek két ágazata, illetve tagozata volt (bábaképzés és ápolónőképzés). Ezt az iskolát 1952-ben megszüntették, illetve (részben) a Segédorvosi Iskolához csatolták.

Ugyanis ezzel párhuzamosan 1947-ben közép fokon megalakult az Állami Ápolónőképző Iskola, amely 1948-ban a *Segédorvosi Iskola* nevet vette fel. Itt a képzés előbb hároméves, majd 1949-től négyéves volt. Ezt az iskolát 1954-ben megszüntették és csak 1958-ban újította fel munkáját. Akkor a hároméves képzésre olyan tanulókat vettek fel, akik a főgimnázium 6 osztályát befejezték. Később, a négyéves képzésre, általános iskolai végzettséggel lehetett beiratkozni.

Ennek az iskolának a fejlődésére mindig jellemző volt a Városi Kórházzal való szoros együttműködés, hiszen szaktanárai majdnem kizárólag

a szakorvosok sorából kerültek ki, és tanítványaik gyakorlataikat leginkább ott végezték.

A nagy hírűvé vált *Műszaki Középiskolában* 1945 májusában már előkészítő tanfolyamot szerveztek, a rendes tanítás pedig októberben kezdődött, 280 tanulóval. Az iskola első igazgatója dr. Konstantin Petrović volt. A képzés, amely az építészeti, földméréstani, gépészeti és a villamosipari szakmákban folyt, hároméves volt (földméréstani szakát 1946-ban Újvidékre, a villamosipari szakot pedig 1949-ben Pancsovára helyezték át).

Az 1946/47-es tanévtől Balla László mérnök lett az önállósult *Építőipari Középiskola* igazgatója, és az ő nevéhez fűződik a későbbi, újból egyesített Műszaki Középiskola fejlődése. A vele folytatott beszélgetésből tudtam meg, hogy szinte mindent előlről kellett kezdeni, és hogy igen göröngyös út vezetett a korszerű feltételek és nézetek kialakításáig.

Ezzel a szakiskolával párhuzamosan működött az *Ipari Középiskola* (a két szakiskolának együttvéve 1948-ban 763 tanulója volt). 1952-ben, amikor ezeket az iskolákat a Városi Népbizottság fennhatósága alá helyezték (addig a szakminisztériumokhoz tartoztak), sor került az egyesítésükre Műszaki Középiskola néven, építészeti, ipari-vegyészeti és műépítészeti szakokkal. Akkor már az iskolának 23 állandó tanára volt, köztük több neves mérnök. Előzőleg már az építőipari szakmában megszervezték az esti *Munkás Technikumot*. Vajdaság területén itt indult meg először a magas szakképzettséget („mesteri” rangot) nyújtó képzés.

Az iskola fejlődésére, a tanári kar erőfeszítéseire jellemző volt a tanítás minőségi emelésének szorgalmazása — e célból a mérnökök és technikusok számára 1948 nyarán pedagógiai tanfolyamot szerveztek —, valamint a gazdasággal való szoros együttműködés. A tanulók gyakorlati képzésének különösen nagy figyelmet szenteltek.

15 éves fennállását ünnepelve, Balla mérnök az Évkönyv előszavában a következőképpen összegezte az iskola fejlődésének és működésének jelentőségét: „A szabadkai Műszaki Középiskola helytállását nemcsak a mintegy 1200 főnyi végzett technikus bizonyítja. Sem az igen jó minőségű, magas képzettségű előadói szakkáder. A nagyszámú munkatermek, műhelyek, rajztermek, laboratóriumok és egyéb tanítási objektumok sem. Még a legkorszerűbben berendezett diákotthona sem. Sőt az a tény sem, hogy 1958-ban a Szerb Népköztársaság első kísérleti iskolájává nyilvánították. Ipari jelentősége mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy fáradhatatlanul keresi az újabb utakat, a továbbfejlődés lehetőségeit. Bátoran vállalja a haladó szocialista alkotni akarás erőfeszítéseit, hogy minél szorosabbá tegye a kapcsolatot az iskola és az élet között.

Az oktatásnak a termelőmunkával való egybekapcsolása nemcsak a laboratóriumokban, a műhelyekben, az építőtelepeken, szerte az ország területén közel 150 üzemben végzett kötelező szünidei gyakorlati munkában és az ifjúsági munkaakciókon nyilvánul meg. Az iskola műhelyeiben, laboratóriumaiban a tanulók ugyanazokat a vizsgálódásokat, kísérleteket végzik, mint később a termelésben . . .”

Külön tanulmány tárgyát képezhetné, mennyit tudott ezekből a nagyszerű hagyományokból, ebből az értékes örökségből a hetvenes évek közepén megindított oktatási reform nálunk, az oktatási központok munkájában, megőrizni és megvalósítani.

A szabadkai középiskolák sorának végén még egy rövid életű szakiskoláról, voltaképpen egy sajátos kísérletről kell megemlékeznünk. Az 1963/64-es tanévben a Sever Villamosipari Üzem keretében megnyitotta kapuit egy *iskolaközpont*, amely magába foglalta a gépészeti technikumot és az ipariskolát — a tanulók és a munkások szakmai képzését szolgálta. Igazgatója Lovászi Géza volt, aki munkatársaival együtt nagy erőfeszítéseket tett ennek, az egyesek által ma is „visszasírt” gyári iskolaközpontnak a kialakítására. A központ hamarosan jól felszerelt műhellyel és színvonalas, főleg a Sever által biztosított előadói káderrel rendelkezett. A négyéves képzés két (kétéves) fázisban folyt. A gyakorlati képzés sajátos, hatékony rendszerét alakították itt ki. Amikor már a tárgyi és személyi feltételeket a szükséges szinten biztosították, 1970-ben, elsősorban a pénzületi nehézségek miatt, határozatot hoztak a megszüntetéséről (erről Lovászi Géza, írásos dokumentumok alapján nyújtott információkat).

Középiskoláink a négy évtizedes fejlődés folyamán kétségtelenül jelentős haladáson és sok változáson mentek át. Egyesek közülük több tekintetben élen jártak. Az elsők között voltak a kétnyelvűség, az anyanyelvi oktatás megvalósításában, az iskolaközpontok létrehozásában, az oktatás társadalmisításában — már 1955 előtt bevezették a társadalmi igazgatást —, és egy általános értékelés alapján jelentős erőfeszítéseket tettek, hogy az új követelményekhez és elvárásokhoz minél jobban és gyorsabban idomuljanak. Hogy a szakkaderek képzésével, mennyiségi és minőségi szempontból mennyiben feleltek meg a követelményeknek, és milyen mértékben járultak hozzá Szabadka és környéke gazdasági és társadalmi fejlődéséhez, azt csak hosszan tartó, tervszerű vizsgálódással lehetne megállapítani. Úgyszintén azt is — amit már többször felvetettem —, hogy munkájukban mennyiben őrizték meg és töltötték fel új tartalommal a múlt értékes hagyományait, hagyatékát.

Több tízezer tanuló fordult meg falaik között, padjaikban, akik magukban hordozzák működésük jó és rossz, haladó és elavult vonásait egyaránt. Ők, a volt tanítványok, lehetnének a jövő kutatásainak a legfőbb alanyai, információforrásai. Úgyszintén azok a munkájukat odaadással, hivatásszeretettel végző középiskolai tanárok és iskolaigazgatók, akik közül sokan, nehéz körülmények között dolgozva és súlyos terheket viselve, alkotóan járultak hozzá az elért haladáshoz — Szabadka iskola-várossá való kialakításához.

Jelenleg Szabadkán *hét középiskola működik* (közülük hat már egyesült az egységes középiskola két osztályával). Ezek közül kertőben folyik hároméves szakemberképzés is. A tanulók összlétszáma 4911, ebből 2590 tanuló a III. és IV. osztályt végezte. A következő, 1985/86-os tanévre összesen 1350 tanuló beiratkozását tervezik a III. osztályba.

Az elmúlt egy évtizedes „reform-időszakban” a szakirányú oktatás terén nagy horderejű átalakulásra és néhány átszervezésre került sor, amelyeket — különösen a nagy „mammut-iskolák” létjogosultságát — a gyakorlatnak kell igazolnia vagy esetleg megcáfolnia. Ez a kérdés beható tanulmányozásra vár. Szabadka középiskolái is kétségtelenül magukon viselik oktatási reformunk pozitív és negatív jegyeit. A kialakult helyzet és az elért szint között azonban városonként is érezhető különbségek vannak. Manapság a legfontosabb kérdés az elért minőségi szintre és az oktatás hatékonyságára vonatkozik. Az utóbbi években végzett kutatásaim folyamán — éppen a szakmai képzés hatékonyságát tanulmányozva — több elgondolkoztató jelenséget tártam föl városunk középiskoláiban is. A gyakori változások, a sok bizonytalansági tényező, továbbá bizonyos alapfeltételek hiányos volta, a követelmény- és serkentési rendszer kialakulatlansága stb. nagy veszélybe sodorta a minőséget — a munka hatékonyságát. Ezért ennek a kérdésnek kell központiá válnia. Háttérbe szorítása vagy elhanyagolása nem kis mértékben gátolhatja iskoláink, városunk és társadalmunk fejlődését.

Felsőoktatási intézményeink kialakulása

Jelenleg Szabadkán két egyetemi kar és két főiskola működik (eddig két főiskola és egy „átköltöztetésére” került sor). Kialakulásuk az ötvenes évek végére és 1960-ra nyúlik vissza. Egyetlen „elődük” az 1920-ban létesített Jogi Kar volt. Ezen a belgrádi egyetemhez tartozott karon 1941. április 1-ig, megszüntetéséig az összesen beiratkozott 4416 hallgató közül 1450 diplomált. Eleinte az oktatás itt rövidített időtartamú — hároméves volt, majd 1925-től négyéves lett. Megszüntetése előtt már 16 tanára volt.

A szocializmus építésének első másfél évtizedében még nem voltak meg a feltételek felsőoktatási szinten képzett káderek biztosítására, a gyáripar és a mezőgazdaság fejlődésével párhuzamosan viszont mind kifejezettebb szükség volt rájuk. Előbb azonban a középfokú oktatás, elsősorban a szakmai képzés terén kellett megfelelő fejlődést elérni. Az 1960-ban megalakított *Építészeti Főiskola* is részben a Műszaki Középiskolából nőtt ki. A fennállásának 20. évfordulója, 1980-ban kiadott Évkönyvében követhetjük nyomon fejlődésének főbb szakaszait. 1962-ben Belgrádban, majd jóval később (1981-ben) Tuzlán létesített központot — levelező tagozatot. Kezdeményezésére és tanárainak aktív részvételével 1964-ben megalakul Szabadkán az *Építészeti Intézet*, amely, többek között kapcsot képezett a főiskola és a gazdaság, az építőipar között. 1976-tól a magyar nyelvű lektorátus bevezetésével lehetőség nyílt, hogy több tantárgyból magyar nyelvű oktatást vezessenek be.

Fennállása óta ezen a főiskolán többször került sor a tantervek átdolgozására. Az Építészeti Kar megnyitásával mind többen sürgették, a tartományi és a városi (községi) közoktatásügyi szervek is határozottan

szorgalmazták a főiskola és az egyetemi kar integrációját. Végül is az Építészeti Főiskola 1985-ben — az integráció létrejöttével — becsukta kapuit. Működésének jelentőségét ékesen bizonyítja, hogy 1980-ig itt 1157 üzemi mérnök szerzett oklevelet.

Ugyanabban az évben (1960) került sor a Villamosipari és a Gépészeti főiskolák létesítésére Szabadkán. Ezek segítségével jött létre 1963-ban az egységes *Műszaki Főiskola*, amelynek elsődleges feladata az üzemi mérnökök képzése. Ennek a főiskolának a tanári kara és a korszerű oktató-nevelő munkához szükséges anyagi feltételek — az előzőéhez hasonlóan — csak fokozatosan alakultak ki. Itt is nagy gondot fordítottak a gazdasággal való együttműködésre és a levelező (munka melletti) hallgatókkal kialakult munkaforma jó megszervezésére, valamint a két nyelven folyó oktatás elfogadott elveinek a megvalósítására. Óra- és tanterveiket, képzési profiljaikat igyekeztek az új, korszerű követelményekkel összhangba hozni.

A főiskola keretében sikeresen működik egy tudományos (villamossági-gépészeti automatika) intézet, amelyben ma már alkalmazott és fejlesztő jellegű, az ipar szolgálatában álló kutatásokat is végeznek. Az oktatásban pedig rendszeresen alkalmazzák a számítógépet. 1985 májusáig ezen a főiskolán összesen 2210 üzemmérnöki diplomát osztottak ki — 1243-at a villamos és 967-et a gépészeti szakon.

A *Közgazdasági Kar* szintén 1960-ban alakult a Belgrádi Egyetem karaként. Két évvel ezt megelőzően Szabadkán már megalakult a *Közgazdasági-kommerciális Főiskola*, amelyet Újvidékre helyeztek át.

A *Közgazdasági Karon* megalakulásának évében mindössze hat állandó munkaviszonyban levő tanár dolgozott, 1975-ben már 74, 1985-ben pedig 97. *Közgazdasági oklevelet* itt 1985. május 1-éig összesen 5022-en szereztek, 151-en szereztek meg a tudományok magisztere címet és 54-en doktoráltak.

A távhallgatók száma eleinte igen magas volt (4—5000 között mozgott) de az utóbbi években 100—200-ra csökkent. Az oktatás előbb két, majd három szakon — 16 tantárgyból az I. és II. éven magyarul is — folyt (és folyik); a karon belül két tudományos-oktatói intézet működik: a közgazdasági, valamint a munkaszervezési és informatikai. Ez utóbbi keretében van Vajdaság egyik legnagyobb számítógép-központja. Az Újvidéken működő harmadik intézet — a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Intézete — is a szabadkai *Közgazdasági Karhoz* tartozik. E kar mellett van Szabadka legkorszerűbb egyetemista otthona és étkezdéje (a sétaerdei egyetemista otthon a hatvanas évek elején építették).

1968 júniusában alakult meg városunkban a kétéves, két tanítási nyelvű *Pedagógiai Főiskola*, amelyben 1975-ig képeztek magyar és szerbhorvát (környezet nyelvre), továbbá matematika és fizika-vegytan szakos tanárokat. A beiratkozott 1011 rendes és 834 távhallgató közül 433-an szereztek általános iskolai tanári oklevelet. Ez a főiskola — a pedagógusképzés reformjának folyamatában — véglegesen 1978-ban szűnt meg. A magyar nyelven folyó tanárképzésnek tartományunkban

— az újvidéki Bölcsész- és Természettudományi Kar keretében — csak részben valósult meg a „folytatása”, tervezett folytonossága.

Az *Építészeti Kar* 1974-ben alakult meg. Fejlődése folyamán sok akadályt kellett leküzdenie, amíg 1982-ben új, korszerűen felszerelt épületbe költözhetett. A fennállásának 10 éves jubileumára kiadott Évkönyv előszavából — amelyet Bacsí Sándor, mérnök, a fakultás dékánja írt — világosan rajzolódik ki az eddig megtett út és a kialakult helyzet. A kar oktatói személyzete 83 tanárból, illetve tanársegédből, és előadóból áll. Az oktatás a kettős fokozatosság elve szerint (főiskolai és egyetemi fokozat) négy szakmában folyik, — a földmérői, vízépítői, szerkezetépítői és a közlekedési szakon. Az első két éven a tantárgyak zömében megszervezik a magyar tannyelvű oktatást is. Tervezik a harmadik fokozat megnyitását. Óra- és tanterveiket igyekeznek a gazdaság káderprofil szükségleteihez idomítani. Szoros együttműködést alakítottak ki a gazdasági munkaszervezetekkel és több hazai és külföldi építészeti karral, illetve főiskolával. A fakultáson belül két tudományos intézet működik, amelyekben szorgos kutatómunka folyik. 1985 májusáig ezen a karon 166 mérnöki oklevelet osztottak ki.

Ez a Szabadka felsőoktatásáról nyújtott vázlatos, kevés adattal illusztrált kép is elég meggyőzően bizonyítja az e téren elért haladást, és érzékelteti a főiskoláink és egyetemi karaink előtt álló fejlesztési feladatokat és a belőlük eredő tennivalókat. Kétségtelen, hogy itt az alapvető cél — ezt a korlátozott keretek között végzett kutatásaim is sürgetőleg alátámasztják — *az eddig túlnyomórészt extenzív jellegű fejlődésről az intenzív jellegűre való szervezettebb áttérés, amely majd lehetővé és szükségessé teszi a minőségi elemek kibontakozását és a nagyobb hatékonyság elérését.* Az ilyen irányultságú fejlődésnek a legfőbb mozzanata az oktatás korszerűsítése, ami többek között a tudományos eredmények jobb felhasználását is sürgeti, valamint a nevelőmunka előtérbe helyezése. Ehhez, természetesen, megfelelő légkör kialakítására és a még bizonyos mértékben hiányzó személyi és tárgyi feltételek biztosítására van szükség. Felsőoktatásunk csak ilyen intenzív önfejlesztéssel válhat képessé arra, hogy a rohamosan növekvő társadalmi elvárásoknak eleget tegyen, és ezzel egyben létjogosultságát igazolja.

Középiskoláink és felsőoktatásunk eme rövid, vázlatos bemutatásával elsősorban azt kívántam érzékeltetni és bizonyítani, hogy a múlt gazdag öröksége, és a jelenben elért fejlődési szint az értékek milyen gazdag tárházát képezik. Társadalmilag és pedagógiailag egyaránt nagy veszteség volna az értékes tanulságoknak, ezt a szinte kimeríthetetlennek tűnő örökségét, gyors fordulatokkal teli korunkban figyelmen kívül hagyni. Komolyabb, mélyreható, rendszeresebb feltárására, tanulmányozására volna szükség. Ezzel pedig nemcsak a múlt iránti tiszteletünket rónánk le, hanem a jövőnek is nagy szolgálatot tennénk.

Adatforrások

- ¹ Iványi, I.: Szabadka szabad királyi város története. Szabadka, 1892.
- ² Pálinkás J.: Szabadka népoktatása 1687—1918. Szabadka, Életjel, 1974.
- ³ Petrović, K.: Kr. slob. grad Subotica, Subotica, 1928.
- ⁴ Pálinkás, J.: Kétszázhusz éves a szabadkai gimnázium. Školski život, 3/1967.
- ⁵ Pálinkás, J.: Đaci prosjaci u subotičkoj gimnaziji. Školski život, 5/1964.
- ⁶ Magyar, L.: Száztíz éves tantárgy a testnevelés a szabadkai gimnáziumban. Oktatás és Nevelés, 23/1977.
- ⁷ Magyar, L.: Adalék a szabadkai iparostanonc-iskola történetéhez. Oktatás és Nevelés, 31/1979.
- ⁸ Komlósi, S.: Neveléstörténet és összehasonlító pedagógia. Budapest, TK, 1966.
- ⁹ A tanítóképzés száz éve Szabadkán, Tanítóképző, Szabadka, 1972.
- ¹⁰ Évkönyvek (5)
- ¹¹ Szabadkai Történelmi Levéltár 245-ös, 210-es, 186-os „fond”-számai.
- ¹² Az iskolák dokumentációja.
- ¹³ Milko, C.: Muzička škola u Subotici, rukopis

Gerold László

KÉT ÉVTIZED A SZABADKAI SZÍNJÁTSZÁS MÚLTJÁBÓL

*A „dínomdánom passzió a színház megnyitá-
sának öröme, lelkesültségére egészen a fék-
telenségig fokozódott;
a színház és színészek lőnek a társadalmi
élet középpontjává”.*

(Molnár György: Világostól világosig)

Időszak, körülmények, feltételek

A szabadkai színjátszás történetének második periódusa¹ két évtizedet foglal magában: az ötvenes és a hatvanas éveket. A két korszakhatár: 1849 és 1871. Az előbbit felesleges magyarázni — az önkényuralom kezdete, az addiginál merőben más politikai, társadalmi, kulturális helyzet kialakítása kötődik ehhez az évhez. Annál inkább magyarázatra szorul a korszak végét jelző dátum: 1871. A magyar színháztörténetben is letisztázatlan, hogy mikor kell zárni ezt a periódust. Az egyik vélemény szerint 73-mal. Bár politikailag a 67-es kiegyezés a korszakhatár, s mint ilyen a színháztörténet számára is jelentős, meghatározó dátum, de hatása, csak néhány év múlva vált érezhetővé. 1871-ben létrejött az Országos Színészegyesület, 1873-ban került Szigligeti Ede a Nemzeti Színház élére, és még néhány színházi vonatkozású esemény arra utal, hogy akár a hetvenes évek közepére is tehető a periódus vége. Másik vélemény szerint a korszak valóban csak egy évtizedig tart, 1860-nal zárul, illetve innen kezdődik a polgári színház több évtizedes időszaka. A dátum (1860) egyértelműen politikai jellegű. Ausztria olaszországi vereségeit követően a császár az októberi diploma kibocsátására kényszerült, s ekkortól veszi kezdetét az új irányú politikai és társadalmi változás, fokozatosan veszítette el pozícióit az önkényuralom, ami a gazdasági következmények mellett a színház világában is változásokhoz vezetett. A két szemlélet alapvető eltérését abban kell látni, hogy az egyik szerint a polgári színház kialakulása már az új évtizeddel, 1860-nal elkezdődött,

tehát a kiegyezéskor már létező, egzisztáló színházi formaként kell számontartani. Ezzel szemben a másik vélemény szerint az átalakulás a kiegyezéssel kezdődött. Inkább az első álláspont látszik helyesnek, azzal a megjegyzéssel, hogy a változás első jelei (szervezési, műsorpolitikai) valóban a hatvanas évek elején mutatkoztak meg, de nem mondható, hogy 1867-ben már kialakultak az új színházi viszonyok. Legalábbis Szabadkán — és általában a vidéken — nem. A politikai helyzetben bekövetkezett módosulás valóban éreztette hatását már a hatvanas évek legelején. Ugyanakkor viszont a helyi színügy csak az évtized legvégén szilárdult meg, ahogy erre a kisszámú dokumentumból következtetni lehet. De erre utal a színügyegylet megalakítása is. Az új korszak vizsgálata viszont 1871 végétől válhat módszeressé, teljessé. Ekkor indult meg a *Bácska* című lap, amely részletesen foglalkozott a színházzal, kritikákat kommentált, elemzéseket közölt, s akkortól sokasodnak a levéltári források (kérvények, szerződések, beadványok, szabályzatok), amelyek a helyi viszonyokra vonatkozóan gyarapítják ismereteinket.

A szabadkai színjátszás esetében jelentéktelen dátumbeli módosítás szükséges. Gyakorlati szempont követeli, a színháztörténeti anyag dik-tálja a korszakhatárt. A néhány évnnyi eltérés azonban lényegében nem mond ellent az általános periodizációnak.

A város színjátszásának történetében az egységesnek ítélt mintegy két évtizednyi szakaszon belül két, nagyjából egyenlő időtartamú rész különíthető el: az ötvenes és a hatvanas évek. Mindkettőnek több, sajátosan szabadkai jellemzője állapítható meg. Az ötvenes évek nagy — országos — eseménye 1854. december 16-a, a néhány évvel előbb megkezdett színház építésének befejezése és ünnepélyes felavatása. Ennek több évnnyi, hihetetlen méretű hatása volt a város színjátszásának életében. Az évtized végére csökkent a szenzáció ingere. Változott a politikai helyzet is. Az önkényuralom szorításának fokozatos enyhülésével csökkent az emberekben az a belső feszültség, amely eddig szinte erkölcsi kötelességként rótt rájuk a színház támogatását. Most már mind kevésbé valami ellen kellett színházba járni, hanem csak magáért a színházért. Többé nem politikai gesztus a színészet támogatása, hanem kulturális-művelődési igény. Csakhogy ez még nem alakult ki olyan mértékben, hogy átvehette volna a színház fenntartásának funkcióját. Ezért a színháznak kellett megtalálnia és felkínálnia azt az utat, amely a tömegek érdeklődését kiválthatta, feléje fordíthatta volna. Ez viszont nem volt egyéb, mint a szórakoztatás már előbb és nem kis mértékben ismert s kikínázott hatása. A szórakoztató színháznak nemigen kellett tehát akadályokat legyőznie, nem csak tárt kapukra talált, hanem segélykérő, invitáló hangokra is. Működni kezdett a színház önfenntartó ösztöne, aminek az volt az eredménye, hogy a segédeszközből fő szempont lett. A vidéki színjátszás szinte teljes mértékben szórakoztató jellegűvé vált. Ez a folyamat indult be a hatvanas évekkel, most már, úgy látszik, megállapíthatatlanul. Gazdasági vonatkozásban a század egyik legnehezebb, legválságosabb évtizede volt ez. És ezt a körülményt elsősorban

a vidéki színház sz szenvedte meg. Ugyanakkor, szerencséjére, ekkor kezdenek terjedni az új „népszínházi” formák, az operett és a revüszerű nagy látványosságok, amelyek kiállítása költséges, de a közönség számára vonzó volt.

Az évtized színházi életének, viszonyainak őre és réme Bach belügyminiszter 1850. november 14-én aláírt és közreadott *Színházi rendtartása* (Theaterordnung) volt. Rendelkezései szigorúak voltak, a vétségért magas pénzbeli büntetés vagy hosszabb ideig tartó elzárás járt. Bach ugyanis felismerte azt a veszélyt, amely éppen a tömegekkel legközvetlenebb formában kommunikáló művészeti ág, a színházi művészet oldaláról érhet a rendszert. A megfélemlítésül szolgált szigorú büntetések mellett a nyilvános és titkos rendőri felügyelet meg a cenzúra állt az önkényuralom őreként szemben a színházzal. Nem csak a szövegeket cenzurálták, hanem az előadásokat is. Különösen tartottak a rögtönzéstől, azoktól az előadásbeli mozzanatoktól, hangsúlyoktól, gesztusoktól, beállításoktól, amelyeket semmiféle szövegekönv sem jelez, de hatásuk elementáris és meghatározó lehet. „Némely esetekben csak az előadás tünteti ki az előre nem látott hatást a közönségre.” (Közvetve tehát a színházi művészet eszközeinek önállóságát ismerte el és fel!) A szövegek színházra viteléhez rendőri engedély kellett, az előadásokról pedig rendőri jelentések készültek, előbb havonta, majd — 1853 végétől — ritkábban. Színháztörténeti szempontból mindennél értékesebbek lehetnek ezek a titkos jelentések, amelyek az általános adatok mellett (hol, mikor volt az előadás, ki az igazgató, melyik hatóság engedélyezte, milyen nyelven folyt) kitértek arra: „Vajon a magyar vagy német darabok tettek-e nagyobb hatást a közönségre? Milly fajta darabok? S mi volt az oka a hatásnak?” De a jelentésnek tartalmaznia kellett a társulat működésének művészi szempontból történt rövid vázolását, valamint a közönségre tett hatás kimerítő ismertetését, akárcsak a látogatottság adatait is. A rekonstrukciós kísérlethez nyújthatnak ezek a jelentések pontos támpontokat. Sajnos, tudomásom szerint, szabadkai vonatkozásban — bár biztos készültek — ez ideig efféle rendőri jelentések nem kerültek elő, ami meg is nehezíti a kor színházi képének fontosabb, részletekbe menő felidézését. Hogy azonban az előadások Szabadkán sem voltak mentesek az óvatos napi politizálástól, arra utalhat a *Pesti Napló* 1851. február 1-én megjelent tudósításának az a részlete, amely a *Párizsi rongyszedő* előadásának hatásáról és ennek a társulatra való következményeiről (büntetés helyett távozniuk kellett) informálta az olvasókat. Feltehetőleg nem ez volt az egyetlen „kilengés” Szabadkán az önkényuralom néhány éve alatt.

Jellemző a korra, az állapotokra és a közönségre a *Magyar Sajtó* egyik Szabadkáról közölt levelének bevezető részlete:

„A hosszú téli esték elmúltak — s elmúltak a nélkül, hogy azok ellen panaszkodhattunk volna, részint, mert színházunkban szórakozást találva, meg rövidíthetők estéinket, részint pedig, mivel a *farsang ideje vígabban*

köszöntött be, mint az előző években, melyekben majdnem elfeledők a tánczot is azon visszaemlékezések következtében, melyektől a veszteségtelt keblek nem egyhamar tudnak megválni. — De ha vígabban töltők is estéinket, s ezzel könnyebben is estünk át a télnek többszerű kellemetlenségein, azon gondolat, hogy színház s vigalmainkban részvételünkkel egyszersmind a közügynek is áldozni siettünk, jó érzéssel tölt el bennünket. Szép gondolat az a mulatságban is a hasznosságot szem előtt tartani, de még inkább ha ily cselekmények által erősítjük azon szellemet, mely úntalan a közért is valamit tenni késztet, s mi így végzők be az idén farsangunkat. Tánczoltunk a nemzeti színház nyugdíj-intézetére, s egyéb helybeli s távolabbi jótékony célokért, s eljártunk szorgosan a színházba, s ezzel adóztunk a közszellem, nemzetiség és művészet terjedésének, mint a kitől hogy telt s felfogása engedé a mondott célokért valamit tenni. (Kiemelések G. L.) És ha mindezek után abban találjuk vigasztalásunkat, hogy így hasznosan töltők el az évnek ezen szakát is, s ím, ez csak biztosíték arra, hogy a jövőt is haszonnal fogjuk kizsákmányolni, mert azt tartjuk: nem elég ma, de holnap is jót kell tennünk; mert minden megállapodás e téren is ismét visszaesés az előbbi önzés, s mi sem tevés világába — e sár valóságába a testiségnek, mely csak ön magáért él, s nem fogja fel az erkölcsi világ magasztos önérzetét . . .”

A tudósítás 1856-ból származik, s nem nehéz felismerni a szigor enyhülésének bizonyos jeleit, valamint utalást látni arra, hogy a nehéz politikai évek szellemileg és gazdaságilag nem múltak el haszontalanul, ellenkezőleg.

A *Magyar Sajtó*ból idézett részletből a színjátszás helyzetére is következtetni lehet. Arra, hogy a közérdeklődés olyan mértékben és figyelemmel fordult a színpad felé, mint előtte talán soha. A támogatás is a célnak megfelelő arányú és jellegű volt. Egyik megnyilvánulásának kell tekinteni az évekkel előbb megkezdett szabadkai színház végleges tető alá hozását.

Tanulságos nyomon követni a szabadkai közönség színházpártolásának alakulását az ötvenes években. Az évtized elejéről nincsenek adataink, a *Pesti Naplónak* a *Párizsi rongyszedő* kapcsán tett megjegyzéséből azonban sejteni lehet, hogy a pártolás 1851-ben is kielégítő volt. Alkalmassint a társulat gyors és kényszerű távozása felett kifejezett sajnálkozás nem kizárólag a tudósítóra vonatkozott. A *Hölgyfutár* arról értesítette olvasóit (1853. november 9-én), hogy Szabó Károly és Hidasy Elek egyesült társulata Szabadkán kifogástalan (comme il faut) részvételnek örvend. Egy hónappal később jelent meg a *Divatcsarnok*ban az a hír, mely szerint a városban nagy számot képviselő „birtokos osztály” népessége nem annyira feltűnő, „amikor a színházat kellene pártolniok”. Ugyancsak a *Divatcsarnok* közölte 1854 elején, hogy a „színészek pár hónapok óta meglehetősen sikerrel működnek” a városban. A két utóbbi információ mintha kiegészítené egymást. Az első nem általában a színház iránti részvétlenségről tájékoztat, hanem csak a „birtokos osztály”

távolmaradásáról, mert különben a február elejéről származó hír nem számolhatna be „meglehetősen” sikerről sem. Ezt támasztja alá a *Divatcsarnok* tudósításának a látogatottságra vonatkozó részlete, arról, hogy a színészek „sikerrel működnek” Szabadkán. Ennek a sikernek a *Hölgyfutár* nyilván a legkiemelkedőbb bizonyítékát nyújtja, amikor Szentpétery Zsigmond vendéjátékáról adva hírt, megemlíti, hogy a jutalomjátékul választott Szigligeti-mű, a *Cigány* iránt, farsang dacára, olyan nagy volt az érdeklődés, hogy sokan nem fértek be, majdnem ugyanannyian kint maradtak, mint ahányan bejutottak az előadásra. Egyöntetű volt a színház iránti eufória színházavatáskor és a rá következő hónapokban, ahogy elsősorban Molnár György feljegyzéseiből tudjuk. Több hónapig tartó szenzáció volt a színház a szabadkaiak számára. A rátermett igazgató, Latabár Endre, ügyesen kamatoztatta ezt az érdeklődést. Egymást követték a pesti vendégművészek (Szentpétery, Jókainé, Szigeti, Komlóssy Ida, Bulyovszky Lilla), akiket rendre telt ház fogadott. Fontos Molnárnak az az emlékezése, hogy a „szabadkai színház megnyitásának dicső évére, szombat és vasárnapokon az egész idény alatt annyira túltömöttek voltak a házak, hogy előadás kezdete előtt fél órával a földszinti állóhely és karzatról seregesen visszamentek”. Molnár, aki a társulat fiatal, nagyreményű vezető színésze volt, ő játszotta a nyitó előadás főszerepét, visszaemlékezve a szabadkai színházra, megalapozásához sorsdöntőnek találta a színházépítést követő nagy-nagy érdeklődést. Szerinte ekkor találkozott először a színjátszással az a „néposztály, amely addig színházról fogalommal sem bírt”. Most pedig szép „számmal kereste föl a színi előadásokat (...) még a szállásokról (...) is karavánoként jöttek be”. „Telt házak” előtt játszott a következő évad társulata, még Bajáról is átjártak előadásaikra, ahogy a *Vasárnapi Újság* és a *Magyar Sajtó* egyaránt közölte. Kölcsönös volt a bizalom a közönség és a *Ciddel* bemutatkozó színészek között. Ahogy a *Hölgyfutárban* áll: „Mindjárt az első előadásban is kitetszett, hogy a derék szabadkaiak igazgatói választásukban nem csalatkoztak, de viszont a színészek sem a közönség tudvalevő lelkesedésében — minden páholy és zártszék el volt foglalva, miknek nagyobb része véglegesen (azaz: szezon végéig!) is bérelve van.” Egy hónappal később a *Divatcsarnok* tudósítója már nem ilyen egyértelműnek látta a pártolás kérdését. Dicsérte Havi „jól összeállított együttesét”, amely „teljesen kielégíti az igényeket”, de megjegyezte, hogy az előző évadban Szabadkán Latabár társulatát annak ellenére, hogy az Haviénál gyengébb volt, mégis jobban pártfogták. Hasonló lanyhulást észlelt egy évvel később a *Magyar Sajtó* levelezője is. A társulat a „méltányos igényeknek” megfelelt, de a közönség „lanyhulni kezd”, írta a tudósító. Majd pedig lényegbevágó megállapítást tett: „Vagy mondjuk ki jobban: azon niveaura ért, hol a kíváncsiaktól az állandó rendes látogatók különböztethetők meg. Az előbbieket a megelőzőt színházi év úgy látzik, kimeríté lelkesedésükből, vagyis szellemi vágyaikkól, míg az utóbbiakat tán az ügy szentsége vagy csak tehetségük tartja azon állandó lelkesedésben, melyet a jellem a nemes gondolkodás hoz magával. Annyi

bizonyos, az átkozott pénztelenség sokat magyaráz meg, de mégsem mindent, és ezt kérjük, jegyezzék meg az illetők, azaz csak úgy értjük: ha valahogy netán soraink az illetők kezeibe jutnának, mi aligha valószínű, miután az újságolvasás sem mindennapi kenyér. De hát ki is vehetné rossz néven: hogy az emberek egyformán nem gondolkodnak? Azokat úgy kell venni, a mint vannak, s hozzájuk illetőleg kell velük elbánni. Oda kell tehát igyekezni, hogy őket bekecsegtessék; de eröltetésnek helye nincs, hol szabad az akarat. A titok eként a kecsegtetésben rejlik, és ez a nagy tudomány. A színészet magában foglaló minden művészet és látványosságával e nagy tudomány kulcsát bírja. Használja fel tehát az illetők megnyerésére, midőn ezt tette, többet tett, mint e cikk akart minden akaratlan sújtásával...” Korántsem kell arra gondolni, hogy a látogatottság lényegesen csökkent volna. A 18 előadásra nyitott bérlet még mindig jól jövedelmezett. Ezer pengőt jelentett a társulatnak, amit talán csak Kolozsvár és Arad „halad fölül”. És ismét egy fontos megjegyzés következik: „de azok *polgárisodottabb* (kiemelés G. L.) és nagyobb közönséggel is bírnak”, mint Szabadka. Itt a nagy kíváncsi lokálpatrióta felbuzdulás után kialakult, megmaradt a színház törzsközönsége. Ettől kezdve évtizedeken át visszatérő megállapításként szerepel sajtóban, beadványokban, hogy a városnak csak egy közönsége van, „mindig ugyanegy látogató közönségre vagyunk szorítkozva”, mondja ki először a *Magyar Sajtó* tudósítója. Véleménye szerint „azon mulatva-tanulók száma, kik a színházat a nagyok iskolájának szeretik tekinteni (. . .), ez idén — kevesbedett”. És ahogy az efféle észrevételek után szinte törvényszerűen történik, következett ezúttal is az okok vizsgálata, a kiút keresése. Kisebbségi társulat kell, hogy az a városban „jól megállhasson”, talán az operáról is le kellene mondani ahhoz, hogy a dráma- és népszínműelőadások kellően pártolhassanak, de „mind ez nem fogja kimenteni a buzgóság hiányát, ha erre lesz panasz. És ez a fő dolog!”²

Két-három kivételes év után a szabadkai színházat is elérte a nézők közönye. Szabadka példája szintén hozzájárult a vidék kiváló ismerőjének, Molnár Györgynek tapasztaláson alapuló észrevételéhez: „Első, második, harmadik éve egy új színháznak vidéki városainkban, a hol csak is a téli hónapokban van színészet, mindenkor legjobb, jobb és jó leend, azután vége neki.” Még az ünnepelt Egressy Gábor is kénytelen volt rezignáltan tudomásul venni, hogy „az idén nem pártolják a szabadkai színházat általán véve élénk részvételi, melyből a közönség az előbbi két évben híressé lőn.” A következő években tovább fokozódott a közönségválság a szabadkai színházban. A *Divatcsarnok* (1858-ban) arról tudósított, hogy a kor népszerű énekes színésze, Füredai Mihály sem telt ház előtt énekelt a *Csikósban*. Igaz, felemelt helyárrakkal ment az előadás. De a drágább jegyek is arra utalnak, hogy az igazgató, Pázmán Mihály, kénytelen volt ehhez a népszerűtlen, és némileg több haszonnal kecsegtető megoldáshoz folyamodni. A kiadás—bevétel egyensúlyt azoknak kellett biztosítaniuk, akik hajlandók és képesek voltak áldozatot hozni a

színházért. És hogy a szabadkai közönség érdeklődési grafikonja a mélypont felé közeledett, mutatja a *Vasárnapi Újság* helyreigazítása 1859-ből, mely szerint nem Szegeden nem pártolják a színházat — ahogy előzőleg írták —, hanem Szabadkán. S ez már kezdete a több évig tartó közönségválságnak, amely kisebb megszakításokkal majd egy évtizedig tartott, igaz, sokszor színházon kívüli, elsősorban gazdasági körülményektől befolyásolva.

A *Hölgyfutár* 1850-ben adott hírt arról, hogy a felosztatott vándor színésztársaságok itt-ott kezdenek újra működni. A Bajáról küldött tudósítás egybevégt a szegedi színészi zsebkönyvben található feljegyzéssel, mely szerint a „szétszórt társulatok újra összevergődtek”. Szuper Károly 1863-ban a színházért folyamodó kérvényében említette, hogy ő volt az első, aki „nemzeti színészetünket az 1849. évi korszak után szabad kir. Szabadka városában” meghonosította. Ez összevág azzal az információval, amely szerint Szuper igazgatótársával, Szöllősyvel 1850 közepén a Szabadkához közeli Baján — vásár alkalmával — kezdett működni. Hogy ekkor Szabadkára is átjöttek-e Szuperék, arról nincs hírünk. Létezik azonban egy fél plakát, amelyről kiderül, hogy az aradi „Dal és Színész társaság”, melyet Szabó József vezetett 1850. szeptember 14-én, hetedik fellépését tartotta a Polgári Cassino termében. A társulat, melynek tagjai között volt — a félplakát bizonyossága szerint — Gálfi, Szabó, Sz.(erdahelyi) Nelli, Haviné, 6. bérletként hirdetett előadásán a *Négy Hajmonfiak* című vígoperával lépett közönség elé. A csonkán fennmaradt nyomtatvány megegyezik azzal az információval, amely Váli Bélának, az aradi színésztörténetét feldolgozó könyvében található. Eszerint Szabó József „1850. július 12-én nyújtá be (...) körutazás engedélyezéséért esedező kérvényét, melyben dal- és színésztársasága számára Szeged, Szabadka (kiemelés G. L.), Baja és Pécs városokba útlevelet kér, elvállalván a körút alatt egész társulatáért a felelősséget.” Lehet tehát, hogy az Aradról vándorútra indult együttes járt az önkényuralom idején elsőnek Szabadkán. Az elsőség kérdése valójában lényegtelen, akárcsak az, hogy a *Pesti Napló* már idézett 1851 elejéről való tudósításában említett előadást kinek a vezetése alatt álló együttes tartotta. Fontos, hogy a színésztársaság újrarendeződésének idején Szabadkán már voltak előadások, sőt — úgy látszik — több társulat is megfordult a városban, már az első esztendőben.

A vándortársulatok gyorsan konszolidálódtak, és számuk jelentős mértékben megnövekedett. A Vahot Imre szerkesztésében kibocsátott *Magyar Thalia* című „Játékszíni almanach” már 1852 végén mintegy „24 kisebb-nagyobb vidéki magyar színésztársulat”-ról tett említést, ami a szabadságharcban elesett és a terror alatt eltűntek számát tekintve valóban gyors kiegészüléssel magyarázható. A színésztársaság többszörösen konjunkturális foglalkozássá vált. A hazafiúi felbuzdulás mellett jelentős szempontként jelentkezett a sok minden másnál biztosabb, s talán könnyebb egzisztenciát szavatoló nagyfokú közönségtámogatás. Nemcsak Bach belügyminiszter

ismerte fel a színészet megnőtt jelentőségét, hanem azok is, akik könnyen kívántak prosperálni, akár igazgató, akár színészként. Semmiképpen sem alaptalanok tehát azok a panaszok, amelyek a színészi pálya becsülésének hiányát egy-két évtized távlatából is az ötvenes évekre vezetik vissza. A színészet fő bajait kereső Takács Ádám — a színügyegylet idején a szabadkai társulat művezetője és vezető színésze — a hatvanas évek elején a könnyelműségből választott pálya iránti pálya felelőtlenségben, tíz évvel később egy Debrecenben megjelent zsebkönyvben Molnár József, aki a vidéki színjátszás megmentése érdekében szót emelve kényszerült végsőkéig elkeseredetten írni, az igazgatónak felcsapott kontrárokban ismerte fel a színészet legfőbb megrontóit. A „szellemárendások” csapatát ő is az ötvenes évek konjunktúrájág vezette vissza.

Szabadkának ezúttal is szerencséje volt a társulatokkal. Előbb, mert a jelentős központnak számító Szegedről érkeztek a városba vendégjátékra a színészek, a megbízhatóbbak között számontartott Szabó József, Hetényi, Szabó Károly, Hidasy Elek igazgatók vezetésével. Majd pedig az új színház a kor valóban legjobb igazgatóit, Havit, Hegedúst, Latabárt vonzotta. Ők vezették a vidék nagyobb társulatait.

A színházavatással megbízott Latabár Endre, akit már a negyvenes évekből ismert a szabadkai közönség, Szegedről jött a városba. A *Hölgyfutár* szerint „társasága egy a legjobban ellátottak közül”. Vezető színészei Felekiné és Molnár György voltak. Az előbbi „mirdig oly tökélyel játszik, hogy a közönség osztatlan szeretetét s tetszését, mit bír, egészen megérdemli” Molnár viszont az egyik legígéretesebb színész a korabeli magyar színpadon, „az utóbbi óriási léptekkel haladt (...), napról napra tökélyesbült, míg egy napon azon vevők észre magunkat, hogy a keresett egyszerű színész helyett avatott művész áll előttünk (...), úgy játszott — a *Vid* és a *Három ara egy helyett* című darabokban —, hogy nem volt egy hangkiejtése, nem egy taglejtése, mely a legszigorúbb műtésztt ki nem elégítendő”. Kecskésné azért dicséri a lap, mert a „fővárosi finomabb ízlés” igényeinek is megfelel, Csercser Natáliát (később Benedekné) pedig, mert „különféle szakmákban játszik”, a közönség meglegedésére. Latabár nagy erénye volt, hogy ha nem is a legjobb nevű színészekből állította össze együttesét, de sikerült neki évekig együtt tartania őket, ezzel a korban még annyira hiányos együttesjátékot kivételes szintre emelte, előadásaiából számúzta a vidéki játék legnagyobb fogyatékoságát, a készülétlenségből adódó rögtönzéseket. Havi Mihály, aki az operatagozatot és Hegedús Lajos, aki a drámai részleget vezette, közös nagy társulattal jött Latabár után Szabadkára. A vidék legszorgalmasabb direktorának tartott Havi májusban kezdte őszre Szabadkára tervezett társulatát Pesten szervezni. Külön rendezője is volt. Főleg operatársulata számított jelentősnek. Havi és Latabár is több kiváló pesti vendégszínész fellépését biztosította, ezzel még inkább növelték társulatuk értékét, rangját, előadásaik színvonalát.

A nagy fellendülést követően válságosabb évadok kezdődtek. Az igaz-

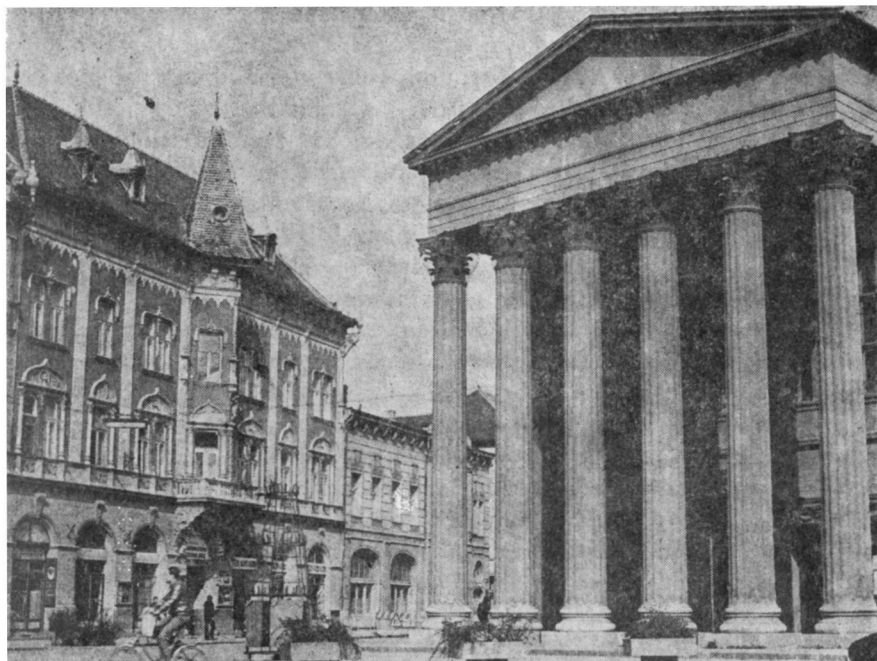
gatók sem a legjelentősebbek közül érkeztek a városba. Be is kellett érni tehát olcsóbb, azaz kevésbé nívós társulattal. A város színházi életéért gondot viselőik báró Rudics József vezetésével megpróbálták menteni a helyzetet, a színészet érdekében alaptőkét fektettek le, hogy a színészek anyagi hiányában ne szoruljanak le a szabadkai színpadról. Az általános gazdasági és az ebből adódó kulturális körülmények azonban erősebbeknek bizonyultak. A színészet nem szorult le a szabadkai színpadról, de minőség tekintetében változott, gyengébb összetételű társulatok vezetői pályáztak és jöttek a városba.

Színházavatás

1854. december 16-án avatta fel Latabár Endre, előtte szegedi igazgató, társulata Szabadkán az „újonnan épült városi színház -at Jósika Miklós *Két Barcsai* című négy szakaszban írt drámájával. A *Bornemisza Anna* című történeti elbeszélésből készült színpadi mű a negyvenes évek magyar krónikásdrámáinak sorába tartozik. A Nemzeti Színház pontosan tíz évvel a szabadkai színházavató előtt játszotta először. Nem számítva az 1880-ban tartott színháztörténeti célzatú felújítást, összesen 39-szer került közönség elé a *Két Barcsai*, a legjelentősebbnek számító magyar színpadon. Ennek az adatnak ismeretében írhatta a több mint száz évvel későbbi *Magyar Színháztörténet* megfelelő fejezetének szerzője: „Latabár Endre társulata avatta fel Jósika Miklós *A két Barcsay* című, a pesti műsorban már jónéhány éve elkoptatott történeti drámájával.” Nemcsak Jósika többnyire sikertelen színpadi műveihez viszonyítva számít magas előadásszámnak a 39 este, hanem a színjátéktípuson belül is. Sajátos helye, története van ugyanis a XIX. századi magyar dramaturgiában a krónikásdrámának. A Shakespeare-t idéző drámai forma előzményei a lovagdrámákból és szomorújátékokból kialakított, de teljesen egyikkel sem azonosítható vitézi játékokig vezethető vissza. Bizonyos módosulásokkal néhány évtizedig vissza-visszatérő műsordarabjai voltak főleg a vidéki társulatoknak és kevésbé a Nemzeti Színháznak. A harmincas évek közepén drámaírói kör is alakult azzal a céllal, hogy tagjai a magyar történelem „nagy, szép és oktató” jeleneteit színpadra vigyék. Csakhogy már ekkor, a tündérbohózatok idején, a politikai vígjáték és népszínmű érlelődésének éveiben, lényegében anakronisztikus forma volt a történelmi drámának ez a változata. A negyvenes évekre szinte csak egymaga Szigligeti tart ki ennél a színjátéktípusnál, 1838 és 1850 között 20 történeti tárgyú művet írt, annak ellenére, hogy a „kor nem kedvez a történeti drámának”.³ Ügyködésének magyarázatául szolgálhat bizonyos hagyománytisztelet, amely lényegesnek érezte nemcsak hogy a mind nagyobb mennyiségben importált külföldi, most már francia színpadi művek ellenében valamiféle méltányos arányosságot teremtsen a műsoron belül a hazai és fordított darabok viszonylatában, hanem hogy a repertoáron jelen levő művek tárgyuk, meséjük, alakjaik, levegőjük

tekintetében is magyarok legyenek, és erre legalkalmasabbnak látta a nemzeti történelem egyes epizódjainak, szereplőinek színpadi megidézését. (Néhány év múlva többek között ugyanez a szándék a kor jelen idejű drámatípusának, a népszínműnek kialakításában is jelentős szerepet játszott). Sajátos, hogy ebben a felismerésben és szándékban Szigligeti azt is felhasználni és kamatoztatni tudta, ami a kor dramaturgiai és színházi gyakorlatában éppenséggel a történelmi drámák írása ellen szól. Arra az ellentmondásra gondolok, amely a divatba jött francia romantikus drámák szabadon áramló, szertelen képzelete és a történelmi anyaghoz való nagyfokú ragaszkodás, hűség között feszült, és állította ily módon megoldhatatlan feladat elé a történelmi tárgyválasztással próbálkozó Szigligetit meg néhány kortársát (Gaál József, Garay János, Tóth Lőrinc, Kunoss Endre, Vahot Imre, Hugó Károly, Jósika Miklós).⁴ Ezen az akadályon akárcsak a mindinkább korigénnyé váló részletes és motivált lélekrajzi ábrázoláson, ami többnyire szintén hiányzik a történelmi drámákból, a romantika fellobbanó operakultusza segítette át a verses történelmi drámák íróit. Az opera ugyanis megelégedett néhány látványosra rendezhető nagy színpadi jelenet aránylag laza egymáshoz illesztésével. Szigligetiék is felhasználták ezt a dramaturgiai eljárást. A romantikusan izgalmas történelmi cselekményt néhány operai jelenetbe — lakoma, táncmulatság, esküvő, udvari ünnepély stb. — kellett rendezni. És közben az irodalom iránti hűtlenség vádját sem kellett magukra venniük, mivel ezt a szerkesztést, és éppen történelmi tárgyú művekkel, nem más, mint Shakespeare védjelezte király- vagy krónikásdrámáival.

Sokféle szándék ismerhető fel a negyvenes évek magyar történelmi drámáiban. Dramaturgiai, színpadi és irodalmi törekvések találkoztak műsorpolitikai elképzelésekkel. Igazi sikerük mégsem volt, lehetett ezeknek a drámáknak. Többek között talán azért sem, mert túlzottan irodalmiaskodó, pátoszos nyelvük, amit sokan később is egyetlen értéküknek tartottak, holott nagy költőtehetség, egyéniség szinte nem is volt közöttük, mindinkább ellentmondásba került az újabb irodalmi és színpadi törekvésekkel. Vítathatatlan, hogy a színpadi irodalom egyre kevésbé irodalom a stílus emelkedettsége, költőisége addigi értelmében, és ezért Szigligetiéket a drámaköltészet megmentésének elve is vezérelte — Solt Andor szerint Jósika novellájában „nyoma sincs” annak a „fellelengzős előadásnak”, amely a *Két Barcsai* prózáját is költészetté próbálta minősíteni! —, de az irodalmi igényesség nemcsak hogy nyelvileg vált abban a pátoszos formában anakronisztikussá, hanem mivel már nem találkozhatott azzal a lelkesedéssel, érdeklődéssel, ami két évtizeddel előtte a drámaíró Kisfaludyt és műveit övezte, a történelmi drámák befogadását is lényegesen megnehezítette. Ettől függetlenül igen fontos drámatörténelmi szerepük volt ezeknek a színpadi alkotásoknak. Egyéb, kevésbé irodalmi igényű formákkal (tündérbohózat, helyi bohózat, paródia) együtt átmenetet, hidat képeztek a húszas, harmincas évek drámái és a negyvenes évek második felében színre lépő népszínművek, vígjátékok, majd középfajú drámák között, ahogy ezt Szigligeti színműírói pályájá-

A Népszínház épülete, háttérben a régi Munkásotthon (fotó: A. J.)

nak alakulása, állomásai mutatják. Az egyre fokozottabb szórakoztató jellegűre formálódott színházban az ünnepélyesség pillanatai jelentették azt az időnkénti kötelességből származó tiszteletadást, amivel a színház is tartozott önmagának és amivel a közönség is adósna érezte magát a művészettel szemben.

Ha már keletkezésük idején bizonyos időszerűtlenséggel voltak illethetők, akkor mi magyarázhatja a következő évtizedben, az ötvenes években (sőt később is!) színpadon, műsoron maradásukat? Illetve mivel indokolható, hogy olyan kivételes alkalomra, mint a szabadkai színházavató, ebben a színjátéktípusban találtak alkalmas művet?

A választás pontos körülményei, szempontjai nem ismeretesek, de nem tévedhetünk, ha az általános politikai helyzettel és a történelmi drámák anakronisztikus pátozával, fellengzős stílusával magyarázzuk, többek között, a *Két Barcsaival* történet színházavatást. Kétségtelen, hogy magyar drámával és az ünnepre méltó művel akartak nyitni, olyannal, amely tartalmilag és a megjelenítés lehetőségei szerint erre megfelelő. Közben nem mellőzhették a valós politikai helyzetet, az önkényuralmat, a Bach-féle *Színházi rendtartást*, a cenzúrát, a kiterjedt hálózatú besúgó apparátust. Nem léphettek ki a szokványos repertoárkeretből sem, de ugyancsak gondolni kellett a társulat lehetőségeire, műsorgyakorlatára. Feltehetőleg mindezeknek a szempontoknak a figyelembe vételével esett a választás Jósika Miklós drámájára.

A politikai helyzet következtében elképzelhetetlen lehetett a *Bánk bán*, a *Czillei és Hunyadiak* vagy a *II. Rákóczi Ferenc fogsága* című történeti drámák színrevitele. Tartalmi vonatkozásai miatt — a hatalomvágy tragédiája — pedig a *Gritti* is alkalmatlannak minősülhetett, ha egyáltalán gondoltak rá. Tartalmilag valóban legmegfelelőbbnek mutatkozott a *Két Barcsai*, ha másért nem, a fejedelem megértő viselkedése, főleg pedig a fejedelemasszony határozott, igazságot osztó fellépése miatt, ami a hatalom iránti tiszteletnek, a színház lojalitásának lehetett tükré. Formailag szintén alkalmas díszelőadásra — előtte a „társulat összes személyzete által” előadott „Hódolati Hymnus”-t láthatta az avató közönsége —; a mű nyelve szándékoltnan emelkedett, stílusa rendelkezik szükségesnek vélt történeti patinával, és a hagyományos „műfaji szabályok betartásában Jósika (...) drámája a csúcspont”.⁵ Az utóbbi annyit tesz, hogy a szakaszok helyszíneinek és cselekményeinek kiválasztásakor a látványos megjelenítés szempontjait sem mellőzték. Ellenkezőleg. A hatalomért folytatott cselszövés és ennek megghiúsítását célzó cselekmény szálán kialakított történethez keretet olyan külsőségek szolgáltattak, mint Zsófia és az intrikus Gerézdi fiának botránnyal végződő esketési jelenete, a fejedelmi udvarban rendezett estély, a fejedelemasszony, Bornemisza Anna, leleplező színrelépése és intézkedése, a legdrámaibb, a kivégzés előtti pillanatban, a Zsófia kedvére tartott esketés Barcsai Lászlóval stb. Nem kevésbé hatásosnak tarthatták azokat az epizódokat, amelyekben a drámai feszültség demonstrálódott, mint amikor a cselszövő Gerézdi embereit, Rétit és Sajóvárit, Barcsai Mihály, akit ők akartak csellel a megtévesztett fejedelem elé állítani, elfogatja, vagy amelyben a két Barcsai ruhát cserél a börtönben, s így menekül meg Mihály, de a kivégzés előtti percekben, hogy megmentse Lászlót, ismét feltűnik. A színjáték-típusus kellékei közé tartoznak a titkos üzenetváltások és találkozások, a rejtélyes öltözetű szereplők, a sziklás vidék („Egyik tetőn tűz ég, s haramatekintetű csoporzat látszik (...) Fenyőcsoporzat mögé sietnek. Bagoly röpül a fáról...”), majd László jelenetei, melyekben előbb az „ablak függöny mögé vonul”, majd „lóg az ablakban” stb. Más szóval: a kor színszerűség elve szerint kialakítható látványos és izgalmas jelene-tekéből épülhetett fel az előadás. Talán még ló is szerepelt benne, de lehet, hogy nem lovon, csak lovagló ruhában lépett színre Bornemisza Anna a szabadkai színpadon. Mindenesetre díszesre sikeredett a bemutatkozás, amelyhez a város új díszleteket festetett, melyek közül minden biznnyal a tömlőc, az oszlopos terem, a lovagterem és az erdős vidék ábrázolásához készített háttérfüggönyöket és álfalakat fel is használták, be is mutatták a közönségnek, amely hónapokig ostrom alatt tartotta a színházat. A plakátról⁶ nem derül ki, hogy a tíz évvel előbbi nemzeti színházi ősbemutatót követve zenével vagy anélkül zajlott le a *Két Barcsai* színházavató előadása Szabadkán. Jósika drámájához Egressy Benjámin írt zenét, de sem a zeneszerző, sem az előadásban közreműködő zenei munkatársak neve nincs feltüntetve a plakáton. Ebből esetleg arra kellene következtetni, hogy zene nélkül folyt az előadás, ami viszont

nem csak a színjátéktípus megjelenítési gyakorlatától jelentett eltérést, hanem az udvari táncvigalom vagy a templomi jelenet határfokát is lényegesen csökkentette volna, s ez a színháznyitás ünnepélyességéhez semmiképpen sem illett volna.

A megőrzött színlapról ismeretes azonban a díszelőadás szereposztása. A néhány éve már együtt játszó Latabár-féle társulatot két vendégszínész, Apafi Mihály erdélyi fejedelem szerepét játszó Szentpétery Zsigmond is egy epizódszerepet, a nagybarcsai kulcsár zsánerfiguráját alakító Telepi György erősítette az ünnep alkalmából. Szentpétery az év elején járt Szabadkán minden addigi vendégszínésztől felülmúló sikerrel, magától értendő, hogy az avatóra Latabárnak is szerződtenie kellett. Telepi pedig a színház felszerelése és díszítése folytán, amit ezermesterként végzett, érdemelte ki az ünnepi előadásban való részvételt.

A *Két Barcsai* már előzőleg is szerepelt Latabárék műsorán. 1853 decemberében Győrött játszották. Ezek szerint nem jelentett új betanulást a színészek számára, csak felújítást, még ha Győr óta egyszer sem szerepelt játékrendjükön. De különben a társulat, amelyről az 1853. évi színházi évkönyvből megtudhatjuk, hogy „tagjai nagyobbára gyakorlott, ügyes színészek”, akik „csupán drámában, népszínműben” működnek, abban a két színjátéktípusban, „mi a vidéki színészet feladatának leginkább megfelel”, valamint hogy „igazgatása jó és rendes, s a tagok társulati szelleme is kitűnő”, összetétele és gyakorlata folytán alkalmas, felkészült volt a kor követelményei szerinti nívón vidéki előadások tartására. Műsorukon 1851-től több — elsősorban Szigligetitől származó — történelmi dráma szerepelt, a szükséges szerepkörökre tehát voltak megfelelő színészek. Barcsai Mihályként a hős szerepeket vívó fiatal Molnár György, a fejedelemasszonyként pedig Felekiné Szákfy Amália, a naivából drámai színésznővé érett több évtizedig kiváló és hasznos vidéki társulati tag, Bornemisza Zsófiként az a Csercser Natália lépett fel, akiről épp szabadkai szereplése alapján írta a *Pesti Napló* tudósítója: „mint vaudeville-énekesnőt tanultuk ismerni, s megvalljuk, azonkívül minden egyéb darabokban is érzékenyen, s oly természetességgel játszik, hogy őt is nyereségnek tartjuk. Nem túloz semmiben, s élénk elevenességgel adja vissza legkisebb szerepét is”. Hogy a kisebb szerepek megformálóit (Bersenyi, Kecskés, Török István, Kecskésné) hasonlóan gondos és lelkiismeretes munka jellemezhetette, az többek között abból is látszik, hogy például Kecskésné, aki a szabadkai díszelőadásokon Barcsai Mihály nevének szerepét kapta, négy évvel később (1858. január 30-án) Miskolcon jutalomjátékként választotta Jósika drámáját, és minden bizonnyal ismét Barcsainé szerepét játszotta, talán nem is sikertelenül, ha már saját reprezentatív fellépésére látta alkalmasnak.

Hogy a *Két Barcsai* időnként — előbb is, később is — fel-felbukkant a társulatok, köztük a Latabár vezette együttes műsorán, az elsősorban nem a dráma értékeivel, inkább a játékrend eklektikusságával magyarázható. A negyvenes években kialakult krónikás dráma, bár az egyes művek különösen nagy sikerszíriát nem értek meg, kivéve a mindenekelőtt poli-

tikai indokokkal magyarázható II. Rákóczi Ferenc fogságának száznál több nemzeti színházbeli és biztos még ennél is több vidéki megjelenítését, de mind a központi pesti színháznak, mind pedig a vidéki városokat járó vándortársulatoknak műsorán, a vígjátékok és népszínművek között a már jelzett színház s művészet iránti kötelező tiszteletadásból, valamint a játékkrend változatossá tétele céljából előfordult. S nem kizárólag az ötvenes években, amikor még néhány jelentős, közkedvelt művel gyarapodott a színjátéktípus (*Dózsa György, Könyves Kálmán, Szigetvári vértanúk* — Jókaitól, *Brankovics György* — Obernyiktól), hanem a következő évtizedekben is. Félreérthetetlenül a színház ünnepi jellegét kívánták általuk — olykor — kifejezni, amihez nő- és tragikus szerepkörben működő színészek jutalom- és vendégjátékai is szolgáltathatnak bizonyítékot. Évadonként és állomáshelyenként szerepelt a vándortársulatok műsorán néhány történelmi dráma, főleg magyar szerzőktől, elsősorban Szigligetitől, leggyakrabban a *Gritti*, majd Jókai drámái illetve Obernyik Károly *Brankovics Györgye*, de olykor a fordításirodalomból is, mindegyik előtt a két magyar tárgyú mű, Birchpfeiffertől *Szapáry Péter* és Körnertől *Zríny*, amelyek csodálatos szívósággal álltak ellen a változó kordivatnak, ízlésváltozásnak. Köztük található — ritkábban — Jósika *Két Barcsaija*, amelynek szinte megmagyarázhatatlanul nagyobb sikere volt a Nemzeti Színházban mint vidéken, ha a siker mércéjének az előadás-számot tekintjük. Hogy Szabadkán díszelőadásaként választották annak egyik, a többinél kevésbé lényeges, de teljesen mégsem mellőzhető magyarázata lehet a játékkrendbeli gyér előfordulása; nem volt lejátszott darab. Az sem lehetetlen, hogy előtte Szabadkán egyszer sem került színre, bár ezt a hiányos repertoárjegyzék folytán csak feltételezni lehet

Műsorrétegek

A Vahot Imre szerkesztésében megjelent 1853. évi színházi évkönyv, amely 12 „jószándékú” pontba foglalta a Nemzeti Színház működésére, műsorára vonatkozó tanácsokat, negyedik pontként említi: „A játékkrend érdekes, változatos, s leginkább nemzeti színezetű legyen”. Ezt az elvet, amely egyrészt a mindenkori színházi műsor vonzásokomponenseire — „érdekes, változatos” ügyelt, másrészt az adott politikai helyzetre való tekintettel hangsúlyozottan szorgalmazta a hazai dramaturgia előnyben részesítését, általánosnak, nem csak a Nemzeti Színházra, hanem az ötvenes évek vidéki színjátszására is érvényesnek kell tekinteni. Ezt példázza a fennmaradt másfél évadnyi szabadkai játékkrend is, amelynek tanúsága szerint a már jelzett nem túl nagyszámú műből álló, de azért a műsorban állandóan jelen levő, magyar krónikásdráma-vonulat mellett többnyire népszínművek és vígjátékok kaptak helyet, de szép számmal találunk úgynevezett komoly műveket, drámákat, szomorújátékokat illetve operát is. Fel-feltűnnek Shakespeare művei (*Romeo és Júlia, Othello, Hamlet, Coriolanus, Lear király*), több évadon át került színre Schil-

ler *Armány és szerelme* és *Stuart Máriaja*, akárcsak Czakó Zsigmond-tól a *Végrendelet* meg a *Kalmár és tengerész*. A két társulat, Latabaré és Havié, amelyeknek a műsora egészében vagy részben ismeretes, igényességére kell ebből következtetni, illetve Haviék esetében az együttes összetételéből adódik játékkrendjük kialakítása.

Ebből az időből származó szórványforrásaink között igen jelentősek a pályázati kérvények, illetve a rájuk adott tanácsi válaszok. A leggazdagabb kínálatot Lederer Leopold német igazgató kérvénye tartalmazza, ő német és magyar nyelvű dráma, vígjáték és népszínmű előadások mellett német operát is ígért, időközben azonban — miért? — elállt kérelmétől. Gócs Ede dráma-, vaudeville- és operaműsort ajánlott. Latabár Endre operát nem, de ígért „a vidéken legerősebb drámát s vaudeville-t”. Gócsot ismerték régebből, s nem is a legelőnyösebben, Latabárékat az alig néhány héttel előbb befejezett évad során ismerték meg, igen előnyösen, de Havit jó híre és az új társulattal való találkozás ingere, nemkülönben jól felszerelt, biztos támpontokat nyújtó kérvénye emelte előtérbe. Őt választották. És — a tanácsi válasz tanúsága szerint — ebben döntő szerepet kaptak „azon ajánlatok”, melyeket az igazgató tett. Havi nemcsak kérvényezett, hanem levelezett a várossal, pontosabban a polgármesterrel, sőt személyesen is felkereste, mert társulatát — tehát műsorát is — a „szabadkai t. c. Közönség műgéneinek” megfelelően kívánta alakítani. Azért látta fontosnak az előzetes tájékozódást, mert operát is akart adni. A játékkrendre vonatkozóan jellemző a város válasza, melyben arról értesítették az igazgatót, hogy az „opera hozatalára nézve tett ajánlatát csak az esetben” fogadhatják el, ha Havi „a többi versenyzők (pályázók) által kimutatottaknál még jobb drámatársaság alapítása által nyújtand arra nézve biztosítékot, hogy a mindenesetre jónak lenni kellő opera nem a dráma rovására fog foglalkoztatni”. S ehhez magyarázatként hozzáfűzték: „mert a városi hatóság a helybeli színház legfőbb céljának t. i. a műveltség és nemzetiség fejlesztésének eszközét leginkább a drámában látván — a több mint tíz évvel előbb zajlott operaháborúban az opera ellenségeinek egyik legnyomósabb érve volt a nemzetietlenség vádja —, készebb az operai élvezetekről a közönség nevében mostanra még lemondani, mintsem azon legfőbb célt kockára tenni”. Ezért, válaszolták Havinak, ha „erejét az opera annyira igénybe venné, hogy ezt elvonni kényteleníttetnék a drámától, úgy ez esetben a választmány (...) az opera hozatalára nézve tett ígéretei alól felmenti, és arra szólítja fel, hogy erejét inkább egy jó dráma, vígjáték és népszínmű, mint egy sem jó dráma, sem jó opera társaság alakítására fordítsa” (kiemelés G. L.). Hogy a levelezés, a személyes kapcsolat szerződöttséghez vezetett, abban Havi vállalt műsorkötelezettségének is jelentős szerepe lehetett. A „t. cz. közönség mivel igényeinek megfelelő dráma- és operai társaságot” ígért. Havi kötelezte magát, hogy a pontosan felosztott bérletciklusokban drámai újdonságokból, népszínművekből — „ide értve a mulatságos német bohózatokat” — minden „második vasárnapra egy új előadás jutand”. Köztük volt a színigazgató Hegedűs Lajos drá-

mája *A rózsakirályné*, Bulyovszky Gyula műve *A székely leány*, Szigligeti színműve a *Csokonai szerelme*, a Jósika-regényből készült *Szegedi boszorkányok*, Vahot vígjátéka, a *Huszárcsíny*, a német bohózatok közül pedig az *Al-Pepita*, a *Tündérfátyol*, a *Banditák* és a *Tékozló*. Hasonlóképpen kötelezte magát, hogy a zenekar kiegészítése után a „Szabadkán ismert s előadott operákon kívül” színreviszi a *Rigolettót*, a *Kunokat*, a *Nabuccót*, a *Bál-éjt*, a *Stradellát*, a *Hunyadi Lászlót*, a *Prófétát*, az *Észak csillagát*. És annak ellenére, hogy az ígért drámaműsor messze elmaradt az operák mögött, a tanács bízott Haviban. (A szegedi zsebkönyv „nyavalygós dalműveknek” nevezte a *Tündérfátyolszerű fércmunkákat*.)

Ennyiből is látható, hogy az ötvenes évek eklektikus műsorában, ennek oka a színház defanzívába szorulása volt, nem tudott „határozott és pozitív programért küzdeni”, új műsorrétegek nem alakultak ki. Ezért a játékrendek — egy-egy vendégszereplés több hónapig is tartott, Latabárék három és fél hónap alatt 90, Haviék öt hónap alatt 130 előadást tartottak Szabadkán — nemcsak hogy a negyedik, hanem még a második és harmadik műsorréteg⁸ darabjait is tartalmazták (például Goethe: *Clavigo*, Körner: *Zrínyi*, Kotzebue—Ruzitska: *Béla jutása*, Bárány Boldizsár: *Sajdár és Rurik*, Schiller: *Haramiak*, néhány opera és paródia, továbbá a harmincas évek divatos német és francia darabjai: Szapáry Péter, *Hinkó, a hóhérlégény* . . ., *Griseldis*, *Vallomások*, *Veszedelemes nagynéne*, *A Notre Dame-i toronyőr*, *a Neslei torony*, *A fiatal keresztanya*, *Angelo*, majd a negyvenes évektől Szigligeti történeti drámái és népszínművei — *Szökött katona*, *Két pisztoly*, *Zsidó*, *Csikós*, *Rab*, *Gritti* — mellett a *Vadon fia*, *Lázár, a pásztor*, *Gáspár halász* a német, *Charlotte kapitány*, *Egy színész élete*, *Harmincéves kártyás*, *Paul Jones, a kalóz*, *Velencei nő*, *Lignerolles Lujza* a francia dramaturgiából, Shakespeare-től a *Hamlet* és a *Lear király*, a polgárosulás jeleit is mutató új magyar drámatermésből Obernyik Károly *Öröksége*, Czakó Zsigmond *Végrendelete*, a tündérbohózatok közül pedig a *Peleskei notárius* és a *Rokkant huszárra változtatott Tündérvilág Magyarországon* stb.). Újabb művek pedig elég gyéren fordultak elő (*Mama*, *Bányarém*, *Viola*, *Szép juhász*, *Könyves Kálmán* stb.). Az egész évtized műsora afféle hídnak tekinthető a negyvenes évek romantikus műsora és az operettel meg a színpadi látványosságokkal bővülő hatvanas évek repertoárja között. Változás csak a meglévő műsorrétegeken belül történt. A krónikásdrámát — bár néhány új művel bővül — többnyire az innerció élteti, a vígjáték veszít társadalmi jellegéből, inkább a bohózat felé tendál, a népszínművel hasonló a helyzet, az önkényuralom kihúzta alóla az éltető talajt, a bohózatos elemek dominálnak benne (Szigligetinél ugyanúgy, mint a drámaírói pályára lépő Szigeti Józsefnél). Ebben az évtizedben nemcsak a régi műsorrétegek egzisztálnak tovább, némi módosulással, hanem folytatódik a dráma-opera műfaji beháború is. (Erre láttunk példát a Havihoz írt, idézett tanácsi levélben.)

Különösebb repertoárszerkesztési elv nem figyelhető meg. Arra azon-

ban történik utalás, hogy az egy szezonon belüli ismétlésekkel óvatosan kell bánni, „nehogy egy darab kétszer egymás utáni adatásával a közönség kíváncsisága lehangoltassék, míg ellenben egy kis idő múltával a már látott, de újra megkívánt darab adatásával a közönség s igazgatóság igénye is jobban kielégíttetnék”. Ha viszont vendégművész érkezett, akkor a már látott, ismert műveket is újra telt ház előtt játszották. Jóllehet néhány évvel a színházavató után Egressy már ilyenképpen panaszkodott levélben feleségének: „Ismétlésekért itt sem örömetst fizetnek . . .”⁹ A színháznyitás évében Latabárék műsorán három ismétlés szerepelt, a Charlotte Brontë regényéből adaptált *Lowoodi árva*, a Scribe-Legouvé szerzőpárostól a *Lecouvreur Adrienne*, amely a Nemzeti Színházban pont ötven előadást ért meg és Kövér Lajosnak Balzac regénye nyomán írt drámája, *A szép marquisné*. Alkalmasint mindhárom vendéjáték ismételtette meg a direktorral.

Nagy úr a cenzúra is, amely a teljes kiszolgáltatottság érzetét keltette a társulatban és az igazgatóban, mivel a már másutt engedélyezetten előadott mű bemutatására sem számíthattak. Igaz, hogy csak cenzúrázott darabot lehetett színre vinni, de megeshetett, hogy máshol másra figyeltek fel, más mozzanatokot tekintettek veszélyesnek és megtiltották a már valahol engedélyezett mű előadását. Ez elég ritkán fordult elő. Általában a már előadási engedéllyel rendelkező darabok színrevitele nem ütközött akadályokba. Kivált ha Pesten láttamozta a cenzúra. Később pecsét helyett színlappal is igazolható volt a másutt kiadott engedély. Schiller *Don Carlos*ának és Jókai *Dózsa Györgyének* szabadkai előadását ily módon a pesti színlapokkal látta elintézhetőnek 1858 elején Paulay Ede, akkor a szabadkai társulat színésze és titkára. Így írt a vendéjátéokra várt Egressynek: „Ha pesti színlapokat kaphatunk *Dózsa* és *Don Carlos* darabokból, itt nincs akadály előadhatásuknak.” Óvatosságból Paulay az „előadhatási jogot a *Dózsára* nézve a választmány” és nem a saját nevére kérte íratni. Lehetett rá oka, amint Egressynek jelezte a *Don Carlost* és *Dózsát* színlapok nélkül „nem engedélyezi a rendőrség” játszani. A *Bánk bán* előadása pedig „semmi szín alatt sem — volt remélhető”.¹⁰

Lényeges vizsgálódási szempont lehetne a közönség szerepe a játékrend kialakításában. Ehhez azonban hiányzik a közönségstruktúra pontosabb ismerete. A közönség műsort befolyásoló szerepére a leggyakoribb, tehát legkedveltebb színjátéktípusok alapján próbálhatunk következtetni. Szórványos nyomokat csupán azok a színészi feljegyzések vagy emlékezések jelenthetnek, amelyekben a szabadkai közönség ízlésére, színház iránti elvárásaira történik utalás. A színházavatásra emlékező Molnár György szerint a közönségnek „inkább a finom szalon művek tetszetek, mint a kothurnuszos drámák, s legfeljebb egy-két magyar történeti szomorújátékot néztek meg itt is tüntetési passzióból, amelyek más városokban is divatban voltak”. Egressy levelében így tudósított (1857-ben) a szabadkaiak ízléséről: „Ezeknek nagy látványos darabok kellene.”

El is határozta, hogy azontúl „olyanokban” fog fellépni, „mert a *Clavigo-* és *Garrick*-félékre itt üres házak lennének”. Hogy mennyire pontosan ismerte a szabadkai közönséget, azt Egressy saját kárán tapasztalhatta. Bátran próbát tett a *Garrick Bristolban* című Csató Pál fordításában játszott, ügyes vígjátéknak tartott Deinhardstein-művel, sőt Goethe szomorújátékával, a *Clavigóval* is, és meggyőződhetett róla, hogy a színházat „mindig szép számmal” látogató közönség a *Garrickra* nem volt kíváncsi, akkor sem, ha a kettős szerep kivételes színészi bravúrra készítette a címszereplőt. És ami még különösebb, a *Clavigo* szinte előre tudott és beigazolódott kudarcához az *Othello* gyér látogatottságát is tudomásul kellett vennie a neves pesti színésznek, akinek vendégjátékaira általában tódult a közönség, holott tudni kell, hogy Egressy éppen repertoárjának komoly, illetve igényes jellege folytán népszerűsége csak a közönség kisebb, a színháztól művészi élményt váró rétegénél számíthatott. Sokkal nagyobb sikere volt Szentpétery Zsigmondnak, akinek vígjátéki műsora a közönség szélesebb rétegének ízlésével találkozott. Általában, de legkifejezettebben Szentpétery és Egressy esetében a vendégszereplések hatással voltak a játékrendre. A már nyitó előadáson fellépő Szentpétery és Telepi után egymást követték a pesti vendégművészek, előbb Komlóssy Ida — ki kezdőként a negyvenes évek elején már játszott a szabadkai színpadon —, majd Szigeti József, utána Jókainé folytatta a sort, amit végül Bulyovszkyné Szilágyi Lilla zárt. Igaza volt a *Vasárnapi Újság* tudósítójának, Latabár mindent megtett, hogy a közönséget kielégítse.¹¹ Természetszerű, hogy a műsornak igazodnia kellett a vendégek repertoárjához. Plakátok nem maradtak, s így csak következtetni lehet, ki milyen szerepben lépett közönség elé Szabadkán. Molnártól tudjuk Szentpéteryről: „Néhányszor föl is lépett az új színház megnyitó előadásában.” Nyilván Miller muzsikust játszotta az *Armány és szerelemben*, a címszerepet a maga fordította Benedix-vígjátékban, *A bácsiban*, hasonlóan nagybácsi szerepet Albini komédiájában, *A veszedelmes nagynénében*, a címszerepet Szigligeti hol vígjátéknak, hol népszínműnek mondott darabjában, a *Nagyapóban*, az agglégényt a *Három ara egy helyett* című komédiában, Vámházyt a *Rokkant huszárbán*, Szirtfokit a *Két pisztolyban*, *Squeert a Londoni koldusokban*, a szolgabírórt *Csikósban*, másik szolgabírórt, Nyúzót az Eötvös-regényből írt *Violában*. Komlóssy Ida feltehetőleg elsősorban melodramai és drámai női főszerepeket alakított. Játshatott a *Lowoodi árva* Brontë-regényadaptációban, Mosenthal népdramájában, a *Deborahban*, a *Cidben* Donna Urracát vagy Ximénát, a *Stuart Máriában* a címszerepet vagy Erzsébet királynőt, talán Czakó drámájának, a *Kalmár és tengerész* női főszerepét, Herminát, vagy Jolánt a másik Czakó-drámában, az *Első László és korában*? S mit játszhatott Szigeti József? Alkalmasint vígjátéki szerepeket a *Politikus csizmadiában*, a *Peleskei nótáriusban*, a *Nagyidai cigányokban*. Jókainé műsora sem ismert, szerepelt valószínűleg az *Angelóban*, az *Egy pohár vízben*, a *Donna Dianában*. A színház felavatásával kezdődött évből biztonsággal Bulyovszkyné szerepe-

it tudjuk. A *Divatcsarnok* szerint Júliaként mutatkozott be a *Romeo és Júliában*, majd a francia Bayard-Dumanor szerzőpáros vígjátékában, a *Vicomte Letorieres*-ben, Kövér Lajos regényátdolgozásában, *A szép marquisnéban* (más forrás szerint *A szép molnárné* egyfelvonásosban), jutalomjátéku pedig Schillernek alig két hónappal előbb a Nemzeti Színházban először színre vitt szomorújátékát, az *Orleansi szűzet* választotta. De ki volt Othello és Desdemona? Ki Hamlet, Gertrud, Polonius és Ophelia? Vendégek? A társulat állandó tagjai? Ez ideig bizonytalan, válasz nélkül kell hagyni. Ha nem is tudjuk pontosan meghatározni mind-egyik vendégművész mindegyik szerepét, fellépését, az mégis egyértelmű, hogy a műsort javarészt hozzájuk igazították. Akárcsak a többnyire klasszikus tragikus és drámai szerepeket választó Egressy Gábor esetében két illetve három évvel később.

A nagyszámú vendégjáték kapcsán kínálkozik a kérdés, milyen össz-játékra volt képes a társulat és a vendég, illetve a pesti színész stílusa milyen mértékben határozta meg az előadás és az együttes stílusát. Mindenesetre tényként kell megállapítani, hogy Latabár társulata nemcsak a vidéki színjátszás egyik legösszeszokottabb együttese volt, hanem azt is, hogy műsoruk egy állandó, pontosabban lassan változó törzsanyagra épült. A Szabadkán közönség elé vitt előadások felét a közvetlenül megelőző szegedi tartózkodásuk alkalmával is játszották. A zsebkönyvekben közölt játékrendekből látszik, hogy néhány évre visszamenőleg és néhány évvel később is többnyire ugyanazt a repertoárt adták. A társulat nagyjából változatlan összetétele és az alig változó repertoárkeret jelentette a Latabár vezette együttes szilárd művészi alapját. (Ez nem függetleníthető a társulati takarékpénztár nyújtotta viszonylagosan biztos anyagi helyzettől sem!) Bizonyos fogyatékoságok, mint a Komlóssy Ida vendégjátéka után említett meg nem felelő rendezés és ki nem elégítő világitás mellett sem túlzás tehát azt feltételezni, hogy a vendégszínész beilleszkedését megkönnyítette a társulat.

Szentpétery, Egressy és a többiek

De mit kapott az együttes — és a közönség — a jőnevű vendégtől?

Szentpétery volt a kedvenc. Ezzé tette szerepköre és stílusa. Jókai írta, hogy a „jókedélyű táblabírák, nyers, nyakas megyei vezérek, kedélyes apák, eredeti kántorok” megformálója volt, de „kitűnő volt a francia társalgási darabokban is, mint vén piperkőc, bankár, finom, elegáns marquis”.¹² Játzott hősszerepeket is, igazi területe mégis a kedélyes komikus és a jellembrázolással párosított finomkodás volt. Rakodczay írja Egressyról készített élet- és pályarajzában, hogy Szentpéterytől azt is tanulni lehetett, amit kerülni kell a drámában, „a modorosságot, külső kifejezést”. Játékát egyszerűség, a részletekre ügyelő kidolgozottság, természetes elegancia és választékosság jellemezte. Realizmus és esztétizmus keveredett egy-egy szerep formálásában. Szabadkán

játszott szerepei közül kettőről maradt fenn részletesebb — értékelő — leíró emlék. A *Veszedelemes nagynéne* című mulatságos és színészilag hálás Albini-vígjátékban klasszikus humoros nagybácsi szerepe volt. A színésznőbe szerelmesedett unokaöccsét a városba követő báróként az a feltett szándéka, hogy meggyőzze a fiatalembert házassági terve elhamarkodottságáról, meggondolatlanságáról. Még arra is vállalkozik, hogy meglátogassa a lányt, és elbeszélgessen vele, amikor azonban a színésznő nagynénének álcázva fogadja és meghódítja, akkor nemcsak hogy nem ellenzi a házasságot, hanem maga is frigyre gondol — a színésznő nagynénjét akarja elvenni. Kitudódik, hogy rászédtek, de harag helyett megbocsát, beleegyezik a fiatalok házasságába. Vörösmarty is, Bajza is,¹⁸ akik szigorú kritikusok hírében álltak, egyértelműen dicsérték Szentpétery báróját. „... remekül adta (...) az akaratos, végre szerelemben feloldódó” nagybácsit, írta Vörösmarty. Bajza párhuzamot vont a szerepnek Megyeri és Szentpétery által történt tolmácsolása között, és a realiztikus színészi játékot szorgalmazó Megyerivel szemben is Szentpéteryt találta hitelesebbnek, mert „annyi jelességgel és mind szinezeteiben oly valólag tudja adni”. Ezt az árnyalataiban megmutatott bárót láthatták a szabadkaiak is. Hasonló nagy színházi élmény lehetett közönségnek, színészeknek Szentpétery agglegény szerepe a *Három ara egy helyett* című vígjátékban. Emlékirataiban Molnár György épp Szentpétery szabadkai fellépése alapján írta le ezt az alakítást: „Mikor a három agglegény boldog nőtlenségében a kedves, kényelmes és semmi által sem háborgatott élet paradicsomát legjobban élvezi, és mind a három újra meg újra erősen fogadkozik, hogy örökké így lesz, hogy örökké együtt maradnak, hogy egyik sem házasodik meg soha, — azonban nem-sokára egyenként oda hagyják Szentpétery agglegényét és megházasodnak, végre a pompás koszt és szállásadó özvegy is, ki még helyre egy asszony, fölmondja a jó leveseket, mert férjhez menő leányával el akar távozni, — ekkor Szentpétery oly virtuozitással csinált egy magánjeletet, amilyenhez hasonló alig volt a színpadon, megtörtént s nem egyszer, hogy ezt a jelenetet ismételtették vele, pedig az egész csupán néhány szóbul állott. Konyáriné hozzá jött, hogy a kosztot fölmondja, s előadta, hogy leányát, ki a másik agglegényhez megy nőül, a városba kíséri s vele fog lakni, amíg ott talán valami tisztos férfiú őt is nőül nem veszi. Szentpétery agglegénye előbb kínos vergődésben nyilatkozott, majd haraggal járta be a színt a rettentő kemény elhatározással, hogy „ám jól van, hadd menjenek”, távozni engedte Konyárinét. Itt kezdődött aztán az ő csodálatos invenciója, játéka, a gyomor és ész harca egymással! Mint gyötrő kínos tor nyomai voltak láthatók arcán.

Konyáriné pompás konyhájának jóízű falatjai, finomabbnál-finomabb fogásai és páratlan levesei, hogy hát az ő távoztával ennek mind vége lesz, s mi történik akkor?!

„Enni vagy nem enni” meditált ő is, de-hogy enni? jól-e avagy rosszul?! Ez bántotta, zavarta gyomorbéli eddig való nyugalmit, boldogságát, s az észt nyakon csípve, a kertben már messze távozó Konyáriné

után kiáltott: „Konyáriné!” — szólott — még az ész túlsúlyban levő komoly hangján, és elkezdé az asszonyt kapacitálni; de Konyáriné megmaradt kemény elhatározása mellett, hogy nem ad többé kosztot. Most újra más és más vonásokkal láttatta, hogy mint sülyed el lassanként az ész a gyomor molochjába s most már a gyomorbéli túlsúlyra vergődő vidám hangon szólította vissza „Ko-nyá-riné” az első szótagot kedélyesen kiemelvén. De Konyáriné nem jött a hívó szóra és a gyomor hirtelen elnyelte az egész ész, úrrá lett benne, s az előbb kínosan barázdált arc mind fokozatosabban derülni kezdett, s közbe-közbe mindig kedélyesebben, az első szótagot jobban és jobban megnyomva és édesebben hangoztatván a Ko-nyáriné hívószót, melyek alatt magát igazgatva, körül is tekintetve, hogy olyan gyerek-e még, aki vállalkozhatik a házasságra, meg-meg kényes biztatással maga iránt mind fürgébb léptekkel járta be a színt, végre, minthogy Konyáriné a három hívó kakasszóra sem tért vissza, egy erős határozó és az első szótagot még keményebben megnyomó Ko-nyáriné édes mosolygós vidám arccal, balkezevel kis bajszán legényesen egyet pödörve, jobbkeze két ujjával nagyot csattintva utána lépegetett az asszonymnak és mindenki tudta, hogy Konyárinét megynőül kérni.”¹⁴

Szentpétery a mindennapok hitelességének színpadi megjelenítője volt.

Egressy viszont a drámai hitelesség megjelenítője. Mindketten a részletekbe menő szerepkidolgozás elvét vallották, azzal a különbséggel, hogy — ha az idő nagy távlatából a feljegyzések alapján ez egyáltalán megítélhető — Szentpétery inkább ösztönére, Egressy pedig az eszére hallgatva formálta kivételes, a kor színészeinek legnagyobb részére semmiképpen sem jellemző alaposággal a szerepeket. Szentpétery érezte, hogyan kell a nyersanyagból és a drámai helyzetből eleven, hiteles figurát faragnia, Egressy ugyanezt tudta, azaz kevésbé érzése, inkább intellektusa vezette.

Szabadkai vendégszerepléseire Egressy úgynevezett Brankovics-korszakában, az ötvenes évek közepétől, művészetének tetőzése idején került sor. Műsora a korban ritka igényességet mutatott. 1857-ben a *Lear királlyal* kezdve és a *Coriolanussal* zárta vendéjátékát, amely során fellépett az *Othellóban*, a *Hamletben*, Shakespeare-szerepei mellett eljátszotta Garrickot, Keant, Clavigót, Brankovics Györgyöt, a *Harminc éves kártyás* főszerepét, kétszer fellépett Scribe *Czáró* című drámájában és egyszer Gottschall *Fox és Pitt* című vígjátékában, mindkettőnek alig néhány héttel előbb volt a nemzeti színházbéli bemutatója Egressy Gábor rendezésében. Egy évvel később, ugyancsak Havi társulatával újrajátszotta a *Hamlet*, a *Brankovics György* címszerepét. Két nagy-sikerű szerepével kezdett, de hogy utána miben lépett fel, az részletes műsor híján kideríthetetlen. Leveleiből tudjuk, hogy a *Don Carlosszal* zárta második szabadkai vendégszereplését, amelyre 1858. január 23-ától február 1-éig került sor. Három jelentős szerepén kívül talán másban is közönség elé lépett, esetleg Garrickként, amelynek szövege — feleségének írt leveléből tudjuk — vele volt.

Egressy két vendéjátéka olyan művek játékrendbe iktatását tette lehetővé, amelyeket különben valószínűleg nem ismerhetett volna meg a szabadkai közönség, melynek így magas szintű színészi teljesítmény élményében van része.

Egressytől az ötvenes évek szabadkai közönsége a belülről hitelesített tragikumra kapott néhány világirodalmi és magyar szerep értelmezésével felejthetetlen élményt. A társulat pedig ösztönzést. Mert azzal, hogy a jónevű pesti vendégek nagyobb igyekezetre serkentették vidéki kollégáikat, lelket is ráztak a társulatba, ahogy Jókainé sikeres 1854 tavaszán tett vendéjátékát követően írta a *Hölgyfutár*.¹⁵

Az évtized színjátszói stílusára, akárcsak műsorára — ez a kettő összefügg! — jellemző, hogy lényegesen nem különbözött a negyvenes évektől. A Nemzeti Színház színpadáról azonban lassan eltűntek a nagy egyéniségek és a társulat összetételének változása a kiugró egyéni teljesítmények helyett a nagyobb fokú összjáték szükségét helyezte előtérbe. De ezt kívánta meg a fokozatosan módosuló műsor is, a fel-feltűnő új, polgári tárgyú darabok az úgynevezett „franciás játékmódor” kialakítására ösztönöztek.

Kitekintés: a hatvanas évek

A politikai helyzet lényeges változásokat sejtetett, majd ezek be is következtek . . .

Provizórium.

Kiegyezés.

A magyar színházi életben jelentős szervezeti és műsorpolitikai módosulások kezdődtek.

Az évtized első felében a néhány évben ismétlődő szárazság a szabadkai színészetet végtelenül súlyos helyzetbe sodorta.

Az évtized legelején megalakult Molnár György irányításával a Budai Népszínház, amely új színjátéktípusok népszerűsítője. Célja a legszélesebb tömegek megnyerése, ennek érdekében „vasárnapokon — írta Molnár György — rendkívüli látványokkal édesgettesenek a színházba azok, akik a színház tekintetében még gyermekek”.

A szándéknak megfelelően új műsorrétegek, színjátéktípusok jelentkeztek. A kialakuló ötödik műsorréteg nem a Nemzeti Színházhoz kötődött. Új színjátéktípus ebben a műsorrétegben az operett és a látványosság, mindkettőnek Molnár és színháza a bázis. A már meglévő színjátéktípusok változáson mentek át. Kifáradt, érdektelen a krónikásdráma, bár a cenzúra megszüntetésével a *Bánk bán*-előadások száma megnövekedett. A népszínmű újabb átalakuláson ment át, álnépies jellege mind kifejezettebbé vált. A vígjáték a bohózatok felé fordult. Jelentkeztek a következő évtizedekben mind nagyobb műsorteret hódító és érdeklődést kiváltó francia társadalmi színművek, a középrajú drámák

és társadalmi vígjátékok, mint a polgári élet adekvátnak vélt dramaturgiai formái.

Fontos mozzanat a Szerb Nemzeti Színház megnyitása Újvidéken. Ennek szabadkai vonatkozásban is lesz jelentősége a következő évtizedekben. Már a következő évben egy egész hónapig vendégszerepelnek Szabadkán a szerb színészek, akik periodikusan, két-három évenként, tavasszal, a magyar együttes távozása után, látogattak a városba, rendre húsznál több estén léptek közönség elé. A szerb társulat, amely 16 alkalommal 400-nál több előadást tartott, jelentős összehasonlítási alapot nyújtott a magyar előadásokhoz a nézőknek.¹⁶

Az évtized végén újból kísérlet történt a szabadkai színjátszás helyzetének rendezésére, megalakult a színügyegylet. Ugyanakkor a város és a társulatok kapcsolata mind kifejezettebben üzleti jellegűvé vált. (Ebből az időből maradtak fenn az igazgatók ellen indított első foglálási eljárások, bírósági perek.)

Felgyorsul mind szervezeti, mind művészeti tekintetben a polgári színjátszás mechanizmusának, hálózatának a kialakulása.

Jegyzetek

- ¹ Az első periódus 1816-tól — az első fennmaradt színháztörténci dokumentumtól, Láng Ádám János engedélyért folyamodó kérelmétől — a szabadságharcig, 1848-ig határozható meg.
- ² Divatcsarnok, 1859. dec. 8., Divatcsarnok, 1854. febr. 10., Hölgfutár, 1854. febr. 7., Gerold László: Színházi életünk I. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1976. 38—52. o., Magyar Sajtó, 1855. nov. 4., Vasárnapi Újság, 1855. nov. 11., Hölgfutár, 1855. nov. 7., Divatcsarnok, 1855. dec. 10., Magyar Sajtó, 1856. nov. 27.
- ³ Solt Andor szerint Vörösmarty felismerte ezt a megoldatlan helyzetet, és ezért maradt befejezetlen a Hunyadi-ciklus.
- ⁴ Solt Andor: Történeti drámairodalmunk a szabadságharc előtt. Győr, 1934.
- ⁵ Solt i. h.
- ⁶ Megjelent a Bácskai Hírlap 1904. dec. 16-i számában.
- ⁷ Szabadkai Történelmi Levéltár, 1011/Aec., 1855.
- ⁸ A múlt századi magyar színjátszás műsorrétegeit Kerényi Ferenc pontosította könyvében (A régi magyar színpadon, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981), szerinte a második műsorrétegbe az érzékeny- és szomorújáték, valamint a vitézi játék tartozik, s a második állandó pesti társulat műsora tartalmazza ezt a műsorréteget. A harmadik műsorréteg elterjedése 1815 és 1840, a negyediké pedig 1840-től a szabadságharcig tehető. Az előbbi egyfelől egyesítette és átformálta az előző két műsorréteg színjátéktípusait (érezékeny-, szomorú-, víg-, énekes-, illetve vitézi játék), másfelől sajátos színjátéktípusok (történelmi daljáték és opera, zenés- és tündérbohózat, tabló, quodlibet, táncjáték) kialakulásával és térhódításával a romantika színházi forradalmát teljesítette ki. A negyedik műsorréteg, amelyet a krónikás és társadalmi dráma — ezen belül a szomorújáték és a színmű —,

a vígjáték (már a társadalmi vígjáték is!), a nemzeti opera és táncjáték, valamint a század teljes hosszában majd burjánzó népszínmű alkotott, azzal is új helyzetet teremtett a magyar színpálya történetében, hogy az alakuló és működő Nemzeti Színház a színészet egészére és külön a vándorszínészetre nézve meghatározó szerepet kapott.

⁹ Magyar Sajtó, 1856. nov. 1., Színházi életünk, 148. o.

¹⁰ Színházi életünk, 146—7. o.

¹¹ 1855. jan. 28-án Komlóssy Ida, febr. 4-én Szigeti József, febr. 25-én Jókainé, márc. 25-én Bulyovszkyné kezdte meg szabadkai vendégjátékát.

¹² Jókai Mór összegyűjtött művei, kritikai kiadás. Cikkek és beszédek, IV. kötet, 1850—60. Budapest, 200—201. o.

¹³ Vörösmarty Mihály összes művei, kritikai kiadás XIV. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 147. o., Bajza József összegyűjtött munkái, Budapest, 1899. V. kötet, 214—215. o.

¹⁴ Színházi életünk, 47—49. o.

¹⁵ Hölgylfutár, 1854. ápr. 6.

¹⁶ A Szerb Nemzeti Színház Szabadkán 1862-ben, 1864-ben, 1874-ben, 1881-ben, 1884-ben, 1888-ban, 1892-ben, 1894-ben, 1896-ban, 1898-ban, 1901-ben, 1904-ben, 1906-ban, 1909-ben, 1910-ben, 1912-ben és 1914-ben vendégszerepelt.

Dér Zoltán

AMI AZ ÖSSZES VERSEKBŐL KIMARADT

Egy költő verseskönyvéről föltételezni, hogy az már bizonyosan minden versét tartalmazza, kockázatos magabiztosság. Kivált akkor, ha a költő olyan termékeny volt, mint Kosztolányi. Az ő verseinek szerkesztői nem is siették el a dolgot, több gyűjteményes kiadás után tavaly adták közre először azt a könyvet, amely magát „Összes -nek” meri deklarálni. Réz Pál, aki nem eléggé dicsérhető szakértelemmel gondozta, s a szépirodalmi Könyvkiadó aligha tehet róla, hogy a bezárt kapun kopognunk kell, s az *Összes verseket* két újabbal most kiegészítjük.

Nem tehetek erről én sem, sőt röstellem, hogy nem jelenthettem be előbb ezeket a lappangó költeményeket, de nem tudtam, hogy léteznek. A régi Szabadka szereplőitől, azok utódaitól, ha egy-egy csomag írományt kaptam vagy vásároltam, azokról ritkán készült pontos leltár, így csak akkor derül ki, mi is rejlik bennük, ha módszeres földolgozásukat elvégezhetem. Így került elő egy régi iratsomagból nemrég Csáth Géza néhány lapnyi diákkori följegyzése, s bennük két Kosztolányi-zsenge.

A zsenge megjelölés esetükben fölöttébb indokolt, mert ezek a versek 1901-ből valók, s Csáth tizenégy, Kosztolányi pedig tizenhat éves volt ekkor. Hozzá az egyik csak töredék, a másik ugyan egész és hexametekben írt sóvárgó episztola, de hiányuk az *Összes verseket* meg nem szégyeníti. Közzétételükre nem is poétikai jelentőségük készlet, hanem genezisük érdekessége.

Létrejöttük szerelmi ihlet műve, a szerelmet pedig a színház akkor népszerű naivája, Csendes Alice szította föl. Ez a tömör információ megérdemli, hogy elemeire bontsuk.

Azt már a Kosztolányiné könyvében (*Kosztolányi Dezső*. Budapest, 1938), közölt diákkori naplóból tudjuk, hogy a szerelem és a színház a kamasz Kosztolányi életének egymással összeforrt szenzációi voltak. Hogy a szerelem már korábban is ébredezett, az valószínű, de állandó forráshoz, bujtogató látványokhoz a színház révén jutott. Naplójában is azt állítja, hogy az első nagy szerelmet színésznő ébresztette benne.

Ezt a színésznőt Tarján Irmának hívták, az említett könyvben közölt naplóból ez világosan kiderül (86—97. lap).

A verseket azonban, melyeket itt közléteszünk, nem hozzá, nem róla, hanem az akkor huszonegyedik évében járó Csendes (Stiller) Alice-ról írta, aki 1880. november 22-én született Budapesten. Első hallásra ez furcsán hangozhat, valójában nagyon logikus fejlemény, homályát nyomban át is világítjuk. A versek egyikét, az érdekesebbiket, 1901. február 16-án küldte el költőnk unokaöccsének, az akkor még Brenner József névre hallgató Csáth Gézának, a Tarján Irma iránti szerelem viszont március 12-én támadt s néhány nap alatt ért tetőpontra. Magyarázatra szorul, miért küldte az említett hexametereket Csáthnak, mikor minden nap találkoztak, együtt jártak színházba, sokszor voltak együtt a családi találkozók is. A magyarázat a rejtély lényegét is fölfedi.

Az történt ugyanis, hogy költőnk már február 7-én lázas volt, de ennek ellenére elment a színházba, mert megbeszéltek, hogy Csendes Alice tiszteletére tüntetést rendeznek. Ez úgy történt, hogy néhány barát és osztálytárs szavát adta: elmege az előadásra, s mikor a művésznő megjelenik, harsány tapsot kezdeményez, ebbe a közönség is betársul, és a színésznő már ebben a kedvezővé ajzott hangulatban játszhat. Így történt ez Csendes Alice-szal, aztán Tarján Irmával is, mindkét esetben Kosztolányi és Csáth Géza vezényletével. Csáth ugyancsak — mint már mondtuk — tizennégy éves volt, de úgy látszik, hogy teljes értékű társnak számított. Följegyzései szerint a Csendes Alice ünneplését kifejező tapsakciót is ő szervezte. A művésznő épp a *Liliomfiban* lépett színpadra, de csak a második felvonásban volt jelenése. „Alighogy belépett — írja Csáth —, a diákok megkezdték, már ti. mi, azután a közönség is, különösen a fiatal tisztek és az urak a kaszinópáholyban. Sokáig tartott a taps, vagy 15 mp-ig bizonyosan. Hajlongott a kis gyerek. Bizony egy naiva ritkán kap tapsot, ha a szépségéért nem, mint a jelen körülmények között.” Más összefüggésben még azt is közli, hogy az ilyen nyíltzíni taps a legnagyobb megtiszteltetés, „ezért szokták a színésznők egymás szemét kikaparni”.

A Csendes Alice-nak rendezett tüntetés tehát sikerült, de Kosztolányinak sokba került, mert utána a már félig beteg diák ágynak esett, három hétig föl sem kelhetett. Ezalatt írta Csáthnak a szóban forgó episztolát még Csendes Alice-ról, de mikor fölépült, s elment a színházba, Tarján Irma igézte meg. Ez így — gondolom — eléggé világos.

Még érthetőbbé, mondhatnók természetesebbé válik ez a bálványváltás, ha tudjuk, hogy a többhetes kényszerpihenőt fogságként élte át, melyben képzelete és érzékei már fölkészültek valami rendkívüli élményre. Naplójában így ír erről március 6-án: „A mai nap nevezetes élettörténetemben, s azt hiszem, nagy szolgálatot teljesítek leendő életrajzírómnak, ha feljegyzem, hogy mennyiben fontos; ma menekültem ki a szobafogságból.” (Uo. 85.)

Sajnos nem hihetjük, hogy életrajzírójáról szólva ránk gondolt volna, de ha már összehordtunk néhány téglát a majdani életrajz épületéhez,

Csendes Alice

hadd toldjuk meg ezt a sok töredéket még néhány adalékkal. A már elmondottakhoz úgyszólván hozzátartozik, hogy az episztolát nemcsak a rokonság és a barátság okán küldte Brenner Józsefnek, azaz Csáth Gézának, hanem azért is, mert Csendes Alice-ért Csáth is rajongott. Mondhatjuk: elsősorban ő.

Az említett följegyzésekből tudjuk, hogy minden darabot megnéztek, amelyben szerepelt, sétáikon elsősorban róla beszélgettek és ábrándoztak. Összehasonlították a város akkori szép asszonyaival: Connen Vilmosnéval, Ohrmann Kálmánnéval, Kuzmanovics Margittal, Iványi Erzsikével. A többségnek Connenné tetszett a legjobban, Csáth Csendet mindenkinél szebbnek találta. Minden szerepében elragadónak. Megpróbálta lerajzolni, de művével nem volt elégedett; kivált a művésznő orrával nem boldogult. Benczúr Gyulával szerette volna lefestetni. Irigyelte unokabátyját, Didét, aki költői tehetsége révén fölidézhetette a művésznő alakját. Legjobban a mozgása bűvölte el, „észbontó módon tud mozogni” — jegyezte föl róla. Ugyanígy csodálta a hölgy arccsokáját, ami lehetett a művésznő ábrázatának érdeme, de az is lehet, hogy az érzékek még a szenteségre voltak érzékenyebbek. Valószínű, hogy férfiasabb gerjedelmek is táplálták ezt a lángolást, Csáth azonban alig beszél ezekről, pedig följegyzéseiből és más forrásokból is tudjuk, hogy már gyermekfejjel szemrebbenés nélkül nevezte néven a dolgokat, s szókinccse vaskosabb rétege igen gazdag volt. Mikor a színház igazgatója, Pesti Ihsz Lajos nem Csendes Alice-t, hanem helyette Sz. Kállai Jolánt szerződteti, a direktort a jelzők sorával bélyegzi meg, s ezek között a „kutyaszar” nem a legszaftosabb.

Csáth tehát Kosztolányi betegsége alatt is kitarzott bálványa mellett, megpróbált védekezni varázsa ellen, de ez már ekkor sem sikerült, pedig egyszer az utcán — reggeli világításban látva — nem is találta olyan szépnek. A kétség hamar eloszlik, a varázslat csak fokozódik. Oka lehet ennek, hogy elég nagy szabadságot élvezett. Didét úgy-ahogy kordában tartották a szülei, anyja például megfenyegette, hogy beárulja apjának a színházba járás indítékát, de semmi jele annak, hogy Csáthnak hasonló reguláktól kellett volna tartania. Az idő pedig véstesen múlt, az évad vége rohamosan közeledett, a társulat s vele Csendes Alice és Tarján Irma itt hagyták Szabadkát. Az ébredő érzékek és érzelmek varázslatos iskolája tehát veszendősége folytán még lázasabbá tette az általa fölgyújtott érzelmeket, s fájdalmasabbá a csöndet, mely utánuk maradt. Kosztolányi naplója így beszél erről: „Virágvasárnap, — nekem fekete vasárnap! Oh egész nap valami földöntúli érzés szorongott keblemben: »elmégysz ma, a kegyetlen sors még azt is megtagadja, hogy szépségedben gyönyörködjek!« Igen, ma játszottak a színházban utoljára, s aztán vándorbotot vesznek a kezükbe, faluzni, faluról-falura . . . , de Ő megkapta jutalmát . . .” (Kosztolányi Dezsőné: I. m. 93.)

Csonka maradna ez a történet, ha nem szólnánk arról is, vajon a tüntetők milyen jutalmat kaptak. Erre azért is ki kell térnünk, mert ifjainkat a gyönyörködésnél empirikusabb hajlamok is hevítették. Csen-

des Alice férjét, Farkas Ferenc színészt, aki századunk első napjaiban vette feleségül a szabadkai színház fiatal tagját, nem titkolt irigységgel méregette a tizennégy éves Csáth, Kosztolányi ugyanígy a művészpáholy férfiait. Áhítatukat nem hűtötte le a jól értesült patikussegéd, „Béla úr” kiábrándító tudása a színésznőkről, de képzeletük irányát ez is alakíthatta. Tény, hogy kísérleteket tettek az ismerkedésre. Kosztolányi verset küldött Tarján Irmának névtelenül, Josei jeligére levelet várt tőle poste restante, Csáth a korzón nyilatkozott Csendes Alice szépségéről, s épp mikor mellettük haladt el a művésznő. Így számol be erről: „Ámde a vitatkozás hevében én nem vettem észre, hogy ő éppen mellettünk elhaladt. És Ő azt hívén, hogy én ezt csupa krokélerségből mondtam, így dupláz rá: »Szemtelen«. Én észrevettem, odamék, bocsánatot kérek és kimagyarázom magam, velök (még egy színésznővel ment) mentem egész az utca sarkáig, hol kézcsók után bájos mosollyal bocsátott el, amit én minél későbbben szerettem volna.” Nos — ennyi lett a jutalom.

A bűvös határon tehát át nem juthattak. Bezzeg a Bácskai Hírlap kritikusa azt is tudhatta, hogy a művésznőnek hamvas és üde a bőre, gömbölyen teltek az idomai. Persze, tapasztalatból — morfondírozik a kamasz Csáth. Igaz, ezt Sz. Kállai Jolánról írta a tudósító, s nem Csendes Alice-ről, s vigasznak ez is elég, mikor először szerelmes valakibe, aki írónak született.

S végül egy tárgyszerűbb kérdésre is válaszolnunk kell még: milyen darabokban és szerepekben igézte meg ifjainkat Csendes Alice, aki 1900. április 15-én lépett először színpadra Szabadkán, s akit Pesti Ihász Lajos igazgató mint vígjátéki szendét és naivát szerződtetett. Íme a névsor: Csiky Gergely *Cifra nyomorúságában* Bálnay Bellát; Sziglieti Ede *Liliomfijában* a fogadósnét; Bródy Sándor *Hófehérkéjében* a tiszteletes lányát; Herczeg Ferenc *Ocskay brigadérosában* Jutkát *A dolovai nábob leányában* pedig Szentpéteryét; az *Aranyparasztban* Veronát alakította; a *Szerelmi bájjalban* epizódszerepet játszott. S mindezt 1901 januárjától március közepéig. Alkalma volt tehát megmutatni tehetsége árnyalatait, s az egykorú kritikák szerint nemcsak Csáthnak, de a közönségnek is tetszett. Vívni is tudott, s e tudását is bemutatta a nagyérdeműnek a március 19-én rendezett „eleven újságon”. Szépségéről mi is véleményt formálhatnánk, de csak egy korabeli fénykép alapján. Jóllehet nem néz szembe velünk, közöljük ezt a fölvetelt, így az olvasó nélkülünk is ítéletet alkothat. Azt azonban nem árt tudnia, hogy művésznőnk a nyarat képviselte ezen a képen. Pályafutását városunkban kezdte, két évig maradt itt, Csáth és Kosztolányi épp a babérok beérésekor és a búcsú heteiben került igézetébe. Nem tudhatta, hogy ő pedig e lázas kamaszok jóvoltából bekerül az irodalomtörténetbe.

Magát az episztolát irodalomtörténeti jelentőségűnek föltüntetni semmi okunk. A nem véletlenül elfelejtett versek egyike. A kamasz Csáth azonban csodálta hexameterének „pengését”, s okkal bár tudjuk, hogy Kosztolányi ekkor már tanárait is elismerésre készítette fordításaival. Fontosabbnak véljük azonban a vers egyik metaforáját, a Pegazust, me-

lyet a szerelemtől berúgott, részeg kocsis hajt, korbácsol féktelen vág-
tára. Ez a részeg vágatás több korai versben is fölrémlik, a *Politika*
című nevezetes költeményének pedig alapmetaforája.

A másik lelemény — sajnos — töredék, csak első szakasza egy hosz-
szabb versnek, de jó, hogy előkerült, mert a diáknaplóból tudtunk róla.
Abban írja 1900. november 30-i dátummal: „Tegnap este, hogy lefe-
küdtem, a zsaluredőkön át bekancsalított a szobába a hold. Megvilágítá
az egész szobát. Lelkem valami különös érzés fogta el. Elaludtam. Reg-
gel már megvolt az *Éjjel* c. költeményem. Éjjel többször felriadtam,
levegőért kapkodtam: szívdobogásom volt.” (Kosztolányi Dezsőné: I. m.
61.) Több verssel együtt kapta meg Brenner József, hogy olvassa el.
A hozzá fűzött megjegyzések szerint a vers egésze az első szerelem fájó,
szép emlékééről szólt. Kár, hogy csak első szakaszát írta le Csáth.

Ez lenne tehát egyik hozzájárulásunk egy újabb *Összes versek*hez:

Ballag a hold az éj fekete bársonyán,
Édesen pislognak a kicsi csillagok.
Most ver éppen éjfél a torony órája.
Az idő már késő, mégis ébren vagyok.

A másik, a sokat emlegetett episztola hiánytalan. Szövege ez:

Sápadtan, mereven fekszőm az ágyba bizony most,
Vértelen ajkaimon nem játszik az isteni ihlet.
Ámde magas lázam sem bírja kiverni fejből
Őt, ki miatt betegem nyögök itt: szép, szende alakja
Égi jelenségként tűn elémbe; látom a lánykát
Boldogan élve, vigan kórálmainnak közepette,
Hallom enyelgő hangjaikat és mintha szívembe
Százmillió tört döfne s a lelkeket isteni végzet
Kérhetlen keze zúzá szét. Oh jól tudom, ennek
A szomorú, féltő látványnak hogy mi a vége:
Hogy boldog sohasem leszek én . . . nem, nem soha többé.
Látom a lányt kipirult orcával a hitvesi karban,
Szőke hajának fürtjeivel hogy játszik a hitves,
Majd látom haloványon a telt hold méla világán
Szőke haját az ezüst fény pikkelye mint aranyozza
Meg; majd látom a felgyulladt város közepette
Olykor tűnve fel arra, midőn a szikra lobot vet,
Védkezet nyújtva szegény gazdagnak, ámde nekem nem.
Bár remegő hangom versenyzik a viharéval,
Én elhamvadok a szerelemnek égi tűzébe.

Jöjj, gyere, Jóska fiam, hadd lásd a hív szerelemnek
Áldozatát, csókot hadd csókoljak ajakadra.
Nem *pedaresztia* ez (Webel, Mijatov, Popovits, Toncs),

De a barátságnek szent isteni égi hatalma,
Melyet az Úr menedékiül adott az emberi szívnek.

Ámde papírom fogy és véle arányba türelmem,
A jó daktilusok nem akarnak jőni a versbe.
Féktelenül rohan a Pegazus, a hámba maradni
Nem tud; a kocsisuk részeg: a szép szerelemnek
Égő, méregerős, kábító, égi borától.
Elragad a Pegazus s tovavisz a hegy tetejére.
Döngnek a tar sziklák, vérzik feje, habzik a szája
S felragad egy felhő peremére; s nézem az istent:
A piruló hajnalt; már kinn van a harmatos égen,
Látom a szép természetet a hajnal biborában,
Pajkosan játszik a hajnali szél a sárga kalással,
Zengnek az erdők, zúgnak a tengerek, ámde ezekbe
Angyali arcod leng körülöm, oh bájos Alicem!

Gajdos Tibor

A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRLATA

SZAZHATVAN ÉVES ÁTTEKINTÉS

Ha egy város képzőművészeti tevékenységének mozgalmasságát a megrendezett tárlatok számával lehetne meghatározni, úgy Szabadka az 1984—85. évi téli szezonnal országos viszonylatban is igen előkelő helyet foglalhatna el. Intézmények és alkotók, hivatásos művészek és amatőrök a város felszabadulási évfordulójának ürügyén vagy különösebb indok nélkül egymáson túltéve igyekeztek bemutatni a közönségnek az e tájon létrejött újabb és régebbi keletű képzőművészeti produktumokat. Az ilyen külterjessé alakult törekvések aztán az elkápráztató mennyiségi pozitívumokkal együtt magukban hordozzák a velük járó olyan veszélyeket is, mint amilyen az elhamarkodottság, a válogatási kritérium lazasága és az ad hoc munka más kísérő jelenségei. És természetesen a képzőművészeti jelenségek iránt érdeklődő közönség teherbírását is alaposan próbára teszik.

Ebben a versenyfutásban minden előzetes hírverés nélkül, visszavonultan végzett munkával készült, szerveződött a Városi Múzeum galériájának képzőművészeti tárlata, amely — jóllehet sem a meghívón, sem a kiállítás katalógusán nincs jelezve — nem csekély feladatra, több mint másfél évszázad alkotásának a bemutatására vállalkozott. Olyan festők és szobrászok műveit tette közszemlére, akik vagy szabadkai származásúak, vagy pedig itt alkottak.

A múzeum depójának homályából napfényre hozott képzőművészeti tárgyak természetesen csak a polgári jellegű művészeti tevékenységet reprezentálják, ami ezen a tájon a kulturált Európához viszonyítva nagy késéssel, csak a XIX. század elején kezdett igen szerény mértékben meghonosodni. Polgári, vagy ha úgy tetszik, világi művészeti tevékenység Szabadkán és környékén korábban már azért sem létezhetett, mert a művészi termékeket igénylő réteg, a városi polgárság kialakulása is csak sok gátló körülmény leküzdése után, lassú folyamatként ment végbe. A törökök kiűzése utáni időszakban, a tizennyolcadik század folyamán határőri tisztségviselőkből átvedlett, városi otthonokkal rendelkező földbirtokosok, a polgári közigazgatás korifeusai és az óvatosan beszivárgó,

letelepülő kézműves és kereskedő réteg legfeljebb szentképekkel díszítette lakását; saját képmásukkal még nem kívántak hivalkodni. Ugyanakkor az egyháznak, elsősorban a ferencrendiek templomának, illetve kolostorának szívesen ajándékoztak szakrális jellegű alkotásokat, ismeretlen és ismert piktorok és művészkedő szerzetesek munkáit. Ezekre aztán mindig nagy gonddal írták ki a hithűségét ilyen formán kinyilvánító adakozó nevét, címeit és az ajándékozás évét.

A galéria derűs termeiben jó benyomást keltő, gondosan elhelyezett, a zsúfoltságot és túl sokat akarást ügyesen elkerülve kiállított 88 darabból álló kollekciónak ugyan nem nyújthat teljes képet arról az alkotó tevékenységről, amely a városban vagy a város számára bonyolódott a biedermeier korszakától napjainkig, de egy ismeretlen múlt századbéli festő arcképevel (Szusity János portréja) kezdődő, és a nagyobbra méretezett Szajkó István vászonnal lezáruló válogatás főbb vonalakban érzékelteti, hogy az Európában, illetve Közép-Európában kialakult irányzatok csaknem mindegyike elérte, de legalábbis érintette Szabadka képzőművészeti horizontjait. Igaz, néha kerülőkkel, bonyolult történetű vargabetyűkkel, és csak később, a huszadik század elejétől emelkedik a város kulturális élete olyan szintre, hogy hosszabb-rövidebb időre a helyszínhez kötődő művészeknek otthonává válják.

Lyka Károly *A táblabírák korának művészete* című, 1924-ben kiadott munkájában többször is megemlíti Schmidt József festő nevét, de szabadkai vonatkozású működéséről nem tesz említést. Pedig nem csupán négy kiállított portréja, hanem a galériának a tartalékában és magángyűjteményekben is található munkái, valamint felkutatott dokumentumok bizonyítják, hogy a briliáns technikájú festő évekig dolgozott ezen a tájon életes, jól karakterizáló képmásain, túltéve magát a kor stílusának sokszor lagymatag kispolgári modorosságán. Rendelői a város és a környéken feltört új arisztokraták, mágnások, közigazgatási tisztségviselők, elsősorban a bajsai Vojnitsok, az Almási Rudics báró család, Antunovićnak, Pilosarevićok és más előkelőségek soraiból kerültek ki. Ezek a családi esetenként nagyobb arcképcsarnokot is létesítettek, ezek azonban az idők folyamán sajnálatosan szétszóródtak és Szabadkán csak a töredékeik maradtak meg. Schmidt kortársa, a budai Schöft Ágoston, aki 1825 és 1830 között a Teréz templom nagy oltárképeit festette, ugyancsak kapott arcképfestési megbízatást a fent említett családotól, de ezek a munkák elkerültek a városból, így közülük egy sem szerepelt a kiállított művek között, mint ahogy számos korabeli festő Szabadkán keletkezett munkáját is elveszítettnek tekinthetjük.

Az említett okokból a biedermeier vagy a táblabíró stílus korszak ezen a tárlaton Schmidttel le is zárul, hogy bizonyos ugrással a század közepétől a tájunkon és a Közép-Európában feltörő romantikus realizmus képviselőjének, a Szabadkán született Aksentije Marodićnak adja át helyét. Négy festménye közül kettőt a Matica srpska képtára kölcsönzött a kiállításra, ami szerencsés megoldás, mert éppen ezek az alkotások (*Olasz csiszoló és fiatal nő portréja*) jellemzőbbek a fiatal Marodić

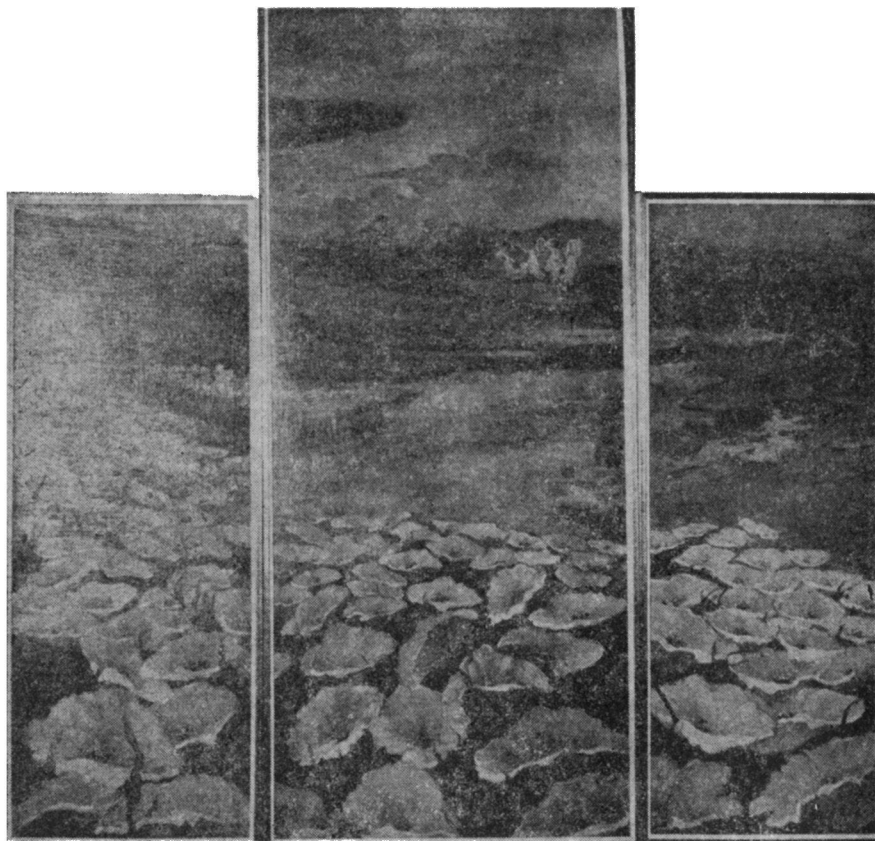
Schmidt Josef: Piuković Rajmunda portréja, 1827. (fotó: A. J.) A Városi Múzeum anyagából.

tevékenységére. Ez a két festmény szabadabb, kötetlenebb ecsetkezeléssel, a fény és árnyék erőteljesebb hangsúlyozásával jött létre, míg a két másik vászon — egy férfi és egy női képmás — pedánsan kidolgozott, „elkentebb”, szolid, de akadémikusan ható munkák. Marodić, a vele kapcsolatos irodalomban kialakult véleménnyel szemben élvezte a város támogatását és Szabadka ösztöndíjával végezte bécsi tanulmányait. Alkotásainak nagyobb része a Matica srpska képtárának tulajdonában van.

A romantikus festészetnek volt még egy Szabadkán született elkötelezettje: Mesterházy Kálmán. Sajnálatos, hogy a tragikus életű festő egyetlen művével sem találkozhatunk ezen a tárlaton. A Városi Múzeum egyszerűen nem rendelkezik ilyennel, jóllehet néhány szerényebb méretű festménye magángyűjteményben megtalálható. Annyit mégis el kell mondani róla, hogy 1883-ban ő rendezte meg a város első képzőművészeti kiállítását — kevés sikerrel. Egy képet láthatunk a tárlaton Sólymosi Lajostól, aki évtizedeken át rajztanárként működött a város területén és kisméretű tájképével jó képességű, már az impresszionizmus fuvallatától érintett festőként válhat újra ismertté, valamint Ikotics Sándortól, akinek *Parasztasszony* című jól restaurált vászna alapos mesterember kezére vall. A kiállítás XIX. századi anyaga ezzel le is zárul, habár a galéria rendelkezik Szirmai Antal-képekkel, melyeket ez a Szabadkáról Budapestre elszármazott festőművész a város megrendelésére készített. Valószínűleg hatalmas méretük akadályozta e jelentős alkotások beiktatását.

A huszadik század elején keletkezett művek kollekciója mind stiláris, mind tematikai szempontból változatosabb az előbbi időszakokban létrejött munkáknál. Ez a helyzet nem csak a rendelkezésre álló alkotások nagyobb számából, hanem abból is ered, hogy ezekben az években a portréfestés domináns szerepe már háttérbe szorul, sőt megszűnik. Az Európa felől áramló újabb irányzatok, mint például az impresszionizmus, valamint a tért hódító szecessziós törekvések behatolnak a Szabadkán lassan kialakuló képzőművészeti tevékenységbe. Ez az az időszak amikor nemcsak elvándorolnak a művészek nagyobb központok felé, hanem idegenből is jönnek, s hosszabb-rövidebb időre le is telepednek itt. Ezenkívül egyes fiatal festők tanulmányaik befejezése után visszatérnek és Szabadka válik működésük központi színhelyévé. A tizenkilencedik század végén kialakult polgárság ebben az időszakban kezd a képzőművészeti tevékenység iránt komolyabb érdeklődést mutatni.

A kiállítás szervezője az új évszázad anyagának élére Telcs Ede Szabadkához kötődő, akkortájt fiatal szobrász *Danoló paraszt(?)* című ismert terakottáját állította, habár ez az alkotás egy átmeneti korszakra emlékeztető népi motívumból merítette ihletét és nem utal újítási törekvésre. Ugyanakkor a Szabadkán letelepedett Aczél Henrik a szecesszió legfrissebb áramlatát hozta a városba, grafikai, festészeti és iparművészeti síkon egyaránt. A kiállításon látható *Tündérek tánca* című triptichonja a stílus klasszikus darabjának és a tárlat egyik figyelemreméltó

Aczél Henrik: Tündérek tánca, 1904. (fotó: A. J.) A Városi Múzeum anyagából.

műtárgyának tekinthető. A háttérben táncot lejtő figurák és az előtérben kihangsúlyozott vízililiomok az irányzat akkor még felfelé ívelő pályájára emlékeztetnek.

Stipan Kopilović egészen más szférákban igyekezett kibontakozni. A kiállításon bemutatott képei, de különösen a *Hajó a Szajján* című olaja az érett impresszionizmus e tájon addig nem ismert szabadságát és festőiségét prezentálja figyelemre méltó színvonalon. Ezek a képek egy korán kettétört pálya lehetőségeit tükrözik. De a művészi megtorpanásokat és látóhatárok beszűkülését mégsem Kopilovićnál kell hangsúlyozni. Az örökösen küszködő, olykor feltörő, majd ismét alábukó alkotókat legkorábban Jelena Čović, majd tanítványa, Angela Mačković sorsában és munkáiban fedezhetjük fel. Kiállított képeik — eredetiek és másolatok, egy-egy villanásnyira ihletet és képzettséget sugallnak, rajzaik müncheniesen tiszták, ám a teljes kibontakozás útjára sohasem léptek.

Velük ellentétben egy még gyerekkorában Szabadkára került majdani festő, Oláh Sándor, ugyancsak a müncheni iskola tanítványa és követője, hat évtizedes működésével megeremtetten saját, teljesnek mond-

ható művészi integritását. A tehetsége, képzettsége és a körülmények adta lehetőségeken belül kialakította sajátos oláhi stílusát, kéken fátyolozott festőiségét. Küszködve, megkeseredetten, olykor elvágyszorva és időnként nyomorogva és betegen, hű maradt egyéniségéhez, hogy a lelkiismeretes mester mintaképeként maradjon meg az utókor emlékezetében. Hat kiállított festménye, de különösen *Interieur* című kolorisztikusabb vászna és két önarcképe (egyik 1907-ben, a másik 1950-ben készült!) ezt a szívós, tiszteleltre méltó művészi hitvallást sugározzák.

A magyarországi emigráns festők, Hódi Géza és Lenkei Jenő egymástól elválasztva kaptak helyet a tárlaton, és igen szerényen egy-egy képpel vannak képviselve. Ez a két különböző vérmérsékletű művész az első világháborút követő húszas években bírta a város műpártolójának vendégszeretetét, de közülük elsősorban Hódi hagyott maga után jelentős nyomokat. A kiállításon látható Hódi-akvarell a festő többször visszatérő szibériai emlékeit idézi, míg Lenkei pasztell képmezeje nem jellemző képpel ezt a lírai alkatú művészt.

A tárlat anyagának időrendi elrendezésétől eltérően egy korban idősebb festőt megkerülve Farkas Béla és Csincsák Elemér műveiről kell megemlékeznünk. Azonos sajátosságuk hogy az első világháborúval nagyjából lezárult szecessziós felfogást átmentették a két háború közötti korszakra. Ez a stílus ugyan egyiküknél sem egyértelműen és kizárólagosan nyilvánult meg, de legjobb munkáik csaknem mindegyikében kimutatható. Ha együtt említjük ezt a két festőt, ez távolról sem jelent valamiféle azonosítást. Farkas Béla képei — a tárlaton láthatók és a tudatunkba vésődöttek — egy életbe tévedt vándor álmvilágának kivetítései. Pasztelljei lehetetlenül finoman cizellált, érzelmes látomások, olajfestményei viszont (mint például a tárlaton függő *Rőzsehordó asszony*) evilágibb felfogásban, határozottabban vannak megfogalmazva. Csincsák Elemér emberi és festői gyökerei merőben eltérő talajból táplálkoztak. Vállalkozó szellemű, az életre fogékonyabb, utazgató egyénisége réha elvonta figyelmét a művészi cselekvés mezejéről, de mindig visszatért, és akkor maradandó műveket alkotott. Négy kiállított munkája, de különösen *Női portréja* legjobb oldaláról mutatja be a festőt.

Az előbbiekhöz hasonlóan, a következő két festő párosítása sem követi a kiállítás elrendezési sorrendjét, de Balázs G. Árpád és Miloš Babić rokonvonásai is indokoltá teszik ezt a módszert. Ők voltak ugyanis a két háború közötti időszakban az avantgarde törekvések Szabadkához kötődő képviselői, miután azonban nemcsak ebben a vidék: városban, de az akkori Jugoszlávia jelentősebb központjaiban sem tudtak ezekkel az irányzatokkal érvényesülni, néhány évi kísérletezés után elfogadhatóbb, a közízlésnek megfelelő stílusokra tértek át. Balázs esetében ez a folyamat a húszas években zajlott le, de a kiállításon csupán egy, a *Ritmus* című rajza ad ízelítőt ebből a korszakból. A később keletkezett monotypiai expresszionista elkötelezettségének őszinteségét bizonyítják. Babić megdöbbenő konstruktivista-kubista víziói még a húszas évek végén fogalmazódtak meg, de csak a harmincas évek derekán öltöttek végső

Stipan Kopilović: *Hajó a Szajánán, 1908.* (fotó: A. J.) A Városi Múzeum anyagából.

formát. Két kiállított nagyméretű vászna, de különösen *A háború látomása* nagyvonalúan megoldott festői produkció.

Gyelmis Lukács, aki ezen a tárlaton senkivel sem hasonlítható össze, hosszú festői pályafutására Szabadkáról indult, de tanulmányainak színhelyétől, a napfényes Olaszország és az ottani festészet büvkörétől csak egy évtized után tudott elszakadni. Később Budapesten telepedett le, ahol élete végéig alkotott, ám a firenzei iskola hatása végigvonul teljes alkotói opusán. Az 1941-ben festett *Nagy aktja* a kiállítás egyik legszebb, igen merészen kivitelezett festménye. Geréb Klára grafikust három finomművű litográfia, illetve rézkarc képviseli, és ennyi is elég annak megítélésére, hogy az elmúlt háború tragikumában elveszett művésznő egy egész korszakra kiterjedő pótolhatatlan űrt hagyott maga után. Mamuzsics Magda egyetlen festménye csak sejteti az e tájról régen eltávozott festőné képességeit, Stevan Jenovac szintén egy munkával, az *Ökrök a vályúnál* című vásznával emlékezteti a tárlatlátogatót, hogy ez az alkotó rövid élete folyamán nálunk is leadta névjegyet.

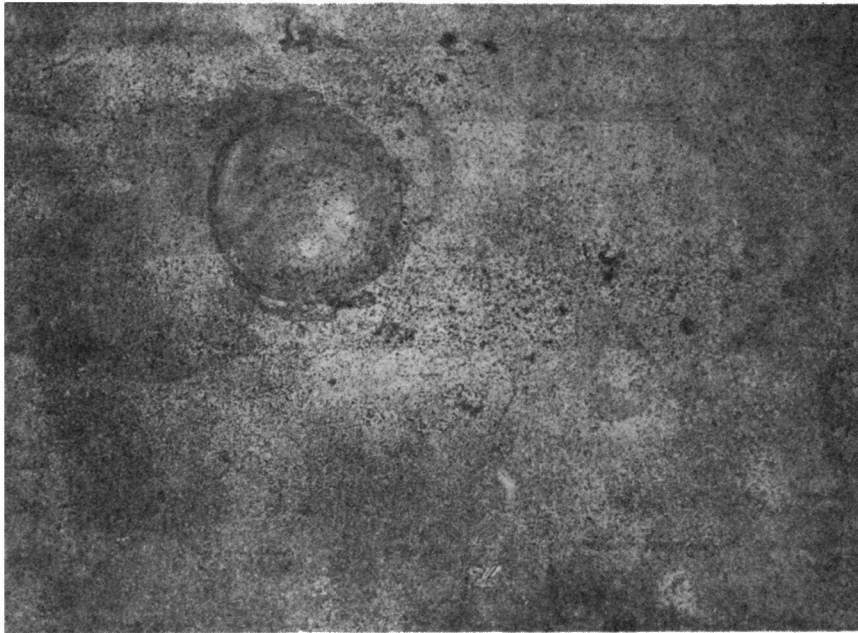
*

A Szabadka képzőművészeti történetét tárgyaló értekezésekben és tanulmányokban egyesek az új korszak kezdeteként a felszabadulás utáni évek jelenségeit és eseményeit, külön a Hangya által vezetett esti rajz-

kurzust, mások egy későbbi terminust, Aleksandar Luković konvencióktól eltérő kiállításának megnyitását jelöli meg. Ezek a meghatározások nem alaptalanok, de mégsem egészen pontosak, mert az újnak csak feltételesen nevezhető korszak már a második világháborút megelőző években vette kezdetét. Azokban az utolsó, néhány békésnek mondott években tűntek fel Hangya, Almási, Bosán, Erdei, Ács, akik már akkor — és az 1938-as kiállításon együttesen — hirdették egy új generáció új eszméinek előretörését és hadat üzentek a kispolgári ízlésnek, tartalmi és formai szempontból egyaránt. Hárman közülük ezen a tárlaton is találkoztak.

Hangya András három festményével, a régebbi keletű *Téli tájjal*, valamint két érettebb munkával van jelen. Nagyobb formáturájú temperája a *Lányka* és *Utca* című ihletett vászna a legjobb oldaláról reprezentálja a Zágrábba szakadt festőt. Almási Gábor 1939-ben mintázott *Diáklánya* és az 1950-ben készült *Magvető* erőteljes realista plasztikák, habár még a szobrász autodidakta korszakát idézik. De képzett és elmélyült alkotó kezére vall Oláh Sándort ábrázoló mellszobra, mely lélektani tanulmánynak is tekinthető. Modernebb felfogásban keletkezett munkái nem kerültek a kiállítási anyagba. Bosán György, aki hármuk közül a legkorábban szakított a hagyományos látásmóddal, egyetlen munkájával, a *Sárga virág* című 1954-ben festett vásznával képviseli hűvösen kimért, mesterfokra emelt festészetét. A föltételesen „régí gárdának” nevezhető csoporthoz még két név csatlakozhat. Az idősebb Mihajlo Dejanović életének második felét élte le Szabadkán, ahol festészettel díszlettervezői működése mellett foglalkozott. Két kiállított festménye korábbi munkájának eredménye. A *Moulin Rouge* (1954) és a *Csendélet* (1957) még színdúsabb, életvidámabb éveire emlékeztet. Petrik Pál festészete kezdetben a hangyai és a belgrádi iskola talajából táplálkozott. Ez a szellem hatja át a *Kalapos férfi* portréja és az *Autóbuszra várva* című olajfestményeit. Később a kísérletezési hajlama került előtérbe és az 1963-ban kombinált technikával készült *Tiszapart* már ilyen irányú elkötelezettségét hirdeti.

Talán ez az a pont, ahol a jelenlevő festők felsorolását öt szobrász-kiállító beiktatásával kell megszakítani, annak ellenére, hogy generációs szempontból nem tartoznak össze. Hárman, Ana Bešlić, Glid Nándor és Kalmár Ferenc egy hosszabb fejlődési folyamat eredményeként jutottak el ahhoz az átváltozáshoz, mely a kötöttebb realista szemlélettől a legmodernebb irányzatokig, az elvontsághoz vezetett. Ana Bešlić két bemutatott plasztikája ennek a fejlődésnek az eredményeit tükrözi. A Marija Crnoborit ábrázoló márványszobor talán már az absztrahálás csúcspontját jelzi. Glid Nándor szobra, *A fájdalom apotézisa* (bronz, 1972) a radikálisan leredukált formákkal is megrázó hatást kelt. Kalmár Ferenc a kisméretű elvont szimbólumok művelője. Noha kiállított műve egy emlékmű kicsinyített makettje, mégis költői hangulaton sugároz. Két következő szobrászunk Oto Logo és Sava Halugin már eredetileg is az elvontság talajáról indultak alkotói pályájukra, és csak kivételesen

Szajkó István: *Csak a csillagpor ér valamit*, 1980. (fotó: A. J.) A Városi Múzeum anyagából.

teljesítenek konkrétabb tárgyú megbízásokat. Logo munkájában a fémek különleges lehetőségeit aknázza ki, míg Halugin a fehér márvány finom síkjaiba vési gondolatait. Hogy a kiállított szobrászmunkák valahogy elvesznek a tárlat termeiben, az csekély számuk mellett kis méretüknek is tulajdonítható.

Mivel a szobrászok összevonásával meghúztuk az elképzelt határvonalat a „régii” és újabb festőgeneráció között, a továbbiakban tiszteletben tarthatjuk a tárlat szervezője által meghatározott sorrendet. Szilágyi Gábor festészetét már indulásától az igényesség jellemzi. Visszafojtott, kissé hideg színeit geometrikus vonalakba ágyazza, hogy idővel nyitottabb, kolorisztikusabb bácskai látomásait a táj jellegzetes szimbólumaival népesítse be. A tárlaton bemutatott két festménye fejlődésének korábbi szakaszaiból származik. Sáfrány Imre három kiállított alkotása olyan derűt és életességet áraszt, mintha aznap kerültek volna le a festő állványáról. Nagy vászna, a *Bogáncs* lendületesen merész festői tett, egy korán eltávozott művész vérbőségét kiáltja világgá; temperája, a *Virág* pedig nagyvonalúságában is kellemes, esztétikus látvány. Az előbbiektől eltérő alkatra vallanak Winkler Imre festményei. A tragikus sorsú, zárkózott festő-poéta munkásságára a bensőséges líraiság, a kisebb formátumok kedvelése, a gondos, de nem pepecselő kimunkálás a jellemző. Egyetlen kiállított olajfestménye, a *Párizsi utca* szabadabban felhordott harmonikus színfoltokból állt össze.

Tomislav Šebeković, a Belgrádban élő, képeivel gyakran hazalátogató

festő szigorúan fegyelmezett, csendet parancsoló műveiről ismert, a kiállításon azonban egy kevésbé hermetikus, mozgalmasabb, korábbi festménye, az 1954-ben keletkezett *Belgrád* című munkája képviseli. Az ő esetében is kimutatható, hogy egyetlen művel mennyire nehéz megfogalmazni az alkotók igazi értékeit. Faragó Endre ilyen szempontból szerencsésebb munkával van jelen. Az 1964-ben festett *Szabadkai külváros* súlyos drámai feszültséggel telített, alkotó tevékenységének legjobb korszakából ered. Torok Sándor, a nonfiguratív festészet szabadkai úttörője *Mark sziklái Prilepben* című pasztellje muzikálisan ható vonalaival, jól összehangolt színskálájával eterikus hatású alkotás. Petar Šadi a városban kissé háttérbe szorított grafika aktívabb művelője. Finomművű foto-realista aktaival tette ismertté nevét. Ezen a tárlaton az 1980-ból származó *Vadgesztenye* sorozat egyik kimunkált példányával találkozhatunk. Ana Bukvić nagyobb méretű vásznanon fejezi ki a maga eszközeivel a természet és az ember viszonyának érzelmi vonatkozásait. Természet az árnyékban az elnevezése annak a 100x100 cm formátumú festményének, melyben meglelhetjük művészi filozófiáját és törekvését. Szajkó István nem csak képzőművészetünk jelenét, de talán jövőjét is képviseli ezen a tárlaton. 1955-ben született, nagyon alaposan képzett festő, aki e tájon szokatlan ambícióval aktivizálta alkotóképességeit. Az új figuráció törekvéseivel kezdte pályafutását, de le is tér erről az útról, hogy elvontabb jelzésekkel tegye változatosabbá festészetét. A kiállított, 1980-ban keletkezett *Csakis a csillagpor ér valamit* című képe is ilyen hajlamokra utal.

*

A Schmidttől Szajkóig terjedő százhatvan éves távolság jól áthidalódott ezen a nagyszabású kiállításon, melynek sikeres kivitelezéséért Baranyi Annának, a Városi Múzeum művészeti osztálya vezetőjének jár elismerés. A vállalkozásnak természetesen hiányosságai is vannak, de ezek elsősorban tárgyi eredetűek. Így például megengedhetetlen, hogy a képtár csaknem negyvenéves fennállása után még nem rendelkezik Mesterházy festménnyel, vagy egy Rasztik István képpel. Különösen a Mesterházy mű hiánya fájó, mert olyan szabadkai születésű művészről van szó, akinek jelentőségét csak az elkövetkező időkben kell megvilágítani. Munkáinak felkutatása olyan feladat, melyért nem csak helyben, de a határon túl is fáradozni érdemes. A szobrászok közül Eberhardt János és Keller Albert munkái várnak besorolásra. Keller esetében más anyag hiányában Gaál Ferenc síremlékének, a szecesszió e kitűnő szobrászalkotásának kicsinyített márvány másolata is úrpótló lenne.

A tárlat lényegében a Honi Képtár állandó kiállítása, melynek gazdag, teljességre törekvő anyagát egy bővített térfogatú kiállítási csarnokban szeretnénk megismerni. Az ilyen átfogó vállalkozás már természeténél fogva sem szorítkozhat képzőművészeti életünk nem is oly csekély múltjának és jelenének megismertetésére; jellegéből eredően a jövő feladatainak irányát is mutatja.

Ricz Péter

A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE (1948—1985)

1948. április 24-én az akkori Szabadka Község Népbizottságának ülésén megszületett a végső döntés a Városi Múzeum megalapításáról.¹

Tulajdonképpen néhány embernek köszönhető, hogy Szabadka háromnegyed évszázados próbálkozások után végre hivatalosan is múzeumot kapott. Ezek a lelkes amatőrök, kiknek nevét ma már csak hálás emlékekkel örökíthetjük meg, mint Horovicz Endre, Matija Evetović, Ivan Rudić élükön dr. Schulmann Imrével, a majdani múzeum igazgatójával, a II. világháborút követő években tevékeny munkát folytattak az irányban, hogy valamilyen formában megmeneküljön, és nem utolsósorban az őt megillető helyre kerüljön az a felbecsülhetetlen kultúrhyagatéék, amely két viláégést átvészelve, ha romjaiban is, de még itt-ott fellelhető volt az egyes közintézmények padlásainak zugaiban vagy az ún. Népbizottság (Narodni odbor) gyűjtőraktáraiban.²

Valójában a múlt század kilencvenes éveiben megalakult Szabadkai Közkönyvtár- és Múzeum Egylet gyűjteményének egy részéről, kiegészítve az egykori Főgimnázium gyűjteményével és a Vojnics Oszkár-féle hagyatékról, illetve azon lefoglalt kultúrtörténeti és egyéb vonatkozású tárgyokról volt szó, melyek a háborút követően kerültek a Népbizottság felügyelete alá.

A megalakuló új kulturális intézménye az ún. Raichle polotában kapott helyet. Szervezetileg osztályokra tagozódott, melyek tevékenysége teljes egészében felölelte a muzeológia kulcsterületeit. Néprajz, történelem, kultúrtörténet, művészettörténet, biológia és ásványtan, valamint régészet a hozzá kapcsolódó numizmatikai gyűjteménnyel-éremtárral kapott helyet a múzeumban. Habár maga az intézmény helytörténeti jellegű volt, a fenti osztályok működési területe sokkal szélesebb körűnek bizonyult egy ilyen típusú intézményénél. Mindehhez tartozott egy szakkönyvtár is, amely nagyszámú értékes tudományos művel, de nemkülönben néhány felbecsülhetetlen értékű unikummal büszkélkedhetett, mint ahogy büszkélkedik ma is.

Az elmúlt évtizedek alatt a Városi Múzeum megtartotta eredeti szer-

vezettségét, és habár kiköltözött egykori épületéből, a Raichle palotából a mai napig is ugyanolyan osztályokkal rendelkezik, és állandó kiállítását is hasonló témakörrel tartja a régi Városháza első emeletén.

Dolgozatunk tárgya azonban ez alkalommal nem a Szabadkai Városi Múzeum egészének részletes feldolgozása.³ Csupán a régészeti osztály tevékenységével, illetve annak eredményeivel szeretnénk megismertetni mindazokat, akik egy kicsit is szívükön viselik szűkebb hazánk régészeti múltjának, és azon keresztül saját múltunk történetét. Célunk bemutatni azokat az eredményeket, amelyek sokszor nagyon kemény munkával születtek meg, s nem egy alkalommal, bizony, rendhagyó körülmények közepette.

Négy évtized nem kis idő. Ennek távlatában, hisszük, ma már reális és maradéktalanul elfogadható véleményt alkothatunk egy olyan tevékenységről, amely a maga nemében páratlan eredményeket produkált, mégha bizonyos tekintetben ezek az eredmények nem is kapták meg az őket megillető társadalmi elismerést. Hiszen mint majd látni fogjuk az elmúlt négy évtized folyamán városunkban, illetve környékén (sőt a szomszéd községek területén is) mintegy félszáz régészeti ásatás folyt. Ezek közül, természetesen, nem mind szolgált kimagasló eredménnyel, de egy részük olyan tudományos értékekkel gazdagította ismereteinket, melyek közül néhány ma már bekerült Európa vagy talán a világ egyetemese régészettörténetébe is. Páldának említenénk itt a Nosza-pörösi csont bogozót (egy apróvad szarvából készült csont szerszámot), amelyen az egykori avar csontfaragó megörökítette amint két harcosa kipányvázott lovak mellett birokra kel egymással a kiszemelt leány kezéért.

A szabadkai régészeti kutatás őstörténete

Munkánk terjedelme nem ad módot arra, hogy behatóbban foglalkozunk mindazokkal az eredményekkel, melyek valamilyen formában kapcsolódtak a régészeti kutatáshoz városunk területén, kezdve a XVII. sz. végétől egész a Városi Múzeum megalapításáig. Egyébként ezt feleslegesnek is tartjuk, mert ezt a periódust igen részletesen és nagy szakértelemmel már feldolgozták előbb dr. Schulmann Imre, majd Szekeres László is.⁴

Ez alkalommal csak a legfontosabbakat említjük, amelyek valamilyen módon közrejátszottak az 1948-ban megalakuló új múzeum gyűjteményének kialakításában.

A múlt század utolsó évtizedeiben Szabadkát is elérte az a kultúrszomj, ami tulajdonképpen már néhány évtizede felütötte fejét szerte a Monarchia területén. Mi sem természetesebb, mint hogy az oktatási intézményekben, azaz a gimnáziumokban indultak meg az első gyűjtési akciók, illetve alakultak meg a különféle gyűjtemények, de ezek közül is elsősorban a numizmatikai, azaz pénz- és éremgyűjtemények. Szabad-

kán is ez történt, hisz 1874—75 tanévben Balás Imre a Szabadkai Főgimnázium latin és történelem szakos tanára a helybeli lapokban „bármilyen ércből készült pénzek vagy érmék” gyűjtésére szólította fel a polgárokat, pontosabban ezen tárgyak odaajándékozására a *Gimnázium* gyűjteménye számára.⁵ A numizmatikai gyűjtemény kialakításából egy másik lelkes tanár, Iványi István is kivette részét. Épp az ő nevéhez fűződik a további gyűjtemények kialakítása, közöttük a régiségek azaz a „régileletek” összegyűjtése.⁶ Úgyszintén e jeles tanárember tollából jelent meg az első Szabadkára vonatkozó régészeti összefoglaló 1883-ban, a Főgimnázium Értesítőjében (Iványi István: Szabadkai régiségek és vidékünk őskora. A Szabadkai Főgimnázium Értesítője az 1882/83-as tanévben, Szabadka 1883). Némi büszkeséggel azt is megállapíthatjuk, hogy ugyanakkor ez volt Bácskában az első régészeti összefoglaló munka.⁷

A fenti munka megírására Iványit többek között az is ösztönözhetette, hogy 1882-ben a zentai temető mögött, az akkori Macskovits Titusz-féle téglagyár területén megtalálták az első nagyobb régészeti leletet. Egy agyagedényben mintegy 50 kilogrammnyi súlyú őskori bronztárgy került napvilágra. Ezeket — bár csak kisebb részük került a Gimnázium gyűjteményébe — hosszú időn át mint a legnagyobb és a legjelentősebb bronzkori leletet tartották nyilván Bácskában.⁸

Ez idő tájt egy történelmi esemény megünneplésére indított akció szinte egész Magyarország területén fellendítette a történelmi kutatásokat. Az 1896-ban esedékes milleneumi ünnepségre — Árpád magyarjainak ezeréves honfoglalására — készülve szinte minden nagyobb város igyekezett megörökíteni saját történetét. Iványi István is megírta Szabadka történetét, azaz monográfiáját, amelyet először 1886-ban adtak ki.⁹

Ekkor a gimnáziumi gyűjteményt az a Gohl Ödön kezelte, aki néhány év múltán már mint közismert numizmata-kutató került el Szabadkáról és minisztériumi kinevezéssel foglalta el Budapesten a Magyar Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtára asszisztensének állását (nemsokára a Régiségtár vezetője lett), illetve akit később az Országos Régészeti és Embertani Társulat rendes tagjává választottak.¹⁰

Néhány év múltán, 1892-ben Szabadkán megalakult a „Közkönyvtáregylet”, a tulajdonképpeni városi könyvtár. Am ez az intézmény foglalkozott történelmi és egyéb tárgyak gyűjtésével is. Talán épp ezért alig három évvel később ezeket a párhuzamos aktivitásokat is szentesítették, és az egylet elnevezést „Szabadkai Közkönyvtár- és Múzeum Egylet” névre módosították.¹¹

A múlt század 90-es éveinek közepén Iványi István helyére (aki gyógyíthatatlan szembetegsége miatt idővel teljesen megvakult) egy új és nagyon tehetséges tanárember került a Múzeum Egyletbe. Habár eredetileg magyar—latin szakot végzett, járatos volt a görög nyelvben, de nemkülönben a történelemben és a földrajzban is. Bibó-Bige György rövid időn belül Szabadka művelődési életében az egyik meghatározó szerepet játszott. Többek között egy őstörténettel foglalkozó művet is

megjelentetett Praehistoria — Az ember a történelmi kor kezdetéig címmel (1901-ben).¹² Ugyancsak nevéhez fűződik az első régészeti jellegű kiállítás megnyitója Szabadkán a századfordulót követő években.¹³

Mégis, mindezek mellett talán legnagyobb érdeme az 1913-ban lefolytatott régészeti ásatás volt. Szabadkán és környékén előtte senki sem végzett szakszerű — hatósági közegek támogatásával — régészeti ásatást.¹⁴ Amit tehát Iványi és társai a 80-as években elindítottak Szabadkán e tudomány területén (de csak a gyűjtés határain belül, azt Bibó-Bige György 1913-ban először valósította meg a gyakorlatban is. Magyar László levéltáros állhatatos kutatómunkájának köszönhetően rendelkezésünkre állnak a történelmi jelentőségű esemény dokumentumai. Egyebek között Bibó-Bige György 1913. június 23-án kelt jelentése Petrich Ernő rendőrkapitánynak, melyben tudatja, hogy a május végén végzett kelebiai ásatása alkalmával ezüst pénzdarabok, ezüst mentegombok, emberi csontok és téglaeépítmény maradványai kerültek elő. Jelentése végén a következőket írja: „Mindezek alapján biztosan állítom, hogy jelen helyen egy Árpád-kori templom állott, melynek felkutatása nemcsak hogy régészeti, hanem Szabadka történetét illetőleg is megérdemli a reá fordított költséget és fáradságot.” Ugy szintén ismeretes Petrich rendőrkapitány 1913. augusztus 21-én ez ügyben írott beadványa a Városi Tanácshoz. Miszerint: „A folyó évi május hó végén a Tompai közlegelőknél a Pest—Zimony-i vonal 106-os számú őrházával szemben, az ettől mintegy 400 lépésnyi távolságban lévő a környékbeli lakosok által Templomdomb néven jelölt, emelkedettebb helyen bűnügyi nyomozásból kifolyólag felületes ásatást végeztem... az ásatásnál jelen volt Bibó-Bige György tanár — képesített numizmatikus — ...”¹⁵

Rendelkezésünkre áll Balog Károly főlevéltáros elismervénye is, amelyben igazolja az ásatás folyamán feltárt régészeti vonatkozású tárgyak átvételét a további megőrzés céljából.¹⁶

Sajnos, Bibó-Bige György ásatásával le is záródik a szabadkai régészeti kutatás őskora. Az első világháború szele elsöpörte mindazt, amit hosszú évtizedeken keresztül kitartó odaadással az Egylet munkatársai és pártolói összegyűjtöttek. A két világháború között eltelt évtizedekben különösebb figyelmet érdemlő esemény a régészet terén nem történt, mint ahogy általában véve a kulturális élet fellendítése terén sem történt semmi. Szerencsés véletlen folytán a múzeumi értékek részben a gimnáziumban (mint annak gyűjteménye), részben a Városháza elhagyatott helyiségeiben, többségükben átvészelték még a II. világháború viharait is. Ezeknek az értékeknek átmentésében, illetve a fenti helyekre való elhelyezésében fontos szerepet játszott az egykori Közkönyvtár- és Múzeum Egylet hagyatékának vezetésével 1918-ban megbízott Mijo Mandić, a Városi Könyvtár későbbi igazgatója.¹⁷

Ettől függetlenül azért régészeti jellegű dolgok elő-előbukkantak. Így például 1929-ben egy rendőrségi irat arról értesíti a városi mérnöki hivatalt, hogy Pavlovacon, a vasutállomástól nem messze lévő tanya közelében, a föld felszínén emberi csontokat és épületromokat találtak.

A Városi Tanács 1930. február 28-án helyszínelő bizottságot küldött ki, amely megállapította, hogy egy középkori templomról van szó.¹⁸ Ennek a dolognak további folytatása és egyben érdekessége az, hogy időközben többször is bejelentették e lelőhelyet, legutoljára 1980-ban. Akkor épp e sorok írója szállt ki a helyszínre és állapította meg immár ki tudja hányadszor a fentiekben elhangzott középkori templom és temető létezését.¹⁹

A második világháború folyamán a Szegedi Régészeti Intézet munkatársai kísérletet tettek a szabadkai múzeum újrakezdeményezésére, de az nem járt eredménnyel. Habár a frontvonal már rég áthaladt Szabadkán, az időközben teljesen feledésbe merült gimnáziumi gyűjtemény mégsem kerülhetett el sorsát. 1944/1945 telén a gimnázium épületét katonai kórházzá alakították át, és ekkor a gyűjtemény túlnyomó többsége megsemmisült. Szerencsére a megmaradt töredéket bizonyos szempontból kiegészítették azok a magángyűjtemények, amelyek elsősorban is Prokesch Mihály, illetve dr. Joca Milekić nevéhez fűződnek.²⁰

A Városi Múzeum megalapításakor ezek a gyűjtemények képezték a Régészeti Osztály „kezdő tőkáját”, és egyben ezek kerültek bemutatásra a nagyközönség számára is.

A régészeti osztály fejlődése

A Városi Múzeum és annak keretében a Régészeti Osztály első évi működéséről szóló jelentés szerint (1947) összesen mintegy 300 db különféle régészeti jellegű tárgyat sikerült összeszedni a fentiekben említett módon.²¹ Dr. Schulmann Imre igazgató, aki elsősorban is régésznek vallotta magát, nagy lelkesedéssel látott munkához mind az anyag rendezését (leltározását), mind a mihamarabbi bemutatásának megszervezését illetőleg. Viszonylag rövid időn belül a Raichle-féle palotában megnyílt a Városi Múzeum állandó régészeti kiállítása.

A régészeti anyag rendszerezésével párhuzamosan megindult a környék lelőhelyeinek felkutatása is. Ebben a munkában egy igazi amatőr, a hajdújárású illetőségű Róka László játszotta a főszerepet. Elsősorban a Palics-tó, a Ludas-tó, valamint a Körös-ér környékéről gyűjtötte az adatokat. Tragikus haláláig (1970) száznál is több régészeti lelőhelyet kutatott fel, de ugyanakkor több százra tehető azoknak a leleteknek a száma, melyek rajta keresztül kerültek a Régészeti Osztály leltárába. Sajnálatos módon halálát követően nem akadt kellő helyettese, aki továbbra is oly nagy odaadással vállalta volna a különböző régészeti tárgyak felkutatását.

Természetesen ezt a munkát most hivatalból a szakemberek végzik, de arányában mindez túlságosan kevés arra, hogy a mai rohamosan fejlődő és terjeszkedő települések környékén állandó felügyeletet lehessen tartani. Ennek következtében mind jobban szaporodik a tönkretett,

megsemmisített lelőhelyek száma. Erre a kérdésre azonban a későbbiekben még visszatérünk.

A Régészeti Osztály négy évtizedes működését boncolgatva tulajdonképpen három szakaszt különíthetünk el. Az első mindenképp a hőskor, az indulás időszaka, amikor a bevezetőben már említett nagy-nagy lelkesedés és odaadás jellemezte az egész közösség hozzáállását a múzeumi ügy megoldásához.

Már a megalakulás évében dr. Schulmann Imre vezetésével megindultak a régészeti ásátások. Először csak próba jelleggel a lelőhelyek korának, típusának megállapítása céljából, de a következő években már nagyobb méretű tervásatásra is sor került. Elsősorban is a Ludas-tó partján folytak ezek a munkák a két azóta már híressé vált lelőhelyen a Nosza—Gyöngypart, illetve a Ludas—Budzsák neolitikus (újkőkori) települések helyén. Ugyanakkor folytak a feltárások a más korokból származó helyeken is, mint például a Hinga halmon elterülő középkori temetőben vagy a kishegyesi avarkori temetőben.²²

Ez az első korszak tulajdonképpen dr. Schulmann Imre 1954-ben bekövetkezett távozásával záródott, habár Róka László és az akkor még egyetemista Szekeres László jóvoltából az ásátások menete nem szakadt meg. Ám a múzeum mégis négy teljes évig régész nélkül maradt és ez a hiátus a későbbiekben nagyon is megmutatkozott.

Mire 1958-ban az egyetemről hazakerült Szekeres László, aki előbb régésze, majd röviddel utána igazgatója lett a múzeumnak, akkorra már a közösségi támogatás óriási mértékben lecsökkent. Ahogy múlt az idő, úgy fogyott a városi támogatás is, ami végül a terepi kutatómunka fokozatos elmaradásához vezetett. Valójában ezt az időszakot nevezhetnénk egy átmeneti korszaknak, amely egész a 60-as évek végéig tartott. Azonban még ezekben a pénztelen években is sikerült néhány, kutatótörténeti szempontból igen jelentős régészeti ásátást lefolytatni, igaz már a korábbiakhoz képest lényegesen szerényebb keretek között. Ezek közé tartozott a horgosi Templomdomb (középkori templomrom) teljes, illetve a Ludas-budzsáki neolitikus település és a tavankuti ún. Szent Anna középkori templomrom és temető részleges feltárása.²³

A Régészeti Osztály működésének harmadik szakasza a hetvenes évek legelején kezdődött, és tulajdonképpen mindmáig tart. Az újabb fellendülés korszakának nevezhetnénk ezt az utóbbi másfél évtizedet. Kezdődött az 1970-ben amerikai pénzügyi hozzájárulással lefolytatott Kanizsa—velebiti bronzkori, valamint szarmatakori temető ásásával, és befejeződik a moravicai Koplaló avar temető feltárásával, amely még e sorok írásakor is tart.

Ez idő alatt a Régészeti Osztály kutató tevékenysége jelentős mértékben megnövekedett. 1973-tól immár két régésszel, valamint a környező községek bevonásával ugrásszerűen megnőtt a régészeti ásátások száma. Mindenekelőtt említést kell tenni a topolyai községről, illetve annak képviselő-testületéről, amely 1974-ben vajdasági viszonylatban is egyedülálló határozatot hozott, miszerint az elkövetkező 10 évben rendsze-

resen pénzeli a község területén lefolytatott régészeti kutatómunkát. Épp ez utóbbi évtized folyamán nagyban szélesedett az egyes történelmi korok megismerésére irányuló kutatómunka is. Míg az első két periódus idején elsősorban őskori lelőhelyek szerepeltek a prioritási listán, addig a harmadik szakaszban főleg a népvándorlás, illetve a középkorból származó lelőhelyeken folyt kutatás. Különösen jelentős lépések történtek az avarkor megismerését illetően (VI—IX. sz.), hisz 1973-tól napjainkig nem kevesebb mint öt nagykiterjedésű temetőben folytak munkálatok, de emellett néhány eddig ismeretlen avarkori lelőhely is nyilvántartásba került.

Valójában a Régészeti Osztály fejlődésének e három szakasza szigorúan csak az ásatási munkálatokat illeti. Igaz e tevékenység adja a régészetnek mindazt, aminek alapján az egész tudomány működik, és egyáltalán eredményeket tud felmutatni, azonban az ásatásokkal még nem merült ki teljes egészében a terepi munka fogalma. Igen fontos szerepet játszik a folyamatos terepjárás (rekognoszálás), de nemkülönben az állandó jellegű ügyeleti szolgálat is. Ez utóbbi természetesen csak akkor jön szóba, ha a múzeumhoz tartozó egyébként igen nagykiterjedésű gyűjtőterületről (hat északkelet-bácskai község) bejelentenek valamilyen leletet. Ezzel szemben a rendszeres terepjárás igen nagy mértékben gazdagíthatja tudományos ismereteinket. Tulajdonképpen épp a terepjárások segítik elő az egyes lelőhelyek felfedezését, feltérképezését. Mi sem bizonyítja jobban e tevékenység eredményességét, mint az, hogy manapság Észak-Bácska területéről nem kevesebb mint félezer régészeti lelőhely ismeretes, kezdve az őskortól (paleolitikum) a különböző korokon keresztül a török háborúig.

A régészeti munka tudományos eredményei²

A régészet a tudományok fiatalabb csoportjához tartozik, mivel alig több mint egy évszázados múltra tekint vissza. Ezzel szemben a mi esetünkben még ettől is sokkal, de sokkal kevesebbről beszélhetünk, mindössze néhány évtizedről. Azonban mindezekről függetlenül, a korábbi fejezetekben említett régészeti ásatások alapján, ma már igen jól ismerjük vidékünk régészeti múltját.

Sajnos, egy geológiai jelenség miatt ez a múlt „csak” mintegy 10.000 éves lehet, azaz a kőkorszak középső szakaszáig, az ún. mezolitikum idejéig nyúlik vissza. Ennek pedig kézenfekvő oka van, ugyanis a mostanit megelőző geológiai kor (pleistocen) folyamán az egymást követő jégkorszakok idején (Günz, Mindel, Riss, Würm) területünkön vastag rétegekben rakódott le a lösz, illetve a homok. Ennek a löszrétegnek, vagy ahogy köznyelven nevezik, sárgaföldnek, a vastagsága néhol eléri a 100 métert is. Mivel ez idő tájt az ősember már élt vidékünkön, mi sem természetesebb, mint hogy nyomai igen nagy mélységekben találhatók meg. Épp ezért e nyomok, illetve hagyatékok csakis véletlen folytán

kerülhetnek felszínre. Erre van is példa, hisz a topolyai, valamint a moravicai téglagyár fejtőjéből mintegy 6—10 m mélységből kerültek elő faszénmaradványok és egyéb nyomok, amelyek az ősember táborhelyére utaltak. Valamivel nagyobb számban ismeretesek az ősember idején élt állatok csontjainak lelőhelyei — hasonló mélységekben — mint pl. a mammut-, őstulok- stb. maradványok a már említett topolyai, illetve a kanizsai téglagyár fejtőjéből, vagy a palicsi volt tűzegyházából.

A mintegy 10—12 ezer évvel ezelőtt beállt felmelegedést követően megszűnt a lösz nagymértékű lerakódása (ezzel szemben a homok még a mai napig is rakódik — igaz már lényegesen kisebb mértékben.) Ez idő tájt alakult ki a mai éghajlat, a növényvilág, illetve az állatvilág, vidékünk mai arculata is. A korábbi időszakokban már kialakult két bővizű folyó (Duna, Tisza), valamint azok vízgyűjtő területe a kisebb patakok, illetve tavak (Körös, Csikér, Bácsér-Krivaja, Palics-tó, Ludas-tó, Kelebiai tó stb.) eszményi feltételeket biztosítottak az ember megélhetéséhez. Épp ezért e terület a történelem folyamán hosszabb-rövidebb ideig számtalan nép, néptörzsek hazájává vált.

A már rendes körülmények között kutatható neolitikum (újkőkorszak) idején (mintegy 6—7 ezer évvel ezelőtt) a homok és a lösz határán elhelyezkedő tavak mentén egész sorozat falu alakult ki. E falvak népessége délről a Balkán félszigetről, sőt egyes feltevések szerint az európai kultúrák bölcsőjének számító Közel-Keletről származott. Nevüket természetesen nem ismerjük, mivel írásos nyomok ebből az időből még nem állnak rendelkezésünkre. Épp ezért a régészetben bevett szokás szerint, lefontosabb előfordulási helyükről, illetve fő elterjedési területükről a Starčevo-Körös kultúra népének nevezzük őket. A jellegzetes földművelő fél-állattenyésztő nép településeinek maradványai a Ludas-tó, valamint a Kelebiai tó partján, illetve a Tiszavidéken találhatóak. Ezek közül már nagy tudományos hírnévre tett szert a Nosza—Gyöngypart és a Ludas—Budzsák lelőhely, melyeken az elmúlt időszakban többször is folyt kutatómunka. Feltárásuk java része azonban még a jövőre vár.

A neolitikumot követő rézkorszak (mintegy négy és fél ezer évvel ezelőtt) a fémek (arany és réz) megjelenésének ideje, ami egyben az életmód változását is jelentette. A kőkorszaki földművelő népek minden bizonnyal kihaltak, helyüket új népcsoportok váltották fel. Vidékünkön az állattenyésztő-pásztorok életmódját folytató (tehát vándorló) tiszapolgár-bodrogkeresztúri népesség képviseli e kort. Pont e pásztorkodó életmód — a gyakori helyváltogatás — következtében településeik nem ismertek, de sírjaik megtalálhatóak a Ludas-tó partján, valamint Noszán.

A rézkorszak nem tartott sokáig, sőt egyes kutatók nem is tekintik korszaknak, inkább afféle átmeneti periódusnak a kőkorból a bronzkorba. Mert valójában a bronz jelentette az emberiség történelmének egyik legnagyobb forradalmát. A réz vagy még inkább az arany puha alaptulajdonsága csak korlátozott felhasználást engedett meg, hiszen

egyrészt könnyen deformálódtak, másrészt kemény anyagok megmunkálására már nem voltak alkalmasak.

Mintegy négy évezreddel ezelőtt, a bronz megjelenésével ez a fogyatékoság egyszeriben kiküszöbölődött. Az új fém megjelenése, amely a réz ónnal vagy antimónnal való ötvözésével kapható, egy igen hosszú korszak kezdetét jelentette. A több mint ezer évig tartó bronzkort három jól elkülöníthető szakasz (korai, középső és kései) jellemzi. A korai bronzkor a régészeti leletek tanúbizonysága szerint egy igen mozgalmas és egyben zavaros időszak volt. A Kárpát-medencét illetőleg három nagyobb népmozgás is kimutatható, mégpedig északnyugat, északkelet és dél-délkelet irányából. A Duna—Tisza között, és azon belül vidékünket egy délről terjeszkedő népesség, a nagyrévi kultúra hordozói szállták meg. A kezdeti zavaros időszakot néhány békésebb évszázad váltotta fel. Ezek folyamán teljes mértékben elterjedtek a helyi készítményű bronztárgyak, és egyben egész Közép-Európa bronzkori fejlődése is elérte tetőfokát. Mintegy háromezer-háromszáz évvel ezelőtt egy északról terjeszkedő népességgel megkezdődött a bronzkor középső szakasza. A halomsíros kultúra népének nevezett javabronzkori emberek kiszorították az őslakókat a Duna—Tisza közéről. Vajdasági viszonylatban legjobban kikutatott temetőjük Kanizsa határában, az Orompartokon, Velebit mellett található. Tulajdonképpen e népesség leszármazottai képviselik a kései bronzkort, amire ismét a nyugodtabb, békésebb fejlődés jellemző. Mivel a bronzművéség technológiája csúcspontjára került, az élet minden területén elterjedt a bronzszerszámok használata.

A bronzkorszak különböző népességei egyrészt földművelők, másrészt állattenyésztők voltak. Falvaik — az esetek többségében védőrendszerrel ellátva (palánk, földgyűrű, árok) — vízpartján lévő magaslatokon helyezkedtek el. Temetőik kivétel nélkül a települések szomszédságában találhatóak. Halottaikat részben csontvázas sírokba (főleg zsugorított helyzetben), részben egy új szokás szerint elhamvasztva (urnában vagy szórtan) temették el. A halottakat mindkét esetben vagy gödörbe, vagy pedig halom alá, személyes tárgyaikkal, valamint áldozati edényekkel (egyszerre többel is) temették el.

Mintegy háromezer évvel ezelőtt újabb nagy népmozgás közepette megkezdődött a vaskorszak. Amint a bronzfegyverekkel rendelkező népek eluralkodtak a kőkorszakiak felett, úgy kerültek most ők hátrányos helyzetbe a tökéletesebb fegyverzettel rendelkező vaskoriakkal szemben. A kutatás régebbi vaskort (Halstatt) és újabb vaskort (La Tène) különböztet meg. Vidékünket a régebbi vaskor idején egy urnasíros temetkezést folytató népesség lakta, melynek nyomait Hajdújárás közelében, a Pörös kaszálón találhatjuk meg. Az i. e. első évezred közepe táján a Duna—Tisza között két keletről érkezett nomád nép veszi birtokába, kiknek már nevét is tudjuk. Először a Fekete-tenger északi partjairól származó állattartó kimmerek, majd őket követve a hasonló életmódot folytató szkíták érkeztek ide. Nyomaikat, sajnos, igen nehezen

lehet követni, ami annak tudható be, hogy valószínűleg mindkét nép csekély létszámú lehetett.

A vaskor középső szakasza szorosan kapcsolódik a kelta törzsek vándorlásához, amely azonban pillanatnyi ismereteink alapján elkerülte Észak-Bácska területét.

A római légiók megjelenése idején (időszámításunk kezdetét követően) a Duna—Tisza között már az iráni eredetű szarmata népesség lakta. A szarmaták a mai Ukrajna sztyeppéin nomadizáltak, amikor is közvetlenül az időszámítás kezdete után a rómaiak által jazignak nevezett törzsük áttelepült az Alföldre. Ez az esemény minden bizonnyal a mai Erdélyt és környékét lakó dákok Decebalus nevű királya idejében játszódott le, aki mintegy ütközőzónát kívánt létrehozni országa és a Dunára kijutott rómaiak között. A római államvezetést ez ideig még nem tisztázott okokból, nem érdekelte a Duna—Tisza köze. A légiók megálltak a Dunánál — a későbbi Limesnél (határnál) —, majd a szarmaták lakta vidékeket megkerülve a Vaskapu irányából támadták meg a dákokat (106-ban).

A jazigok, majd az őket követő egyéb szarmata törzsek (roxolánok, királyi szarmaták stb.) mintegy fél évezredes itt-tartózkodását számtalan település, illetve temetőnyom jelzi. Sajnos, hiába folyt néhány nagyobb méretű ásatás az utóbbi évtizedben (Zentagunaras, Zenta-Mákos, Verusics), a szarmaták társadalmáról még mindig túl keveset tudunk. A kutatás egyik nagy kerékkötője az, hogy a szarmata sírok túlnyomó többségben kiraboltak, feldúltak, egyszóval tudományos szempontból szinte használhatatlanok. Annyit azonban tudunk róluk, hogy ideköltözésük idején nagyállattartású nomád életmódot folytattak — ami gyakori helyváltoztatással és egyéb ideiglenes táborozással járt —, ám idővel állandó jellegű, földbe ásott veremlakások használatára tértek át. Településeik néha több kilométer hosszúságban is elhúzódnak a vízjárta helyek domborulatain.

Tulajdonképpen a szarmaták voltak az első évezred folyamán lejátszódó nagy népvándorlás — a különböző nomád törzsek keletről nyugatra történő vándorlása — legkorábbi képviselői. Mégis e korszak a történelem által is elismert első képviselőinek a hunok számítanak. A Belső-Ázsiából származó hunok megjelenését 375-ben jegyezték, amikor leigázták a Kárpátoktól keletre élő szarmata eredetű alánokat és a germán ostrogotokat (keleti gótokat). A négyszázas évek elején elfoglalták az egész Kárpát-medencét, majd úgy 440 táján, Attila uralkodásának kezdetén a központi szállásterületet, és ezzel együtt a királyi központot is, áthelyezték a Duna—Tisza közére. Egyes források szerint ez a központ valahol a Szabadka—Szeged—Zenta háromszögben helyezkedett el. Ezt azonban régészetileg ez ideig nem sikerült bizonyítani, habár Horgos területén létezik egy földvár, ami akár Attila központi táborra is lehetett, vagy legalábbis a központi táborok egyike. Mindenesetre valahonnan a közelből indította útjára Attila csapatait előbb a Kelet-római, később a Nyugat-római birodalom ellen. Itt érte őt utol 453-ban

a váratlan korai halál, amellyel egyúttal sírba szállt a hun világbirodalom is.

A keletre visszahúzódó hunok helyébe száz évre a germán eredetű gepidák (egyébként Attila legfontosabb szövetségesei) léptek. Habár állami központjuk távol volt Észak-Bácskától, a hun uralmat túlélő szarmata őslakossággal egyetemben ők képezték vidékünk lakóit az V. és a VI. században.

A keletről nyugatra tartó népmozgás azonban ez idő tájt még nagyon intenzív volt. Hamarosan egy új hódító nép jelent meg, amely közel három évszázadra birtokába vette a Kárpát-medencét. A részben Belső-Ázsiából, részben Elő-Ázsiából származó avarok népe mint a bizánci császárság szövetségese érkezett a Kárpát-medencébe és győzte le a gepidák királyságát. Ám alig néhány év múlva már mint halálos ellenség szálltak szembe a nagymúltú Bizánccal és annak szövetségeseivel. A Kárpát-medencei avarság központi szállásterülete ugyancsak a Duna—Tisza köze lett. Fénykorukban, 568—626-ig innen indították sorozatos hadjárataikat Bizánc, Itália, valamint a közép-európai germán államok ellen. Ezt az időszakot a tudomány a korai avar kornak nevezi, amelyet követ a középső és a kései avar korszak. A Konstantinápoly sikertelen ostromával letűnő korai avarság régészeti hagyatéka hűen bizonyítja egy ereje teljében levő gazdag, nomád nagyállattartó társadalom jelenlétét. Éppúgy, mint a szarmaták esetében is, a középső, de még inkább a kései avarkorban ez a társadalom átalakul egy jellegzetes, a helyi viszonyokhoz alkalmazkodó fél-földműves, fél-állattartó népcsoporttá, amely idővel mindjobban elszegényedik. Mindezt kitűnően bizonyítja a kis-hegyesi, topolyai, sokolaci, moravicai, horgosi és a kanizsai avarkori temető.

Az avarság politikai és katonai hatalmát a Nagy Károly vezette frankok törték meg a VIII. század végén. A kegyelemdíjért azonban egykori rokonaiktól, a Krum kán vezette bolgároktól kapták, akik a IX. sz. elején az avarság maradványait egyszerűen kitelepítették a Duna—Tisza közéről.

Az avarok kitelepítése (kb. 820 körül) és a honfoglaló magyarok érkezése (896) közötti időszakban elképzelhető, hogy e területre déli irányból szláv népcsoportok húzódtak fel, ám ezek jelenlétét régészeti-
leg nem lehet kimutatni.

Mindenesetre a IX. sz. utolsó évtizedében betelepülő magyarok igen rövid időn belül birtokukba vették az egész Kárpát-medencét. Területünkön jó néhány honfoglaláskori lelőhely található, ami ismételten azt látszik igazolni, hogy a vidék kitűnő helynek számított egy-cgy nép — főleg állattenyésztő — megtelepedésére. A honfoglalást követő és mintegy 50 évig tartó, a kalandozások korának nevezett periódus után megkezdődött a középkori magyar állam konszolidálódása. Ennek keretében sorozatban alakulnak ki az ún. árpádkori falvak, amelyekből csak Szabadka község területén 17 volt. E falvakat — félig földbe mélyített veremlakásokat, illetve az őket kísérő egyéb földbe vájt objektumokat

(gabonásvermek, kemencék, kerítésárkok stb.) — túlnyomó többségben a tatárjárás (1241/42) pusztította el. IV. Béla király törvényeinek köszönhetően e falvak többsége megújul és tovább virágzik egész a török háborúk kezdetéig.

A Városi Múzeum Régészeti Osztálya által lefolytatott mintegy fél-száz régészeti ásatás eredményeként 1984 májusában Szekercs László és e sorok írója tollából elkészült Szabadka régészeti monográfiája. A monográfia az eddig eltelt, közel négy évtizedes kutatómunka koronájának tekinthető. Ez a korona azonban még közelről sem tökéletes, nagyon sok csiszolnivaló van rajta. A jövőben további kemény munkára lesz szükség ahhoz, hogy a még megválaszolatlan kérdések sokaságára elfogadható magyarázatot adjunk.

Végezetül pedig szeretnénk felhívni a figyelmet egy igen fontos momentumra, amiről korábban már szót ejtettünk. A mai rohamosan fejlődő és gyarapodó világunkban rendkívül nagy szerepet kapott az idő faktor. A lehető leggyorsabban, de még annál is hatékonyabban kell reagálnunk azokban az esetekben, amikor fennáll annak veszélye, hogy örök időkre veszendőbe megy egy lelőhely vagy annak akár csak egy része is. Erre, sajnos, az elmúlt évtizedekben bőven volt példa. Ezek közül az egyik legkirívóbb a tavaly nyáron lóhalálában lebetonozott és kikövezett Jovan Nenad tér, az a hely, ahol az oly sokat vitatott középkori várnak, de legalábbis a középkori városmagnak kellett lennie (Ez a hely egyébként mindössze 200 méterre van a múzeumtól, de még egy kutatóárok megásására sem volt lehetőség!).

Természetesen e munka elvégzése korántsem jelent kis feladatot, hisz megköveteli az állandó készenlétet, tennivágyást, de nemkülönben az odaadó hozzáállást is.

Szerencsés körülménynek számít az, hogy Szabadkán az utóbbi évek folyamán a Regionális Műemlékvédő Intézettel még egy hasonló profilú intézmény született, mint a Városi Múzeum. E két intézmény szakembereinek közös munkával kell figyelniük mindazt, amit elődeink (fajra, nemre és hovatartozásra való tekintet nélkül) a föld mélyébe temetve hagytak ránk, mert az ő megismerésük által leszünk képesek felmérni önnön magunkat, és egyben okulni őseink tapasztalatlanságán.

Irodalom

- ¹ A Szabadkai Városi Múzeum statútumának 3. paragrafusa: Muzej je osnovan odlukom Narodnog odbora Opštine Subotica, rešenjem L1. 29, od 24. aprila 1948. g. . . .
- ² Dr. Mirko Šulman: Istorijat Gradskog muzeja u Subotici (od 1890. do 1947. godine), Rad vojvođanskih muzeja br. 2. (1953), Novi Sad 1953, 217—220.
- ³ Dr. Mirko Šulman: i. m.

- ⁴ Dr. Mirko Šulman: i. m.; Szekeres László: Istorijat arheoloških istraživanja u Subotici, Rad VM 15—17 (1966—1968), Novi Sad 1968, 209—216; Laslo Sekereš: Istorijat arheoloških istraživanja u Subotici, Ru-kovet br. 6. (1969), Subotica 1969. (Különnyomat); Szekeres László: A szabadkai régészeti kutatás története, Üzenet I/4, (1971), Szabadka 1971, 448—458.
- ⁵ Gerlovics Szilveszter: A Szabadkai Városi Múzeum numizmatikai gyűjteményének története, Üzenet IX/7—8 (1979), Szabadka 1979, 418.
- ⁶ Gerlovics Szilveszter: i. m., 418.
- ⁷ Szekeres László: A régészeti kutatás áttekintése Bácskában 1945-ig, Létünk II/1—2 (1972), Újvidék 1972, 84.
- ⁸ Szekeres László: Üzenet I/4 (1971), i. m., 450.
- ⁹ Iványi István: Szabadka Szabad királyi város története I, Szabadka, 1886.
- ¹⁰ Gerlovics Szilveszter: Üzenet IX/7—8 (1979), i. m., 420.
- ¹¹ Szekeres László: Létünk II/1—2 (1972), i. m., 85.
- ¹² Szekeres László: Üzenet I/4 (1971), i. m., 450.
- ¹³ Szekeres László: Létünk II/1—2 (1972), i. m., 85.
- ¹⁴ Magyar László: A régészeti kutatások megszervezésének kezdetei Szabadkán (Bibó-Bige György keletibai ásatásának előzményei), Üzenet IX/4 (1979), Szabadka 1979, 198.
- ¹⁵ Magyar László: i. m., 199.
- ¹⁶ Magyar László: i. m., 199.
- ¹⁷ Szekeres László: Üzenet I/4 (1971), i. m., 452.
- ¹⁸ Szekeres László: i. m., 452.
- ¹⁹ A Városi Múzeum Régészeti Osztályának terepnaplója: 1980. augusztus 20. (Ricz P. és Magyar J.)
- ²⁰ Szekeres László: Üzenet I/4 (1971), i. m., 452.
- ²¹ Szekeres László: i. m., 453.
- ²² Szekeres László: i. m., 455.
- ²³ Szekeres László: i. m., 455.
- ²⁴ A Régészeti Osztály tudományos eredményeit összefoglaló, ez ideig nyomtatásban is megjelent munkák: Szekeres László: Zenta és környéke története a régészeti leletek fényében. (Građa za Monografiju Sente), Zenta 1971; Ricz Péter: A népvándorláskor problematikája Bácskában. Létünk V/2 (1975), Újvidék 1977; Szekeres László: Amit az idő eltemetett. (Forum Kiskönyvtár), Újvidék, 1981; Szekeres László: Középkori települések Észak-Bácskában. Hungarológiai Közlemények 50 (1983), Újvidék, valamint külön kiadványként a Forum Könyvkiadó gondozásában, Újvidék 1983.

Kunkin Zsuzsanna

A VÁROSI KÖNYVTÁR HÁBORÚ UTÁNI FEJLŐDÉSE

A könyvtáralapítás kezdeményezője Iványi István gimnáziumi tanár, a *Szabadka szabad királyi város története* c. monográfia szerzője volt. A Közkönyvtáregylet alapítási határozatát 1890. okt. 13-án hagyták jóvá. A művelődési intézmény hamarosan meg is kezdte működését, mi azonban ezúttal csak 1944 őszétől követjük nyomon a fejlődését.

A II. világháború előtti 42 000-res könyvvállománynak csaknem a fele tönkrement és megrongálódott, illetve eltűnt a nagy világégésben. 1944 októberében tehát mindössze 22 000 példányt vettek leltárba. Eltűnt pl. az a ritka, felbecsülhetetlen értékű könyv is, amelyet Philipp Melanchton ajándékozott Martin Luthernek. A könyvbe saját kezűleg Luther jegyezte be latin nyelven, hogy: „Ezt a könyvet én, dr. Martin Luther Philipp Melanchtontól kaptam ajándékba. Wittemberg, 1541.” (szabad fordítású idézet) Az ajándékkönyv a görög, a latin és a héber nyelv metrikájával, illetve Johann Claius ún. prozódiajával foglalkozott. Ez utóbbiból fordította ugyanis Luther német nyelvre a zoltárokat. Ebből az 1525-ben, Wittenbergben nyomtatott könyvből több vagy más példány nem ismeretes a világon. Ezzel a könyvvel az intézmény a világ legismertebb könyvtárai közé sorakozott volna fel, ha, sajnos, el nem veszítjük.

Noha a könyvtár már 1944 októberében megnyitotta kapuit az olvasók előtt, hivatalosan csak a Szabadkai Járási Népfelzabardító Bizottság Művelődési Szakosztályának 1945. febr. 14-i 2396/1945 számú akatusával kezdte meg működését, 1945. febr. 16-án. Ezen határozat 1. pontja a következőképpen intézkedik: „Minden könyvtártag 1 Pengőt fizet havonta tagdíj címén és a könyvrongálásért.” A 2. pont alatt pedig ez olvasható: „Minden tag 30 Pengő kauciót fizet. Ezt a könyvtáros, elismervény ellenében, letétbe helyezi a Népfront pénztárán. Ha az olvasó kilép a könyvtárból, s egyetlen könyvet sem veszített el vagy rongált meg, akkor a kauciót visszakapja. A kauciófizetés alól valamennyi városi és állami hivatalnok, valamint családtagja mentesül.”

1944 őszén a szabadkai Űri Kaszinó is a Városi Könyvtárnak aján-

dékozta 9000 példányos könyvtárát. A Városi Könyvtár állományának rendezése, felújítása és gyarapítása Blaško Vojnić-Hajduk könyvtárigazgató irányításával ment végbe. B. Vojnić-Hajduk húsz évig (1944—1964) állt a szabadkai könyvtár élén. Ez a lelkes és szorgos könyvgyűjtő nagyszámú könyvet mentett át az utókornak azzal, hogy a helyismereti és ritka, értékes példányokat még a szállásokon és a padlásokon is felkutatta. A régi és ritka kiadványok pedig főként Milkó Izidor, Iványi István, Jámbor Pál, Szutsits Károly és Lénárd Máté magánkönyvtárából kerültek művelődési intézményünk tulajdonába. Ugyancsak B. Vojnić-Hajduk hozta át Zomborcsevics Vince gazdag gimnáziumi könyvállományának jó részét (más részét mindmáig a Szabadkai Városi Múzeum őrzi) is a mai könyvtárba. A gimnáziumi kötetek száma, az 1901. évi katalógus szerint, 2080 db volt. A gimnáziumtól ezenkívül 1945-ben is még szép számban vettek át klasszikus műveket. 1947-ben B. Vojnić-Hajduk Milkó Izidor hozzátartozóitól megvette azt az 500 példányos állományt is, amelynek java része vajdasági írók dedikált alkotása volt. Ugyancsak nagyszámú szerbhorvát nyelvű könyvet vásárolt meg Staniša Mihajlović sándori plébánostól is. Tőle vette meg pl. *A Kommunista Párt kiáltványának* első hazai kiadását, amelyet 1871-ben, Pancsován nyomtattak ki. Nikola Matković bibliofil örökösétől jutott hozzá a könyvtár a Bunjevačka i šokačka vila c. laphoz is.

1944 végén 30 703 könyv és folyóirat képezte az intézmény tulajdonát, majd az állománygazdagodás évről évre öt és tizenegyezer között mozgott. Így 1949-ben 75 823, 1954-ben 101 112, 1959-ben 144 980, 1964-ben pedig már 300 000-res könyvállománnyal dicsekedhetett ez a művelődési intézmény. Ebben az esztendőben 247 000-ren fordultak meg a könyvtárban.

1953-ban választották külön a gyermek- és ifjúsági irodalmat, s ebből alakult meg 1954. I. 3-án az 1800 könyvet számláló gyermekkönyvtár. 1954 márciusában pedig már a legismertebb hazai gyermekírókkal tartottak intézményünkben író—olvasó találkozókat. A jeles írók közül említjük meg: Gustav Krklec, Dobriša Cesarić, Dragutin Tadijanović, majd pedig Dragan Lukić, Dobrica Erić, Desanka Maksimović, Mira Alečković, Miroslav Antić és Fehér Ferenc nevét

Ugyancsak 1954-ben nyíltak meg a fiókkönyvtárak, mind a szabadkai városnegyedekben, mind pedig a környező falvakban és településeken is. 1954 és 1964 között adták át rendeltetésének többek között a palicsi, a bácsszőlősi, a tavankuti, a békovai, a nagyfényi és a Novi Žednik-i, a kisboszniai, a györgyéni, a sándori, a népköri, a városi kórházi, a megyesületi és az aggok házában működő fiókkönyvtárát. Ezeknek 43 100 db könyv állt rendelkezésére.

Az állománygazdagodással azonban nemcsak az olvasók, de az elolvasott könyvek száma is folyton nőtt. 1944-ben pl. 6027, 1949-ben 49 740, 1954-ben 96 000, 1959-ben 120 422, 1964-ben pedig 167 000 db könyvet olvastak el a könyvtártagok.

1961-ben hét egységre tagolták a könyvállományt:

A Városi Könyvtár épülete előtérben a S. Ličina tervezte Zsolnai szökőkúttal (1974—1985.)

1. Régi és ritka, illetve a tudományos könyvek (szerbhorvát, magyar és idegen nyelven)
2. Lap- és folyóiratgyűjtemény
3. Gyermekkönyvtár
4. Ifjúsági irodalom
5. Kölcsonkönyvtár (a felnőtteknek)
6. Ritkaságok — könyvek és folyóiratok
7. Régi törvények, orvosi, jogi, mezőgazdasági, műszaki és vallási témájú könyvek gyűjteménye — rezerva.

A hatvanas évek derekán már helyiséghiánnyal küszködik a könyvtár. A Raichle J. Ferenc tervezte monumentális eklektikus épület, amelybe 1953-ban költözött át intézményünk a zeneiskolából immár szűknek bizonyult. Ezért a régi városháza egyik legnagyobb helyiségét (a Slovenijales mostani bútorszalonját) adaptálják a kölcsönkönyvtár számára. Ehhez az épülethez és a szecessziós stílussal összhangban készül el, elsőrendű fából, a könyvtár bútorzata (polcok, asztalok, szekrények

stb.) is. A könyvtár szakaszonként és a Kultúra Székházának alkotórészeként költözött volna át a régi városházába. 1968-ban már minden költöztetésre készen állt, amikor kiderült, hogy a szűkös dotációból élő könyvtár képtelen lesz a városházán esedékes magas lakbért fizetni. Szeretefojszlottak tehát a szép álmok, és füstbe ment a terv, a könyvtár pedig kívül rekedt a Kultúra Székházán. Helyette a bútorszalon foglalta el az épület újonnan átalakított helyiségeit. A méretre gyártott stílbútort áthordták a Dušan cár utcai régi könyvtáráépületbe. Mivel azonban az intézmény már régen „kinőtte” ezt az épületet, így 1972-ben ezt is átalakították, hogy a könyvállományt úgy-ahogy elhelyezhessék. Ekkor az épület 1000 m²-res alapterületét 1660 m²-re növeltek, kibővítették a kölcsönkönyvtárat és a gyermekkönyvtár olvasótermét, bevezették a központi fűtést és a neonvilágítást. Az épület tatarozásakor került vissza eredeti helyére a díszterem (első emeleti olvasóterem) két ritka szép kivitelezésű kandallója is. (A kandallócserepek ugyanis évekig a volt múzeum — Raichle palota — udvarában hányódtak és porosodtak.)

Az újonnan átalakított könyvtár ünnepélyes megnyitója 1974. november 23-án volt. Ez alkalomból az intézmény történetét szemléltető könyvkiállítás nyílt, s ezenkívül a következő hazai írók és költők szerepeltek a megnyitőünnepségen: Stevan Raičković, Ács Károly, Fehér Ferenc, Miroslav Mađer. Mivel a Szegedi Somogyi Könyvtárral már a hatvanas évek második felében megtörtént a kapcsolatteremtés, így az 1974-ben aláírt együttműködéssel csak szentesítették a korábbi kontaktust. Ekkor alakult meg az intézmény keretében a Kultúrtribün is. Célja az író—olvasó találkozók, a könyvkiállítások és egyéb könyvismertető és -népszerűsítő rendezvények szervezése volt, és maradt mindmáig. A könyvtár mindig szélesre tárta kapuit azon hazai és külföldi írók, kritikusok és más művelődési dolgozók előtt, akik szívesen léptek közönség, illetve az olvasók elé. Így 1946. IX. 28-án Ivo Andrićyal, 1947-ben pedig Čedomir Minderovićyal és Dušan Kostićyal találkozhattak intézményünk olvasói, valamint a szabadkai érdeklődők. A Városi könyvtárban megrendezett író—olvasó találkozókön egyébként még a következő írók ismertették műveiket: Đuza Radović, Herceg János, Dragan Lukić, Oskar Davičo, Desanka Maksimović, Aleksandar Tišma, Illés Endre, Ortutay Gyula, Jure Franičević-Pločar, Igor Mandić, Vladimir Dedijer, Jure Kaštelan, Blazse Koneszki és mások. Ezen írók dedikált műveit mindmáig őrzik könyvtárunk.

1977-ben antikvárium nyílik a könyvtárban. Elsődleges célja az intézmény állományának régi könyvekkel való gyarapítása, másodlagos pedig az intézmény mentesítése a felesleges könyvektől. Ugyancsak 1977-ben (XII. 26.) társult az Üzenet és a Rukovet folyóirat, valamint az Osvit Kiadó a könyvtárral. A könyvtár udvari helyiségeinek a folyóiratok számára történt átalakítása azonban hiábavalónak bizonyult, mert a szabadkai művelődési érdekközösség határozata értelmében a lapok és a könyvkiadó, 1983. I. 1-én, kiváltak az intézmény keretéből. Így a folyóiratok számára adaptált helyiségek 1984-ben állandó kiállítási te-

remmé alakultak, hogy folyamatosan szolgálhassák a könyv népszerűsítést.

A felek és az olvasók minél jobb kiszolgálása érdekében a könyvtár 1981 óta egész napos nyitvatartási idővel dolgozik. A Városi Könyvtár és a fiókkönyvtárak (Sándor, Novi Žednik, Palics, Nagyfény, Tavan- kut, Višnjevac, Zorka, Bácsszőlős, Bajmok, Csantavér, Kelebia, Kisbosz- nia, Kisbajmok) mai állománya 245 000 könyv. A könyvtárakban 1965 óta a szabad polcos könyvhasználat van meghonosítva. Kivételt csupán a tudományos osztály és a folyóiratok képeznek; itt még a könyvtáros szolgálja ki az olvasókat. Sajnos, az új könyvek vásárlására kapott pénz- összeg olyan szegényes, hogy abból távolról sem elégíthető ki a 14 000 olvasó kívánsága és érdeklődése. A régi, ritka és értékes könyvek gaz- dag tárházával szemben intézményünkben hiányoznak a legújabb és az olvasók legnagyobb érdeklődésére számot tartó kiadványok.

A Városi Könyvtárban a munkaszervezés a következőképpen alakul: tudományos osztály (az általános részleggel); folyóiratgyűjtemény; régi és ritka könyvek; bibliográfia; helyismereti részleg; antikvárium; köl- csönkönyvtár; gyermekkönyvtár; könyvfeldolgozó részleg; könyvköté- szet. Ezzel a felépítésével intézményünk a népkönyvtárak tipikus jegyeit viseli magán, de ugyanakkor mindinkább megközelíti a tudományos könyvtárakat is. A bibliográfia részleg ugyanis helyismereti kutatásokat végez. Jelenleg pl. a szabadkai könyvkiadás 1844—1980-ig terjedő idő- szakát tanulmányozza, illetve az ekkori kiadványok bibliográfiáján dol- gozik, a készülő szabadkai monográfia részére. A régi ritka könyvek állományában hat inkunábulum (ősnymtatvány) található, valamint je- lentős számban vannak itt még a XVI., XVII., XVIII. és XIX. szá- zadi kiadványok is, amelyekkel nemcsak tartományunkban, de orszá- gos viszonylatban is a legjelentősebb könyvtárak sorába léphetünk. Szakkönyvállományunk és folyóirat-gyűjteményünk szintén figyelemre méltó.

A közelmúltban alakult meg a könyvtárban az Olvasók és Könyv- barátok Klubja, amely egyrészt a könyv népszerűsítését szorgalmazza, másrészt pedig minden szárnypróbálgató tollforgatót az oltalmába vesz. A Kultúrtribün továbbra is tárt karokkal fogadja az olvasókat, írókat, a színészeket és egyéb alkotókat. Ezenkívül a könyvtár tervében még a következők szerepelnek: egy olyan olvasóköri megalakítása, amely májustól szeptemberig az épület udvarában tevékenykedne, valamint a könyvtár együttműködésének további bővítése az iskolákkal, egyesüle- tekkel stb.

Mivel a könyvtár az elkövetkezőkben is a dolgozók minden munka- formájához információt szeretne szolgáltatni, így az intézmény szak- ember-összetételén és a műszaki felszerelésén is javítani kellene, s ezen- kívül folyamatos pénzellátásra lenne szüksége a folyóirat- és könyvvá- sárláshoz.

Noha a jelenlegi körülményei nemigen engedik meg, hogy teljes egé- szében kövesse a hazai könyvkiadást, vagyis, hogy megvásároljon va-

lamennyi kiadványt, a Városi Könyvtár, a meglevő szakembergárdával és a könyvtárközi kölcsönzéssel is arra törekszik, hogy minden olvasójának beszerezze az emberi alkotó tevékenység valamennyi területét felölelő információanyagot és könyveket.

Szöllősy Vágó László

A PUSZTÁK ZENÉJÉTŐL A KONCERTPÓDIUMIG

VILLANÁSOK SZABADKA ZENEI MÚLTJÁBÓL ÉS JELENÉBŐL

Ezen a tájon, ahol a homok a feketefölddel ölelkezik, ahol a Telecska dombvidéke szelíden simul bele a lapályba, emberemlékezet óta számtalan féle dal száll, muzsika szól: arató, szüreti és egyéb munkadalok adnak ritmust és kitartást a mozdulatoknak, siratóénekek búcsúztatják a halottakat, csárdások és kólók feszes ütemére dobban a lakodalmak, cécók, házibálak közönségének lába, időszerű és régmúlt események és személyek elevenednek meg a fonók és prélók balladáiban, dalaiban... Mindehhez népünk lantja a citera adja a kísérőzenét, a duda-gajda meg a tambura, vagy a hangszerek őse (ősök hangszere), a furulya. Ez az, amit bizton állíthatunk, mert a legújabb népzenei kutatások eredményeként új életre keltek a fakuló emlékek.

Sokkal kevesebbet tudunk szűkebb pátriánk műzenéjéről — legalábbis ami a múltat illeti; inkább csak feltételezhetjük, hogy a város földesura, enyingi Török Bálint udvarában a síposok, kobzosok, lantosok, nyírettyűsök ugyanazt a zenét játszották, az igricek regősök ugyanazokat a dalokat énekelték, mint ez idő tájt mindenütt, ország- és Európa-szerte, míg a török hódoltság másfél évszázadra véget nem vetett a zenének. A török kiűzése, az újraterelítés után lassan kibontakozó városiasodás — a határörvidék történelmi-társadalmi-gazdasági zűrzavarai által megmagasztva és megzavarva — csak a XVIII. század végére teremtette meg a feltételeket amilyen-olyan zenei élet kialakulására.

Szabadka zenei életének múltja, szűkebb világunk zenekultúrájának története mégis (vagy talán éppen ezért) csupán a kis helyi lapok, közlönyök, vagy — töredékesen — a fővárosi zenei folyóiratok hasábjain élt. Így volt, csak így lehetett, mert a nagy kulturális központoktól távol eső városok valamiről mindig lekéstek. A közbeeső évfordulók ugyan alkalmat nyújtottak arra, hogy az írók, zenekritikusok megemlékezzenek koruk kiemelkedő zenei egyéniségeiről, de átfogó képet életükről (Szabadkához fűződő), munkásságukról csak valahol a századfordulótól errefelé megjelent kiadványok között találhatunk. Voltak lelkes zenekedvelők és zenetörténészek, akik egy-egy portrét megrajzoltak, de egészen

a közelmúltig egyetlen olyan mű sem született, amely Szabadka zenei életének történetét zenetörténeti igénnyel — bár csak körvonalaiiban is — megrajzolta volna.¹ Ez utóbbiak sorából kettő méltó a kiemelésre: Pálinkás József zeneiskola-története (mely azonban második évtizede kéziratban vár kiadóra)² és Kenyeres Kovács Márta Arnold György, Gaál Ferenc és Lányi Ernő életét és alkotói opusát feldolgozó munkája,³ amelyek minden későbbi kutatás kiindulópontjául és legfőbb kútfőjéül szolgálhatnak — mint ahogy e sorok szerzője is a legtöbbet belőlük merített.

Szabadka városképe a XVIII. század végén nem nyújt valami festői látványt: a város nagy kiterjedésű falura emlékeztet, annál is inkább, mivel lakosságának legnagyobb része még mindig csaknem kizárólag mezőgazdaságból él. A monoton falusias élet hétköznapjaiba — nincs okunk vitába szállni Kenyeres Kovács Mártával — csak a lakodalmak, keresztelők, a fonóban való összejövetelek, a kocsmák előtt rendezett táncmulatságok visznek színt és változatosságot. A magyarok hangszeres kíséret nélkül énekelnek és táncolnak, vagy citera, később cigányzene kíséretével, a szláv lakosság tambura- vagy gajdakísérettel. Ezek az események éltetik a népdalt, ezek adnak alkalmat arra, hogy a város több nemzetiségű lakossága saját népdalait, népzenejét élvezze, továbbadja. Mert az 1780 óta itt vendégszereplő német színtársulatok csak a német szellemet, a német zenét terjesztik, és a Teréz-templom kántorai is — egyébként képzett muzsikuskok — a templomi kórusokkal csak a latin nyelvű egyházi műveket énekeltek, az iskolában pedig (mert az ő tisztük az iskolai zeneoktatás is) a szintén latin nyelvű vallásos művek mellett német dalocskákat, illetve saját dalaikat tanítják.

Ki tudja, meddig tátongott volna óriási szakadék e néhány művelt zenész és a város (úri és nem úri) lakosságának zenekultúrája között, ha a századfordulón — 1800 tavaszán — Szabadkára nem kerül egy ambiciózus, fiatal (akkor még alig 19 éves) karmester, Arnold György: ő volt az, aki fél évszázados munkásságával a szó szoros értelmében megalapozta városunk zenekultúráját. Zeneiskola-alapítási és zenekaralakítási törekvései mellett — amiről még szó lesz — egyedülálló és korát megelőző jelentőségű zeneszerzői—feldolgozó munkásságával írta be nevét Szabadka (és nem csupán Szabadka!) zenetörténetébe. Ebben a munkásságában kiemelkedő helyet foglalnak el magyar népzenei motívumokkal átszótt világi, sőt egyházi művei. De ezen túlmenően: 1819-ben Eszéken jelenik meg bunyevác énekeskönyve — „Pismenik iliti skupljenje pisama razlicsitih za nadiljne, svetacsne i ostale dneve priko godine podobnih, za vechu slavu boxju i kriposti duhovne naroda Iliricskoga ucsinjeno po Gjuro Arnoldu u slob. kralj. varoshi M. Theresiopolitanskoj froglavite cerkve sv. Therezie kora upravitelju. U Osiku slov. Mart. Alois. Divalt. 1819. 8° 202. str”. (Énekeskönyv vagyis írott gyűjteménye a különböző vasárnapokra, ünnepekre és az év folyamán egyéb hasonló napokra, az Isten nagyobb dicsőségére és az illír nemzet lelki épülésére megszerkesztette Arnold György, M. Theresiopolis sz. kir.

város Szt. Teréz főtemplomának karmestere. Eszéken, Divalt M. A. be-
tűivel. 1819. 8 rétet 202 lap.) — az első nyomtatásban megjelent bunye-
vác énekeskönyv, méltán nevezi tehát Arnoldot Sulhóf József a bunye-
vác kulturális fejlődés egyik alapvetőjének is.⁴ Az 1830-as években ösz-
szeállít egy magyar nyelvű egyházi énekgyűjteményt is („Valódi Éneklő
Magyar- és Erdélyország kántorai számára”), és jöllehet D’Isoz Kálmán
szerint a gyűjtemény énekei „igen egyszerű, sőt lapos feldolgozásúak:
szerzőjük az egyszerűség kedvéért még az összhangosítás szabályaival
sem törődik”,⁵ valamivel később megállapítja, hogy „nem műveinek bel-
ső tulajdonságai őrzik meg szerzőjük emlékét, hanem az, hogy ő akkor,
abban az időben volt zenénk fáradhatatlan harcosa, s tegyük hozzá,
a dalmű, az énekes játék művelője, amikor e téren a kezdet kezdetén
állottunk.”⁶

Zenei jelenkorunk megalapozása — mint arra korábban már utaltam
— a XIX. században kezdődött. Ismerkedjünk meg közelebbről azok-
kal az eseményekkel, amelyek a későbbi — mai — zenei életre meg-
határozó befolyással bírtak!

A századforduló idején Szabadkának egyetlen zenei együttese a Te-
réz-templom kis létszámú férfikara volt. 1803-ban engedélyezi a városi
tanács a kórus mellé öt (!) zenész szerződését. Nem igényel túl nagy
fantáziát elképzelni, mit lehetett kezdeni egy ilyen kis létszámú appa-
rátussal, ezért Arnold szívósan küzd tovább egy komoly városi zenekar
létesítésének engedélyezéséért. Ehhez mindenekelőtt zeneiskolára volna
szükség. Arnold javasolja is a városi tanácsnak zeneiskola alapítását,
javaslatát elvben el is fogadják, de megvalósítására csak 65 évvel ké-
sőbb kerül sor. A fiatal, ambíciózus karnagy szerencsére nem ismer le-
hetetlent: tizenkét tehetséges gyerekkel kezd a saját szakállára (ma azt
mondanánk: társadalmi munkában) foglalkozni, és néhány évvel ké-
sőbb koncertpódiumra viszi őket; 1809 az első nyilvános hangverseny
éve Szabadka történetében. További öt év és további hangversenyek
után, 1814-től kezdve kap a várostól anyagi támogatást ez az „ilegá-
lis zeneiskola”, mely a mai szabadkai Zeneiskola őse, éppúgy, mint
ahogy az Arnold nevelte növendékek zenekarában a mai filharmónia
ősét tisztelhetjük.

Szabadka azonban a lassú változások városa: „akiben pislákolat va-
lami tehetség, azt is lehúzta a szellemi közöny, a folytonos mulatozás
kikezdte, paralizálta az alkotókedvet.”⁷ Zeneiskolája ugyan már van
a közel száz éve szabad királyi város státussal büszkélkedő Szabadká-
nak — azt 1868-ban (Petar Stojković orvos javaslatára!) alapították —,
de rendes városi zenekar alapítását, a templomi zenekar helyett, negy-
ven évvel később, Lányi Ernő tudja csak kiharcolni. Az is jellemző,
hogy a zeneiskola első igazgatójává nem zenészt, hanem Frankl István
gimnáziumi igazgatót neveztek ki. A zeneiskola két (ének- és vonóstan-
szakkal) indult; 1875-ben nyílik meg a fúvós tagozat. A tanulmányi idő
egyéves előkészítő zeneelméleti tanfolyamra épülő hároméves hangszer-
oktatásból állt, a zeneiskola tanárai az egyházi zenekar (általában héza-

gos zenei felkészültségű) tagjai közül kerültek ki. A zenede első akadémiai végzettségű tanára Gaál Ferenc volt, akit 1882. október 1-én neveznek ki igazgatóvá, amivel együtt jár, hogy el kellett vállalnia a Teréz-templom karnagyi állását is. (Ez a képzetlen zenészekből álló és igencsak foghíjas zenekar Szabadka egyetlen zenekara. A város tartja fenn, de egyházi zenekarnak tekintik, emellett ez az együttes látja el a színházban a zenés darabok kíséretét is.)

Gaál mindenekelőtt a zeneiskolai oktatást szeretné megreformálni: 1884-ben (ebben az évben vezették be a kötelező énekoktatást a gimnáziumban, a polgáriban és néhány elemi iskolában) szabályzati javaslatot nyújt be a városi tanácsnak. Ennek legfontosabb elemei: zongoratanaszak megnyitása, a tanulmányi idő hat évre emelése (az eddigi három helyett), valamint a zeneelméleti oktatás megerősítése. Javaslátát simán elvetik; csak a zongoratanaszak megnyitására kapja meg az elvi engedélyt, de a gyakorlatban ez is csak hat évvel később valósítható meg, mert addig a zenedének még zongorája sem volt!

Gaál, aki népszerű zeneszerző és Európa-hírű zongoraművész, nem titkolja, hogy a zeneszerzés, a hangversenyezés és a hangversenyrendezés közelebb áll szívéhez, mint a zeneiskola ügyeivel való bajlódás, az állandó szélmalomharc a városatyákkal, akik végül 1888-ban (miután azt a belügyminisztérium már előzőleg jóváhagyta) kénytelenek elfogadni Gaál zeneiskolai szabályzatát: a tanulmányi időt hat évre emelik, megnyitják a zongoratanaszakot, bevezetik a tandíj-kötelezettséget (a szegényebb sorsú diákok kisebb tandíjat fizetnek vagy tandíjmentesek, úgyszintén tandíjmentesek az ének- és fúvóstanaszak növendékei is, mert ezek iránt gyér az érdeklődés). Ezután még két jeles zenetörténeti dátum: 1889-ben megalakul a Szabadkai Dalegyesület, 1898-ban pedig az Iparosdalárda — mindkettő karnagya Gaál Ferenc, 1906-ban bekövetkezett haláláig. A városi tanács a megüresedett igazgatói állásban az akkor már országos hírű zeneszerzőt, karmestert és zenepedagógust, Lányi Ernőt hívja meg.

Lányi súlyos hiányosságokkal terhes örökséget vesz át. Szabadka zenei életének akkori állapotáról a leghűbb képet Csáth Géza festi:

„Öt szóval el lehet mondani az egész mondanivalónkat: Szabadka város zeneileg nagyon hátramaradott. Az ország harmadik városában aránylag még annyira sem vagyunk ma, mint ötven évvel ezelőtt voltunk. (...) Ellenünk vetheti valaki, hogy van itten sok muzsikáló ember, hogy a városi zeneiskola évek alatt tisztességes tudású műkedvelőket és művészeket nevelt, hogy a Szabadkai Dalegyesület is most újra virágzásnak indult! Mi erre azt feleljük, hogy ezek a tényezők teljesen függetlenek a várostól. A házi muzsika, a Dalegyesület esetleges időpontokhoz kötött hangversenyei nem elégíthetik ki azt a közönséget, amely egészben a XX. század gyermeke. A zene grand artja: a valódi nemes szimfonikus zene, az értékes törvényes egyházi muzsika itt jóformán teljesen ismeretlenek. Pedig ezt biztosítani kell. *Intézményesen kell biztosítani!*

Szabadka zenei kulturális intézményei a városi zenekar és a zeneiskola. Mind a kettő régi szervezet, régi alkotmány, amely sehogyan sem idomult a haladottabb kor haladottabb igényeihez. Nem a város szűkmar-kúságán múlt a dolog. Talán azon, hogy itten valami van a levegőben, hogy semmivel sem törődünk addig, míg égetően szükségessé nem válik. Azután megy minden. De hát zenei állapotainkon javítani éppen most vált égető szükségé. (...) Nem rendkívüli kívánság, ha mi is akarunk valamit. S ez a valami nem más, minthogy a városi zene- és énekkart, amely mai alapjában *teljességgel használhatatlan*, reformálják. Azt halljuk, hogy erre vonatkozólag egy memorandumot fog tárgyalni a közgyűlés. Ítélni fog afelett, vajon *legyen-e művészet, vagy ne legyen semmi!* Mert ha azt, ami ehhez szükséges, tehát a legkevesebbet meg nem szavazza, akkor nem lesz semmi. Ezután se. A művészet ennél a *legkevesebb-nél* kezdődik. És már el kell kezdődnie. (...)

Hogy rövidesen a bajok fészkeig jussunk, hát bizony a mai zenekarban hiányzik nem kevesebb mint hat fúvós hangszer. Ilyenformán semiféle komoly nagy művet, amely zenekarra (bár csak ún. kis zenekarra) van írva, előadni nem lehet. Ez a zenekar csak arra alkalmas, hogy a színházban az operettek zenéjét így-úgy ellássa, de éppen a fönnebbi technikai okokból semmi olyat, amit komoly művészetnek neveznek, produkálni *nem lehet képes*. A művészet ott fog kezdődni, ha a közgyűlés megszavazza a még szükséges hét-nyolc zenési állásnak felállítását, s ezzel a városi zenekarról gondoskodva lenne. (...)

A legfontosabbat már megtette a város: elhozta Teréz-templomi kar-nagynak és zeneiskolai igazgatónak Lányi Ernőt. Ha itt megáll, ez annyi, mintha egy ugart akarna fölszántatni és megmunkálni, de nem ad hozzá se kapát, se ekét. Az az évi költség-többlet (...) nem sok. Nem sok, mert az a sok pénz, amit eddig költöttek rá, annyi, mintha az ablakon dobták volna ki, mert teljesen *hiábavaló* egy olyan zene-és énekkart tartani, amellyel semmit, értsük meg: semmit se lehet kezdeni. Jogosan sürgetjük tehát ezt az ügyet (...) a *Művészet nevében*.⁸

Lányi azon fáradozik, hogy a foghíjas templomi zenekart átmenetileg műkedvelőkkel töltsse fel, hogy a zeneiskolai oktatást új alapokra helyezze és hogy a templomi zenekar helyett rendes városi zenekara legyen Szabadkának. A zeneiskola növendékeiből, Lányi baráti köréből és saját családtagjaiból kikerülő (amatőr) tagokkal felerősített zenekarral igényes műveket kezd betanítani és alig néhány hónappal később az első filharmonikus hangversenyéről számolhatnak be a lapok. A zeneiskola új szabályzatán egy teljes esztendeig dolgozik. Lányi betérjesztését amelynek lényege, hogy az addigi „saját szórakozást szolgáló” muzsikálás tanítása helyett a zeneiskola célja egy magas szintű zeneoktatás és zenei káder nevelése kell legyen”, a városi tanács 1908-ban elfogadja. Talán minden eddigi sikerénél jelentősebb azonban, hogy eléri: a templomi zenekar helyett rendes városi zenekara legyen Szabadkának. A városi zenekar szervezéséről szóló szabályzatot a városi tanács 1909. szeptember 30-án fogadja el. Olyan pezsgés indul el ezzel, hogy teljesen jogos

a Budapesten megjelenő A Hét című folyóirat 1910-ben megjelent méltatása: „Csodálkozva vesszük észre, micsoda sürgés-forgás van ebben a kisvárosban. Minő kultúrlázat tudott beléje lopni Lányi Ernő, a dalköltő...”⁹ És valóban: a Filharmónia Lányi vezetésével országos hírnevet vívott ki magának, amiről legékebben szól, hogy olyan világhírű művészek is vállalják a fellépést ezzel a „vidéki” zenekarral, mint Bartók Béla és Pablo Casals — hogy csak a legnagyobbakat említsem. Századunk első évtizedének végére tehát gyakorlatilag együtt volt mindaz, ami egy gazdag, sokszínű zenei élet kibontakozásához kell — csak tudni kellett ezekkel jól sáfárkodni. Tudtak-e vajon a nagynevű elődök örökébe lépő utódok? — A válaszadáshoz változtatnunk kell eddigi módszerünkön, és a kronológia helyett külön-külön az intézmények további fejlődésének bemutatásával próbáljuk meg érzékeltetni Szabadka zenei életének jelenbe nyúló közelmúltját. Ez a módszerváltoztatás elkerülhetetlenné teszi egyes nevek és események ismétlését, de — talán nem hangzik cinizmusnak — a cél ebben az esetben is igazolja ha nem is az eszközt, de az ismétlést.

A város legrégebbi, ma is működő zenei együttese a Lányi Ernő Iparos Művelődési Egyesület kórusa, az 1898-ban alakult Iparosdalárda egyenes leszármazottja. Szabadkai kisiparosok, ipari munkások alapították; a kézműves általában egymagában vagy kevesedmagával dolgozik — a dalárda a kapcsolatok megteremtésének lehetőségét jelentette. Férfikarként alakult, első karnagya a zeneiskola akkori igazgatója, Mokranjac jó barátja, Gaál Ferenc volt, aki az első évtized útkereső buktatóin vezette át — kellő eréllyel és jó érzékkel — a kórust. Az első évtized végén új karnagy kerül a kórus élére, a székesfehérvári, egri és miskolci működésével hírnevet szerzett Lányi Ernő, aki a zeneiskola vezetése mellett Szabadka zenei életének úgyszólván minden rezdülésére érzékenyen reagált. Az iskolaigazgató-karnagy zenészerzői munkásságának központi műfaja a kórusművészet; a Petőfi-, Ady-, Kosztolányi-versek megzenésítőjének vezetése alatti másfél évtized a kórusnak a műfaji felvirágzást hozta.

Túlzás volna azt állítani, hogy forradalmi eszmék fűtötték volna az Iparosdalárdát, de tagjai mindig haladó nézeteket vallottak. Amikor — az Obznana után — a munkásdalárdát felszámolták, annak tagsága az Iparosdalárdába ment át, magával vitte a munkásmozgalmi szellemet is: az Iparosdalárda vált a forradalmi gondolat zenei megszólaltatójává. A régi május elsejék emlékére csendőrszuronyok vetnek árnyékot — bizonyos ideig az Iparosdalárda nyilvános működése is szünetelt: betiltották.

A felszabadulás után három karnagy váltotta egymást a kórus élén, amely közben vegyeskarrá alakult: Kovács Kornél, Toplák István és Varga Péter, aki jelenleg is vezeti a kórust. Zenei szempontból az utóbbi négy évtizedet éppúgy az új utak keresése jellemzi, mint politikai és gazdasági fejlődésünket, aminek a kultúra (és ezen belül a muzsika) egy reflexiója. A szocrealizmustól a tudatos hagyományápolásig ível a meg-

tett út, azzal a céllal, hogy a kórus és az általa tolmáncsolt műalkotások beépüljenek mindennapjaink kultúrájába: eljutni egy olyan művészi szintre, amely előadó és hallgató számára egyaránt élményt jelent — még ha ezt a törekvést is sikerül minden esetben maradéktalanul megvalósítani. Mert az igazsághoz tartozik, hogy az egyesületre az utóbbi években-évtizedekben a szervezeti hánykolódás is jellemző: megoldatlan kérdések keserítik az együttes körül szorgoskodókat, emiatt az akkordok sem csillognak néha úgy, ahogyan csilloghatnának, ami természet-szerűen odavezetett, hogy a kórus ma már csak árnyéka egykori önmagának.

Akárcsak az Iparosdalárda, a Szabadkai Filharmónia is bizonyos tekintetben a zeneiskola szülötte: az 1908. február 11-i filharmóniai hangversenyen fellépő zenekar tagjai többségükben a zeneiskola akkori vagy korábbi növendékei és tanárai voltak, a karmesteri pulpituson a zeneiskola akkori igazgatója, Lányi Ernő állott. Kezdetben nem volt túlon túl mozgalmas a Filharmónia tevékenysége: a tizedik hangverseny-ről 1911-ben számolnak be a korabeli lapok. (Ma a zenekar egyetlen idényben ennél több hangversenyt ad.) Viszonylag kevés adatunk van az első évekről, évtizedekről, a néhány fennmaradt adatból csak következtetni tudunk a zenekar összetételére. Az viszont tény, hogy a már említett Bartók és Casals mellett további nagy művészegyéniségek koncerteznek a Filharmóniával, hogy vendégkarmesterként vezényelte a zenekart Gotovac, Vukdragović, Lhotka, Hubad és a hazai zeneművészet sok más kiváló egyénisége.

Mindez arra mutat, hogy a fejlődés folyamatos volt. A felszabadulás után megújhodott zenekarnak hatvannál több tagja volt és az idő tájt az ország egyik legjobb filharmóniai zenekaraként tartották számon; a fejlődést nem zavarták megtorpanások egészen az ötvenes évekig. Az operatársulat felszámolása, majd az ezt követő átszervezések nem tettek jó szolgálatot sem a Filharmóniának, sem Szabadka zenei élete egészének. Negyed századdal ezelőtt (az ötven éves jubileum idején) még 49 tagú zenekar állt Milan Asić karmester rendelkezésére, ez a létszám az utóbbi években alaposan megfogyatkozott. A színházi zenekar, mely huszonnégyes létszámával valamikor a Filharmónia gerincét alkotta, ma alig néhány tagot ad, kis létszámú és heterogén a vonóskar, erősen foghíjas a fúvóskar, és ha enyhíti is némileg a gondokat néhány zeneiskolai tanár és növendék közreműködése, mégis azt kell mondanunk, hogy Csáth Géza idézett megállapításai kísértetiesen ráillenek a jelenlegi helyzetre is. Csakhogy akkor egy Lányi Ernő állt a zenekar élén, aki — mint a tények tanúsítják — csodákra volt képes, ma viszont a problémák a karmesterrel kezdődnek. Milan Asić nyugdíjba vonulása, majd Ružica Rudić távozása óta a Filharmóniának nincs állandó karmestere. És állandó karmester híján honnan legyen stílusa, „egyéniisége”, távlatokban megmutatkozó folyamatossága? (Nagy kár, hogy ezt a kérdést egy nem-zenésznek kell feltennie . . .)

A Filharmónia a mostoha körülmények ellenére is kettős missziót tel-

jesít Szabadkán: évi 7—8 bemutató hangversenye (esetenként neves szólisták, hazai vagy külföldi vendégkarmesterek közreműködésével) képes arra, hogy megmozgassa a zenei közvéleményt. Ide kívánczok, hogy rendszeresen módot nyújt a legtehetségesebb zeneiskolai növendékeknek a szolisztikus fellépésre, hogy az évadzáró hangversenyek 1957 óta a zeneiskola érettségizőie vagy az akadémia végzős karmestereié; itt avatták karmesterré Berislav Skenderovićot, Ružica Rudićot, Murényi Mátyást... Nem kevésbé jelentős tevékenység a pedagógiai hangversenyek rendezése. Ez a tevékenység a jövő felé mutat, még akkor is, ha a problémák úgy felhalmozódtak, hogy már-már a Filharmónia pusztaságát veszélyeztetik. Pedig nagy tettekre is képes ez a zenekar; nem volna szabad tétlenül nézni küzdelmét az erejét meghaladó gondokkal. Nemcsak a múlt iránti tiszteletből, hanem (és még inkább) a jövő érdekében kellene cselekedni.

A szabadkai munkásművelődés jelentős eredményeként 1921-ben megalakult Szabadkán a Munkásdalárda. Akkoriban erősen szervezkedtek a nemzeti alapon álló egyesületek. A Munkásdalárdában nem volt nemzetiségi kérdés: itt egyaránt szívesen látták a magyart és a horvátot, a szerbet és a németet. A tagok óriási többsége gyári vagy kisipari munkás volt, mellettük még néhány kereskedő, egy-két pedagógus — szabadkai és környékbeli magyarok, bunyevácok, szerbek és németek. A hatóságok számtalan módját találták annak, hogy megnehezítsék az egyesület munkáját: megtűrték, de nem örültek létezésének. Emiatt mondták — némi kesernyés humorral —, hogy a Munkásdalárdára jobban illene a Vándordalárda név, annyiszor volt kénytelen költözködni. 1922-ben, Lányi Ernő javaslatára vegyeskarrá alakult a kórus (Lányi Ernő volt a dalárda első karnagya); zeneiskolai tanárnők és gyári munkásnők léptek soraiba. Sajnos, nem volt hosszú életű a kórus: az Obznanát követően betiltják működését. A tagok egy része az Iparosdalárdába, más része a Népkör kórusába megy át, nemcsak dalos kedvét, hanem a mozgalom eszméjét is magával víve.

Az intézményesített zene mellett azonban mindig volt — ma is van — a városnak egy bizonyos (feltételesen nevezem így) háttér-muzsikája: az amatőr muzsikálás—éneklés. Feltételesen — mondom —, mert ez a háttérzene nemegyszer a város zenei életének vezérszólamává lépett elő. Ezt legszemléletesebben a Pro Musica Kamarakórus példázza.

A Zeneiskola centenáriuma az iskola egykori és akkori diákjaiból alkalmi kórust alakítottak, amely nem mindennapi feladatra vállalkozott (vannak, akik még emlékeznek rá): Mozart Koronázási miséjét énekelte. Az együttléneklés varázsa annyira rabul ejtett néhány embert, hogy az ünnep elmúltával sem szóródtak szét, hanem Égető Gabriella vezetésével állandó kórust alakítottak. Így született meg az alkalmi társulásból a Pro Musica Kamarakórus, mely röpké néhány év alatt hírnevet és megbecsülést vívott ki magának a hazai kórusmuzsika területén. A Krónikás, a kórus múltjában lapozgatva nevekkal, számokkal, helység- és országnevekkel találkozok: több száz fellépés hazánk minden

vidéken, amelyen mintegy másfélszázan énekeltek, Magyarország, Wales, Lengyelország, Csehszlovákia, Olaszország, Románia, Mexikó, Ausztria szerepel azon a képzeletbeli térképen, amelyre a kórus külföldi vendégszerepléseinek útvonalát rajzoltuk be. Időben sem kisebb a megtett út: a reneszánsz mesterek műveitől a kortárs zeneszerzők alkotásáig, a — még itthon is ismeretlen vagy kevésbé ismert — hazai szerzőktől az egyetemes zenetörténet legnagyobbjai műveinek megszólaltatásáig. És még egy sokat mondó adat: kamarakórusunk kerek egy évtizede működik együtt a hasonló nevű belgrádi kamarazenekarral és Đura Jakšić kar-naggyal; ennek az együttműködésnek emlékezetes hangversenyek voltak az eredményei.

Közel két évtizede járja a nagy előd, a tamburamuzsika legendás híró művelője, Tumbas Pero Hajo nyomdokait a Szabadkai Tamburazenekar is: 1976-ban alakult, zömmel a Zeneiskola tamburatanzának tanulóiból. (Meg kell jegyeznünk, hogy ez az egyetlen zeneiskolai tamburatanzák az országban, tanára Lazar Malagurski pedig nemcsak növendékei, hanem pedagógiai művei által is ismertté tette nevét.) A Szabadkai Tamburazenekar különösen az utóbbi öt évben ért el kimagasló eredményeket, amelyekre idén tette fel a koronát: az eszéki országos tamburazenekari találkozón, Stipan Jaramazović vezetésével aranyplakettet kapott. Természetesen nem ez az egyetlen tamburazenekar a városban: rajtuk kívül még több művelődési egyesületben művelik ezt a hagyományos népi hangszert, így a Bunjevačko kolo, a sándori, valamint a csantavéri Bartók Béla Művelődési Egyesület is.

Ennek a vidéknek másik jellegzetes népi hangszere a citera, mely az utóbbi években reneszánszát éli. A legutóbbi Durindókon (a citerások vajdasági találkozóin) a már említett csantavéri műkedvelők mellett rendszeresen találkoztunk a Lányi Ernő Művelődési Egyesület citerásaival is, a Népkör citerazenekara és népdalkórusa pedig ennek a műfajnak egyik legjobb művelője nálunk: mint a vajdasági hagyomány-ápoló együttesek múlt évi fesztiváljának hivatalos értesítőjében olvashattuk, példamutató tevékenysége nem csupán a hagyományos citeramuzsika ápolásában merül ki, hanem új utak keresésében is megnyilvánul.

A napi- és hetilapok művelődési hírei között lapozgatva számtalan kamaragyüttes feltűnésével is találkozhatunk. Ezek rendszerint hivatásos művészek társulása révén alakulnak. Egyesek közülük tiszavirág-életűek: tevékenységük nem terjed túl egy-két fellépésen, mások üstökösként ragyognak fel, de bizonyos idő után ugyanolyan nyomtalanul tűnnek el, mint a világegyetem említett vándorai — távozásuk után érezhető az űr a város zenei életében. Így a hatvanas években országos, sőt nemzetközi hírnevet vívott ki magának a Milko Cora—Bordás Lajos zongorakettős, a hetvenes évek nagyhíró szabadkai kamaragyüttese a Régizeneegyüttes volt (Lévai Máttyás, Lévai Laura, Komjáthy Ildikó, Pavao Bašić és Mirko Molnar), volt vonósnégyesünk is — nem is egy — és fuvóstriónk, és van kamarazenekarunk is. Ha mindehhez hozzáadjuk rendszeresen és aktívan koncertező szólóművészeinket: Basch Máriát,

Kinka Ritát, Molcer Mátyást, Hényel Máriát, Komjáthy Ildikót, Misuray Erzsébetet, a Pekár Tibor és Pekár Lilla hegedűművész-házaspárt, Ivica Vlašićot, a Murényi Mátyás vezette leánykórust és a Huszár Elvira által vezényelt ifjúsági filharmonikus zenekart, tulajdonképpen elégedetteknek kellene lennünk. Hogy mégsem vagyunk azok, ennek minden bizonnyal az az oka, hogy nincsenek — vagy nagyon ritkák — azok a nagy koncertélmények, amelyeket csak átütő erejű művészi produkciók tudnak kelteni, és amelyeknek évek óta híjával vagyunk.

Méltánytalanság volna azonban — legalább általánosságban — nem szólni azokról, akik más városok, országok zenei életét gazdagítják. Ha valakinek, valami csoda folytán sikerülne egybegyűjteni mindazokat a szabadkai muzsikusokat, akik ma hazánk és a nagyvilág különböző zenei együtteseiben, szülőföldjüktől távol kénytelenek megkeresni (legkevésbé sem könnyű) kenyerüket, ez a belőlük — meg természetesen az itthoni legjobb erőkből — alakított zenekar minden bizonnyal az ország, de talán Európa egyik legjobb szimfonikus együttese lehetne. Egyikük-másikuk néha hazalátogat egy-egy hangverseny erejéig, a többségüknek csak a híre jut el hozzánk. A homokra épült városnak — úgy tűnik — mindig több volt a kiváló muzsikus, mint amennyinek kenyeret tudott (vagy akart) volna adni.

Jegyzetek

- ¹ V. ö. Kenyeres Kovács Márta: Régi nóta, híres nóta. Szabadka, 1976. — Füljegyzet
- ² Pálkás József: Muzička škola u Subotici. Kézirat
- ³ Kenyeres Kovács Márta: i. m.
- ⁴ Sulhóf József: Az elfelejtett zeneszerző, aki megalapozta Szubotica zene-kultúráját. Napló, Szabadka, 1934. július 22—23.
- ⁵ D' Ioz Kálmán: Arnold György. Budapest, 1908. 17. o.
- ⁶ idem
- ⁷ Dér Zoltán: Három tudós tanár. Újvidék, 1975.
- ⁸ Csáth Géza: Szabadka zenei állapota. Bácskai Hírlap, 1907. június 19. (idézve: Csáth Géza: Írások az élet jó és rossz dolgairól. Életjel, Szabadka, 1975. 63—65. o.)
- ⁹ A Hét, 1910. IV. 15. 21/15 (1048.) 246. (idézve Kenyeres Kovács Márta említett könyvéből)

Milan Dubajjić

A SZABADKAI MUNKÁSMOZGALOM FEJLŐDÉSE 1870—1941-IG

1918-ig a szabadkai munkásmozgalom a magyarországi munkásmozgalom védőszárnya alatt fejlődik és bontakozik ki. Ebben az időszakban megy végbe a mozgalom tömegesítése, és ekkor válik a munkásosztály döntő fontosságú politikai tényezővé.

A két világháború között a forradalmi munkásmozgalom jelentős szerepet játszik a Jugoszláv Kommunista Párt szervezési és eszmei áramlataiban. Josip Broz Titónak a JKP élére kerülésével a munkásmozgalom forradalmi szárnya, a párttagság és az ifjúkommunisták fokozatosan élcsapattá kovácsolódnak, és tudatosan készülnek a társadalmi rendszer gyökeres átalakítására.

A forradalmi mozgalom harmadik jelentős időszaka a népfelkelés megszervezése és a szocialista forradalom 1941—1945-ig történő lebonyolítása.

A szabadkai munkásmozgalomnak ebből a 75 éves periódusából számtalan eseményt és dátumot kellene rögzíteni és átmenteni az utókornak, rövid áttekintésünkben azonban csak a legismertebb és legfőbb eseményeket és momentumokat vázolhatjuk 1941-ig.

A tőkés társadalmi rendszer és gazdálkodás kialakulásával a történelem színpadára lép a munkásosztály. Eleinte ez az osztály kisszámú és tudatlan, s így nem árthatja bele magát a politikába, később azonban, a munkásmozgalomba integrálódva és egyéb társadalmi rétegekkel is felerősödve, már a kapitalizmus keretei között is a demokratizmus vezető erejévé válik.

Noha Szabadka gazdaságában már a XIX. század derekán fellelhetők a tőkés gazdálkodás bizonyos elemei, valójában mégis csak az osztrák-magyar kiegyezés (1867) után nyeri el tipikus formáját. Ez pedig elsősorban a mezőgazdaságon tükröződik, hisz 1918-ig, sőt még jóval ez után is, a lakosság legnagyobb részét ez a gazdasági ág foglalkoztatja.

1870-ben pl. Szabadka szabad királyi város (melynek területe többé-kevésbé megegyezett a mai szabadkai községével) 56 323 lakójából

15 873 a mezőgazdaságban (földművelés, állattenyésztés, erdészet, halászat) volt alkalmazásban, az ipar és más gazdasági ágak pedig 2874 embernek adtak kenyérkereseti lehetőséget. Csak a XIX. sz. végén, illetve közvetlenül az I. világháború előtt alakulnak ki városunkban a manufaktúrák műhelyek és gyárai. A fokozatosan gyülemelő tőke ekkor kezdi éreztetni hatását a város sokoldalú fejlődésén.

A kezdetleges tőkés termeléssel és társadalmi renddel párhuzamosan pedig megkezdődik a munkásszervezkedés is.

Az első munkásegylet az Iparos- és Kereskedősegédek Önképző és Segélyegylete volt. 1871-ben alakul meg, de csak rövid életű. Az iparos- és kereskedősegédek, később pedig a malomipari és téglagyári napszámosok és munkások kénytelenek voltak maguk szervezkedni, mert betegség, munkanélküliség és más előre nem látható bajok esetén sehonnan és senkitől sem várhattak támogatást vagy oltalmat. A tudatlanságukból kifolyólag azonban először is a betűvetésbe kezdtek bele. Így a budapesti Általános Munkás Betegsegélyző- és Rokkantpénztár már 1885-ben fiókintézetet nyitott városunkban is. Ugyanebben az esztendőben alakult meg Szabadkán a Kereskedő Ifjúság Egylete és a Pincéregylet.

Ezek a példák is azt igazolják, hogy az első munkásszervezeteknek semmilyen politikai célkitűzése sem volt. Az állam és az egyház mégis nagy ellenséget lát bennük, egyrészt, mert félti az előjogait, másrészt, mert retteg a szocialista eszme terjesztésétől. Ezért is igyekszik ezeket az egyesületeket az ellenőrzése alá vonni, vagy egyszerűen betiltja és feloszlatja őket. Ez azonban csak részben és ideig-óráig sikerül. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulását (Budapest, 1890. XII. 7—8.) követően városunkban is osztályharcos egyesületekbe tömörülnek az ipari munkások és iparossegédek. Ugyancsak ezekben az években alakulnak meg a különböző szakegyletek, vagyis megindul a szakszervezeti mozgalom.

Az első szakszervezeti csoportokat a nyomdaipari és a bőripari munkások alakítják. A földmunkások szakszervezete Petőfi elnevezéssel működik. Ez a szakszervezeti csoport később politikai tanulókörré vált. Rövid két esztendő alatt ölt formát a nyomdászok, a vasmunkások, a kőművesek, az ácsok, a cipészek, a szabók és a kereskedők szakszervezeti csoportja. Az egyes csoportok száznál is több tagot számlálnak, s így a szakszervezeti vezetőség (amely egyben a szociáldemokrata párt vezetősége is, s ugyanez a helyzet a tagsággal is) megkezdje az osztályharcos akciók szervezését.

Noha a Magyar Belügyminisztérium szigorúan tiltja a gyülekezést és az utcai tüntetéseket, a szabadkai nyomdászok 1890. május elsejét mégis megünneplik. A zászlókkal Palics felé tartó felvonulókat azonban gyorsan feloszlatják a lovas csendőrök.

A május elsejei manifesztációknak a szigorú hatalmi megtorlások sem tudják útját állni. Az 1895. évi május elsejei gyűlésen, amelyet a jószágpiacra tartottak meg, 800 munkás verődött össze. A rendőrség ismét feloszlatta a tömeget, a vezetőket — Németh István, Margith József,

Alač Stanislo — pedig elfogta. Ugyanez év május derekán, Grgo Milanković vezetésével, mintegy 300 munkanélküli földmunkás vonul a város háza elé. A tüntetők munkát és béremelést követeltek. A rendőrség ezúttal is szétkergette a tömeget, Grgo Milankovićot és néhány munkást pedig letartóztatott. Nem sokkal a tüntetés után a rendőrség közölte, hogy G. Milanković öngyilkosságot követett el a börtönben!

Ebben az időben a szabadkai proletariátus már sztrájkokat is szervezett. 1890-ben sztrájkba lépnek a vasutasok, mert 60 krajcárért (12—14 krajcár egy kg kenyér) látástól vakulásig, reggel 5-től este 7 óráig dolgoznak, a saját kosztjukon. 1894-ben ismét sztrájkolnak. A nyomdászok 1891-ben szerveznek munkabeszüntetést. Az 1897. és az 1903. évi aratósztrájkok ugyancsak megbolygatták a kedélyeket. 1901-ben és 1904-ben a kőművesek szerveztek nagyobb sztrájkot. Gyakoriak a munkásgyűlések, amelyeken a szocialisták letartóztatása, a munkanélküliség és a május elsejei ünnepek betiltása miatt elégedetlenkednek a résztvevők. Ugyancsak nagyszámú munkás-összejövetelen hangzik el a tiltakozás az emberi jogok lábbal tiprása ellen, s ezzel szemben követelik a gyülekezési és sajtószabadságot.

1907. október 10-én a Magyarországi Szociáldemokrata Párt általános sztrájkot szervez tiltakozásul a plurális választójogi törvénytervezet ellen. A törvénytervezet értelmében ugyanis a módosabb polgárok szavazata többszörösen számított volna. A szabadkai tüntetésekből és megmozdulásokból 8000 munkás vett részt. Ezekhez csatlakoztak még a falusi napszámosok is. Ebben az időben a közeli falvakban — Mérges, Kisbosznia, Šebešić, Tavankút — is szakszervezeti csoportok alakulnak. Ezzel egy időben pedig már egész Bácskában mozgolódnak a szocialista eszme hatása alá került nők is. A szabadkai nők első jelentősebb összejövetelét 1909. július 12-én tartották meg. A szervezkedés és a sikeres gyűlés a budapesti nőmozgalom kezdeményezésére és segítségével ment végbe. A nők is úgy döntöttek, hogy tevőlegesen kiveszik a részüket az osztályharcból, s hogy szervezetük is felzárkózik a szocialista mozgalomhoz. A szabadkai munkásnők a szakszervezetekkel együtt harcolnak gróf Tisza István kormánya ellen, illetve az általános választójogért és a társadalmi viszonyok demokratizálásáért.

Az 1920. évi forrongások

Az I. világháború kitörésekor betiltott munkásszervezetek a háborút követően új erőre kaptak. A háború vége felé már egész Európa forrong, a munkásosztályt pedig a Nagy Októberi Szocialista Forradalom vezérli. Ilyen körülmények között a szabadkai munkásosztály is kivételes forradalmi helyzetet teremtett városunkban. A szerb katonaság Szabadkára történő bevonulása (1918. nov. 3-án), a szláv ajkú lakosság örömjongása közepette, csak egy ideiglenes állapotot teremtett, mert a versailles-i békeszerződést követően Szabadkát, illetve az egész Bácskát

az újonnan alakult Jugoszláviához csatolták. Ezzel pedig jelentős változások történtek az élet minden területén.

Városunk iparának a két háború közötti viszonylagos lemaradása a munkásosztályon is nyomokat hagyott. Szabadka, különösen pedig iparának fejlődése azért torpant meg, mert az államügyek intézdi mit sem tettek a fellendítéséért. Úgy vélekedtek ugyanis, hogy határmenti övezet lévén Szabadkán nem rentábilis beruházásokat eszközölni a fejlesztésbe. (Természetesen ebben egyéb okok is közrejátszottak.) Ezzel az átlátszó érveléssel igyekeztek megmagyarázni az itteni gyárak leszerelését és a hazánk déli vidékeire való átszállítását.

Szabadka figyelemre méltó taglétszámú, forradalmi munkásszervezetei ekkor már a forradalmi munkásmozgalom alkotórészét képezik, és a két világháború között már minden jelentősebb forradalmi megmozdulásból kivesszik a részüket. A demokratikus jogaikért és az anyagi helyzetük javításáért küzdő szabadkai munkásokat is kiméretlenül üldözi és bünteti a rendőrség és a hatalom.

A magyar burzsoá pártoktól eltérően a Magyarországi Szociáldemokrata Párt nem szüntette be a működését Szabadkán a szerb katonaság bevonulása után sem. Az úgynevezett ideiglenes „szerb megszállás” végett a szabadkai szociáldemokrata szervezet egészen 1919 márciusáig, némely szakszervezetek és szakszervezeti csoportok pedig egészen ez év őszéig folytatták ténykedésüket, illetve a budapesti vezetőség irányítása alatt álltak. 1919 márciusától azonban már alapjaiban megváltozik a szociáldemokrata vezetőség viszonyulása.

A Szerb Szociáldemokrata Párt ösztönzésére a szabadkai vezetőség megszervezte a bánáti, bácskai és baranyai szociáldemokrata szervezetek kongresszusát. A kongresszust 1919. márc. 24-én tartották meg a szabadkai városháza nagy tanácstermében, a delegátusok pedig Újvidékről, Kikindáról, Temesvárról, Versecről, Zomborból és Pécsről érkeztek. A Szerb Szociáldemokrata Pártot Dragiša Lapčević és dr. Nedeljko Kosanin képviselte. Már ezen a kongresszuson elfogadták a jugoszláv szociáldemokrata pártok egyesülési platformját.

Ettől kezdve tehát a szabadkai munkásszervezeteket már a jugoszláv forradalmi mozgalom irányítja. Az alakuló kongresszuson hat szabadkai delegátus vesz részt, és igen harcias beszédeket tartanak. Két szabadkai delegátust bevásztanak a Központi Párttanácsba is.

A munkásszervezetek élénk tevékenysége azonban gyorsan szemet szúr a hatalomnak. Azzal érvelve, hogy a szociáldemokrata szervezetek vezetősége ellenséges magatartást tanúsított a szerb hatalommal szemben, azonnal az alakuló kongresszus után 26 kiemelkedő munkást és vezetőt letartóztattak, s néhány havi smederevói várfogságba hurcolták őket. Ezzel a letartóztatással és egyéb üldözésekkel sikerült csaknem egy évre megbénítani a szabadkai munkásosztályt. A szakszervezetek, amelyek taglétszáma most már 5000-re duzzadt viszont ennek ellenére sem szünetlik be ténykedésüket, s 1919-ben 11, 1920-ban pedig 17 sztrájkot szerveznek.

1920 elején a munkásszervezetekre — amelyek az örökös üldöztetés miatt nem is választottak külön vezetőséget a Jugoszláv Szocialista (kommunista) Munkáspárt szervezeteibe — erős hatást gyakorol a Josip Zelić vezette harcias csoport. Ebben az időben azonban már a kommunisták 250 fős szervezete is megkezdte a hatalom elleni küzdelmet.

Ez az agilis munkásvezetőség akcióból akcióba szólítja és vezeti a szervezetet 1920. márc. 29-én általános sztrájkot hirdet az éhínség és a szegénység ellen. Április 18-án, párhuzamosan a vasutassztrájjal (április 16.) ugyancsak munkabeszüntetést kezdeményez. A márciusi sztrájkok idején a munkások több összejövetelt és egy nagygyűlést is tartottak. Ez utóbbin csaknem 10 000 munkás vett részt.

Ekkor már a városban olyan forradalmi helyzetet teremtettek, hogy egy kisebb munkáscsoport puccsra készülődött a proletárhatalom megteremtése végett. Csakhogy ez a forradalmi kísérlet nem járt sikerrel, mert nem kapta meg a szükséges támogatást. Amikor a lázadók megölték egy rendőrt és egy rendőrbiztost, három rendőrállomást pedig kiürítettek, illetve kiűzték innen a rendőröket, akkor ellenük vezényelték a katonaságot, s az azonnal rendet teremtett.

A sikertelen lázadás után a szervezett munkások százait tartóztatták le, ezt követően a Munkásotthont is bezárták. A munkásmegmozdulás szellemi vezérét, a JKP helyi szervezetének elnökét is elfogták, s egyszerűen ledobták a Városháza harmadik emeletének ablakából. A munkásmozgalomra mért csapás méretét tekintve egyenlő volt a később meghirdetett Obznanával.

Hónapok múltak el, mire a szakszervezetek újból megkapták működési engedélyüket, a pártszervezetek pedig csak késő ősszel folytathatták tevékenységüket. A vukovári kongresszusra azonban már sikerül három küldöttet menesztetniük. 1920. október 17-én azután, a parlamenti választásokat megelőző kampány során a Szakszervezeti Tanács összehívta a közgyűlést, melyen megválasztották a Jugoszláv Kommunista Párt helyi, szabadkai vezetőségét.

A JKP legális tevékenységének korszakában a helyi szervezet utolsó sikeres tetteinek tekinthető a választás előtti értekezletek megszervezése, melynek során Dragomir Marjanović belgrádi nyomdász a központi pártvezetőség küldöttjeként megválasztották az Alkotmányozó Nemzetgyűlés képviselőjévé.

Az Obznana és a diktatúra között

A pártalapszervezetek és a szakszervezeti mozgalom szervezeti megerősítése és politikai konszolidálása érdekében 1920 őszén indított akciót a kormány energikus beavatkozása teljességében lehetetlenné tette. Mindenekelőtt az Obznanával (1920. december 29.) betiltotta a JKP és a forradalmi szakszervezetek tevékenységét. Ezt követően pedig az Államvédelmi Törvény meghozatalával (1921 augusztusa) a kommunisták

a legkegyetlenebb megtorlásnak lettek kiszolgáltatva. A párt kénytelen volt munkáját illegálisan folytatni.

Az Obznanát követően a pártvezetőséget újra letartóztatták, a Munkásotthont pedig felszámolták. 1921 augusztusában 13 kommunistát tartóztattak le. Két társukat kizárták a város képviselő-testületéből, többen az országhatáron túl találtak menedéket.

Másfél évnek kell elmúlnia, mire a helyi hatóságok engedélyezték a szakszervezeti mozgalom felújítását, s két és fél évnek, mire létrejöhetett a Független Jugoszláv Munkásmozgalom helyi szervezete, mely a JKP tevékenységének legális formáját képezte, s amely mindennemű zaklatás ellenére is 1924-ben már 50 tagot számlált. A hiányos párt-dokumentumokból is egyértelműen kitűnik, hogy Szabadkán már ekkor működött az illegális pártszervezet.

A párttagok sejtekbe tömörültek (általában hárman alkottak egy sejtet). Az ilyen egységek a legtöbb esetben a szakmai ágazatokon belül jöttek létre. Így például a „Ferum” gyárban is két-három sejt működött. A huszas években a város területén olyan kiemelkedő kommunisták tevékenykedtek mint *Hedrich Károly*, *Đuro Pucar*, *Matko Vuković*, *Csébi Lajos*, *Bisztricki Lajos* és *Kizúr István*. 1927 őszén megalakult a JKP Kerületi Bizottsága, a tagok létszáma pedig megközelítette a negyvenet.

1927 szeptemberétől kezdve egyre aktívabb tevékenységet fejt ki a JKISZ helyi szervezete is, melynek titkára Hegedűs József volt.

A pártszervezet vezetősége az újvidéki körzeti titkársággal tartott fenn szoros kapcsolatot, a húszas évek közepétől kezdve pedig a tartományi pártbizottsággal is, melynek székhelye akkoriban Becksereken, a mai Zrenjaninban volt.

A szabadkai párt- és szakszervezeti vezetőség erőteljesen segíti a szabadkai kerület helyi alapszervezeteinek munkáját is.

A vezetőség 1924 végén írt körlevele egyebek között arra is figyelmezteti a helyi alapszervezetek vezetőit, hogy az egymás közötti viszálykodás helyett energiájukat az együttes munkára irányítsák. A kerületi bizottság 1928 februárjában kelt határozata elítéli a vezetőségen belüli érdekellentéteket, s az ebből adódó belső pártharcokat is. A kerületi pártértekezletnek — melyen a fenti határozatot meghozták — az igazi jelentősége azonban abban rejlik, hogy szinte egyidőben zajlott a zágrábi pártértekezlettel, melyen a vezetőség Tito elvtárrsal az élén meghirdette a fegyelmezettebb pártmunka érdekében folytatott harcot.

Az 1928 őszén megtartott pártértekezleten jelen volt a JKISZ szervezeti titkára Đuro Đaković is.

A fellelhető adatok alapján arra következtethetünk, hogy a szabadkai vezetőség egyértelműen az egységes pártpolitika mellett foglalt állást. Ezzel szemben azonban a kerületi vezetőség sem volt mentes egyes párttagok elvtelen magatartásától. Így például személyes jellegű hibái és karrierizmusa miatt leváltották a pártbizottság titkárát, Dományi Jánost, akit később a pártból is kizártak.

A pártszervezet az 1923-ban, 1925-ben és 1927-ben lebonyolított

*Felirat a Városháza harmadik emeletén kialakított fasiszta vizsgálati börtön ajtaján
(fotó: A. J.)*

választási kampány keretein belül különös hangsúlyt fektetett a szocialista eszmék terjesztésére. Jelentős sikernek volt tekinthető a munkás-képviselőknek a kibővített városi szenátusba történő beválasztása. Ezeket a képviselőket azonban a diktatúra bevezetését követően eltávolították a szenátusból.

Illegális tevékenységük a független szakszervezetek tevékenységén belül jutott kifejezésre. A szakszervezeti munkából a kommunisták is kivették részüket.

A szakszervezeti csoportok 1923-ban és 1924-ben felújították munkájukat. Soraikban legtöbb volt a fémmunkás, a földműves, valamint a fa- és a bőrmunkás. A dokumentumok szerint a földművesek szakszervezeti csoportja fejtette ki a legátfogóbb tevékenységet, olyannyira, hogy az Újvidéken működő vezetőség, amikor a városban már az alapvető feltételek sem voltak meg a működéséhez, Szabadkára helyezte át székhelyét (1926—1929).

1924-ben a Független Szakszervezeten belül működött a fémmunkások, a szabók, a földművesek, az asztalosok, a bőrmunkások, az élelmiszeriparban dolgozók és a kereskedősegédek szakszervezeti csoportja, azaz mintegy 2000 szervezett munkás. Ám ez a szám évről-évre növekedett.

Ugyanakkor a Reformista Szakszervezetnek mindössze három csoportja működött. Ez a szakszervezeti tömörülés Szabadkán nem kép-

viselt sohasem jelentősebb erőt, lévén hogy tagjainak száma mindvégig csupán néhány tucatra volt tehető.

A szakszervezeti szövetségben belül kimagasló munkát a nyomdászok szakszervezete végzett, melynek közel 200 tagja volt.

1928 közepén azután a szakszervezetben belül megalakult a nők és a fiatalok csoportja is.

A szakszervezeti csoportok vezették az akciókat is, melyeknek célja a munkások anyagi helyzetének a javítása — ha kellett, akár sztrájkok útján is —, a szakszervezeti mozgalom elismertetése, a nyolcórás munkaidő kivívása, valamint az elbocsájtott és a munkanélküli elvtársaik megsegítése volt. A legjelentősebb sztrájkokra 1923-ban és 1927-ben a „Ferum”-ban, valamint ez utóbbi évben a „Rothmann”-nál került sor.

1921 és 1929 között a szabadkai munkások közel harminc sztrájkot szerveztek.

Az osztályszövetség nyújtotta menedék mellett a munkások szakszervezetekbe történő csoportosulásának a fő oka mindenekelőtt abban rejlett, hogy ezek a szervezetek az életkörülményeik megjavításáért küzdöttek. A munkások egyike mesélte: *„Az első világháborúból történt visszatérésem után sokáig munkanélküli voltam. Egy idő után elszegődtem napszámosnak egy zombori földbirtokoshoz. Sokan voltunk. Látástól vakulásig dolgoztunk, s a földekre is gyalog kellett kimennünk, annak ellenére, hogy a gazdának lovasfogata is volt.*

Szombaton délután négykor hagytuk abba a munkát. Már egészen beesteledett, amikor Zomborból elindulhattunk haza. Most is gyalog mentünk, mert a gazda nem volt hajlandó hazavinni bennünket. Így csak a vasárnap délelőttöt tölthettük a családuink körében, csak éppen annyi időt, hogy fehérneműt válthassunk. Ebéd után indulnunk kellett, hogy estére már a birtokon legyünk. Az éjszakát már ott töltöttük, és másnap hajnalban már indultunk a földekre dolgozni. Ez engem elkeserített. S akkor hallottam, hogy a szakszervezet a munkások érdekeit védi. Így lettem én is szindikalista.”

Hogy növelhesse befolyását, s hogy a haladó eszméket minél hatásosabban terjeszthesse, a szakszervezeti tanács különböző tevékenységi formákat hoz létre.

Hetente egyszer társadalomtudományi előadásokat tartanak világnézeti nevelés céljából.

A szakszervezet amatőr színjátszó csoportjának előadásai nemegyszer töltötték el lelkesedéssel a szakszervezeti tagokat. A munkáskórusok városzerte ismertek voltak. S a munkások nagy hányada tagja volt az 1925-ben alakult Munkás elnevezésű testnevelési klubnak.

A Tolsztoj utca 18-as szám alatt működött a Munkásotthon, melyben üléseket és különböző rendezvényeket tartottak.

A Független Szakszervezet Szakszervezeti Tanácsa jelentette meg 1925 júniusától 1929-ig (de rövid ideig már 1923-ban is) a *Szervezett Munkás* című lapot. Előfizetők szinte az ország minden tájáról jelentkeztek,

munkatársai és terjesztői pedig Bácska és bánát minden eldugott falujában voltak. Ezek az emberek azután egyéb, a munkások érdekeit szolgáló nyomdatermék terjesztését is vállalták. A lap nagyban hozzájárult a szervezett munkásság eszmei képzéséhez.

A szakszervezeti tanács 1922-től kezdve minden évben megszervezi a május elsejei felvonulást is. Amikor azt a hatóságok engedélyezték, összejöveteleket tartottak, melyeken a hatóság magatartása, a gazdasági kizsákmányolás, valamint a nemzeti és a politikai elnyomás ellen tiltakoztak.

Ilyen és ehhez hasonló megnyilatkozásokra a hatalommal történő összetűzések s a letartóztatások ellenére is rendszeresen sor került.

A párt és a szakszervezetek számos akciót szerveztek a munkásoknak a kapitalista önkénnyel szembeni megvédésére, ugyanakkor eszmei nevelés céljával kulturális-szórakoztató műsorok megrendezésére is sor került. Ezek a rendezvények a párt politikájának és ideológiájának a terjesztését szolgálták, azzal a megfontolt céllal, hogy képessé tegyék a munkásosztályt az osztályharcra.

Harc a diktatúra és a fasizmus ellen

A szakszervezeti mozgalom szerteágazó tevékenységének Sándor király és katonai tanácsadói vetettek véget az 1929. január 6-i diktatúrával. A diktatúra felszámolta a parlamentarizmust és a demokratikus intézményrendszert. Mindenekelőtt azonban a munkásmozgalomra és annak vezető csoportjára, a JKP-re irányult. A párt történetének leg súlyosabb vereségét szenvedte el, tagjai közül rengeteget gyilkoltak meg — így a JKISZ vezetőit is —, még többet vetettek súlyos ítéletekkel a börtönökbe.

Szabadkán néhány év alatt többszáz kommunistát tartóztattak le és vetettek börtönbe. 1929 júniusában, a bácskai és a bánáti pártszervezetek felszámolását követően városunkban is letartóztatták a kommunista vezetőket, Đuro Pucart pedig, aki 1924 óta a vasútállomás szerelőműhelyének az alkalmazottja, s mint ilyen, a legaktívabb kommunisták egyike volt, tíz év börtönbüntetésre ítélték. Meggyőződéstől vezérelt magatartásuk és szilárd eltökéltségük azonban megóvta a pártszervezetet a teljes felszámolástól és a további letartóztatásoktól.

1930 márciusában hat kommunista felett ítéleztek azzal a váddal, hogy a belgrádi „Glavnjača” börtönből megszökött kommunista elvtársaikat rejtegették. A pártszervezetet azonban ekkor sem sikerült a hatóságoknak leleplezniük és felszámolniuk.

A JKP és a JKISZ tagjainak valamint a velük rokonszenvezőknek a tömeges letartóztatására 1932 januárjában került sor. Csupán Észak-Bácska területéről több mint 100 kommunistát vetettek börtönbe, az Államvédelmi Bíróság pedig 23 párttagot ítélt nyolc évig terjedő börtönbüntetésre.

1933-ban a helyi pártszervezet megújult ugyan, de már a következő év végén nem kevesebb mint hetven kommunistát és szimpatizánst tartóztattak le. Az Államvédelmi Bíróság ekkor tíz kommunista felett mondott ítéletet, a Szabadkai Kerületi Bíróság ugyanakkor — kellő bizonyítékok hiányában — kénytelen volt harmincnégy vádlottat felmenteni.

Két év múlva, 1936 novemberében került sor az újabb letartóztatásra, amikor újra sok párt- és ifjúsági szövetségi tag került a rendőrség karmai közé.

Ugyanakkor — félve a letartóztatástól — *Tanka Ferenc, Csébi Lajos, Ber Imre, Basch András és Anna, valamint Đorđe Mitrović* emigrációba vonult.

E súlyosabbnál súlyosabb csapások ellenére is a pártszervezetnek volt annyi ereje, hogy megújítsa tevékenységét. A szabadkai pártvezetőség ebben az időben vette fel a kapcsolatot a zentai, az adai, a topolyai, a moravicai és a zombori szervezetekkel. 1931 első felében a helyi pártbizottság titkára Đorđe Mitrović kapcsolatba lép a JKP belgrádban székelő Központi Bizottságával, ahonnan a bácskai és a bánáti pártszervezetek egyesítésének a feladatát kapja. Hasonló eseményre került sor az 1934-es, egyébként a munka szempontjából igen termékenynek tekinthető évben is, amikor a szabadkai pártszervezet vezetősége feladatul kapta a bácskai és a bánáti szervezetek közötti kapcsolatok megújítását, s ezzel létrejöttek a feltételek a Tartományi Pártbizottság létrehozásához is.

Az észak-bácskai szervezetek irányításának és a tartományi vezetőség létrehozásának feladatát akkor, 1936-ban, a kerületi pártbizottság titkára, Kizúr István kapta.

A diktatúra 1933-ig terjedő időszaka a szabadkai kommunisták tevékenységének a legnehezebb korszakát jelenti. A diktatúra bevezetését követően, különösen az 1929-es év közepétől (a tömeges letartóztatások idejétől) az 1930-ig terjedő időszakban nem volt kapcsolat a pártszervezet és a vezetőség között, és így, érthető módon, tevékenységük köre is rendkívül leszűkült. A szabadkai vezető kommunisták opportunistikusuk miatt az 1930 augusztusában megtartott palicsi tanácskozáson komoly bírálatban részesültek a tartományi pártvezetőség részéről.

Ennek ellenére a diktatúra legsötétebb éveiben is megtalálták a módját a társadalmi életben történő jelenlétüknek. Az „*Önsegélyező Munkásbizottság*”, mely 1928 szeptemberében alakult, a „*Természetbarátok Szövetsége*”, mely 1930-ban jött létre, és az 1925 óta létező „*Munkás Sport Klub*” volt az a legális tevékenységi forma, melyen belül a kommunisták és a betiltott Független Szakszervezet tagjai kifejezésre juttathatták elképzeléseiket.

Azon túlmenően, hogy ezek a szervezetek a saját feladataiknak is eleget tettek — segítettek a munkanélküli dolgozókat, ezenkívül kirándulásokat és sportrendezvényeket szerveztek — lehetővé tették a pártpolitika terjesztését is. Jól átgondolt taktikája volt ez a szabadkai pártszervezetnek, melynek révén lehetővé vált eszmei tevékenységének a kiszélesítése is.

A diktatúra bevezetését és a letartóztatásokat követően számos jeles kommunista függesztette fel a tevékenységét. A nehéz idők sokuk számára komoly próbatételt jelentett, s csupán a legelszántabbak tartottak ki. Annak következtében, hogy sokan kerültek közülük börtönbe, még többen menekültek el a terror elől, a helyi pártvezetőség soraiban személyi cserékre került sor. A vezetőség soraiba most olyan kipróbált kommunisták kerültek, mint amilyenek *Lazar Nešić, Petar Radović, Kizúr István, Matko Vuković, Mayer Ottmár és Radoje Vujošević* voltak.

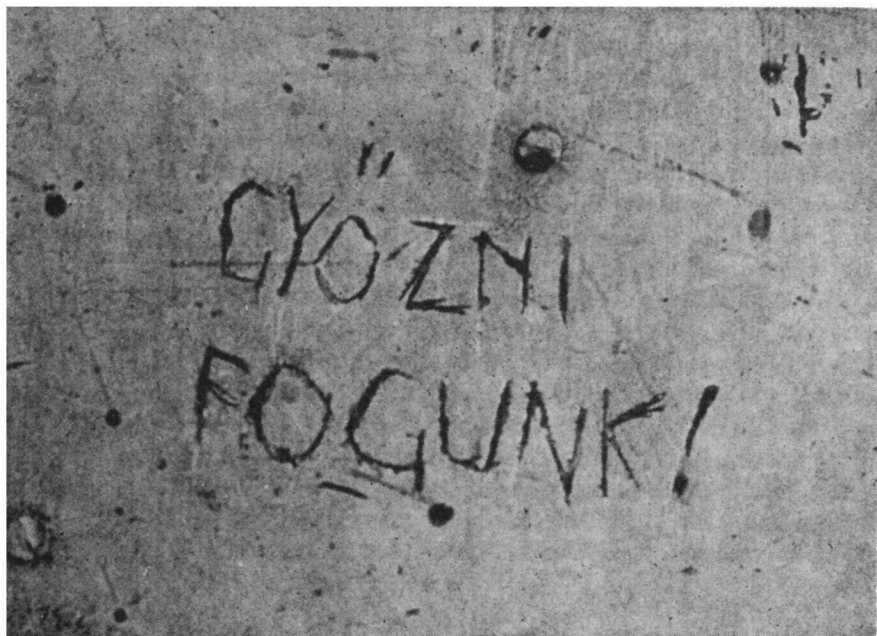
A párt újonnan megfogalmazott céljainak és politikájának megfelelően a kommunisták igyekeznek nemcsak a munkások sorait tömöríteni, de igyekeznek felölelni a paraszt és a tanuló ifjúság tömegeit is. A JKP új vezetősége, Josip Broz Titóval az élen új stratégiai elgondolásának és politikájának megfelelően megköveteli a kommunistáktól, hogy eszmeileg felkészülten vegyék ki részüket a politikai harcokból, s hogy e célból mindenekelőtt a tömegekkel kell azonosulniuk. Az ily módon irányított munkásmozgalom, kihasználva a fasizmus előretörésének zűrzavaros pillanatait, ellenállási mozgalommá alakul át, s mint ilyen sikeres harcot folytat a nemzeti elnyomás és a gazdasági kizsákmányolás ellen.

Hogyan zajlott le ez a pozitív átalakulási folyamat?

1932-től a diktatúra kénytelen enyhíteni az általa bevezetett terroron. Hogy véget vessenek a tömegektől való elszigeteltségnek, a JKP Központi Bizottsága a kommunisták és a volt szakszervezeti tagok számára feladatul tűzte ki, hogy lépjenek be a még meglévő szakszervezeti csoportokba, illetve, hogy alakítsanak új csoportokat, s az ifjúsági szervezeteken belül is igyekezzenek vezető szerepekhez jutni. Ez jelentette a szakszervezetek újbóli tömegessé válásának s ezzel párhuzamosan tevékenységük megújításának a nyitányát is. 1934-ben tizenegy szakszervezeti csoport működött, melyek mintegy 700 tagot számláltak, ez a szám 1936-ban mintegy kétezer munkással és négyezer mezőgazdasági dolgozóval gyarapodott.

A pártszervezet, Lazar Nešićtyel az élen, valamint a Jogi Egyetem pártszervezete titkárának, Petar Radovićnak és a Központi Bizottság két tanácsadójának, Mato Vidakovićnak és Miloš Gligorovićnak a hatóság támogatásával 1934 során az akcióegység tekintetében látványos eredményeket érnek el. Harminc újabb kommunistát sikerül megnyerniük az eszmei harcuknak, megalakítják a város JKISZ alapszervezetét, s több tucatra rúg azon fiatalok száma, akiket sikerült beszervezniük a félig illegális párttevékenységbe.

A szabadkai pártszervezet vezetősége a Jogi Egyetem kommunistái révén kapcsolatba lép az akkor éppen Belgrádban tartózkodó Blagoja Parovićtyal, aki tanácsokkal látja el városunk kommunistáit, és Szabadkára irányítja Mato Vidakovićot. A helyi pártszervezetben akkor

Felirat a Városháza harmadik emeletén kialakított fasiszta vizsgálati börtön aiján (fotó: A. J.)

Kizúr István, Radoje Vujošević, Krsto Popivoda, Szabó Géza, Győri Ferenc és mások tevékenykedtek.

Ebben az időben alakult meg a helyi pártbizottság, a Vörös Segély vezetősége, valamint a szakszervezeti tevékenység szervező bizottsága is, ugyanakkor kidolgozták az úgynevezett „párttechnikát” is, mely azután — az illegális szervezet történetében először — kiadta a „*Munkások és Parasztok Forradalmi Frontja*” (*Revolucionarni front radnika i seljaka*) című kiadványt, melynek összesen három száma jelent meg.

A forradalmi mozgalom egyik legjelentősebb eseménye volt, amikor a munkásszervezetek képviselői kapcsolatba léptek a Jogi Egyetem kommunistáival. Az intézmény fennállása óta először, 1933-ban került sor a falain belül a pártszervezet megalakítására. Ezt követően az üzemekben és a szakszervezeti sejtekben, valamint a középiskolákban is létrehozták az ifjúkommunisták aktíváit. A *Híd* folyóirat — mely a haladó gondolkodású középiskolás és munkásfiatalokat gyűjtötte maga köré — fokozatosan a kommunisták befolyása alá került. Felelős szerkesztői Simokovich Rókus és Mayer Ottmár lelkes kommunisták lesznek. A folyóirat köré gyűlt fiatal munkatársi gárda eszmei érlelődésére nagy hatással volt a JKP Központi Bizottságának tagja, Pap Pál is, akit 1938 őszén a rendőrség elől sikeresen rejtegetett a *Híd* fiatalsága. Ezek a fiatalok azután sikeresen fognak együttműködni a Vajdasági Ifjúsági Mozgalom helyi szervezetével is. A Jogi Egyetem kommunistái a „Világosság” és az „Észak” elnevezésű egyetemista szervezeteken belül fejtették

ki tevékenységüket, a középiskolás fiatalok pedig a „Testvériség” nevű diákegyesületbe tömörültek.

Az elkövetkező évek során a kommunista eszméknek sikerül megnyernie Zsednik és a hozzá hasonló, környező települések fiatalságát is. Tavankúton, Bajmokon, Csantavéren pedig a korábbi évekhez képest összehasonlíthatatlanul több földmunkást és fiatalt sikerült megnyerniük a mozgalomnak.

A dolgozó tömegeknek a forradalmi eszméket hirdető csoportokkal történő minél hatásosabb összekapcsolása érdekében hamarosan megalakul a Dolgozók Pártja. Tűzcsóvaként egyesülnek a jugoszláv társadalom demokratikus erői, hogy közös erővel lépjenek fel az egyre inkább fasizálódó rezsimmel szemben, mely lassan hatalmába kerítette az állami intézményeket is.

1935-ben a pártszervezet a szakszervezet segítségével megjelenteti a *Népszavát*, mely a Népfront lapja lesz. Majd, annak ellenére, hogy a lapot többször is betiltották, 1939 végén kiadják szerbhorvát nyelven is, *Narodni glas* címmel.

A párt- és a szakszervezet irányításával sorra alakulnak a politikai, kulturális, művelődési, szórakoztató és sportegyesületek. Megalakul a *Nők Egyesülete* és az *Ifjúsági Egyesület* is. Legtöbbször a Munkásotthon lesz az összejövetelek színhelye. Üléseket tartanak, és felélénkülnek a bérmozgalmak és a sztrájkok is.

1936-ban 12 sztrájkot szerveztek. 1934 és 1941 között összesen több mint húsz alkalommal került sor munkabeszüntetésre.

Közülük a legjelentősebb és a legszervezettebb a földmunkások 1936 május 13-án és 14-én megtartott, kétnapos sztrájkja volt. Vezetője Matko Vuković volt, aki a kerületi pártbizottság titkárának, Kizúr Istvánnak is a messzemenő támogatását élvezte. A sztrájknak köszönhetően felemelték a napszámot, a munkaidőt pedig napfelkeltétől napnyugtáig határozták meg, szemben a korábbi előírással, mely a napszamosok munkaidejét sötétségtől sötétedésig látta elő.

A párt és a JKISZ szervezeteinek 1936 novemberében történt felszámolását követően, s a letartóztatások nyomán igencsak megnehezült a további munka.

1939 végén megalakult a Helyi Pártbizottság, a következő év őszén pedig létrejött az Észak-Bácskai Körzeti Pártbizottság is. 1940 nyarán a JKISZ Helyi Bizottságának a megalakítására is sor került, ugyanakkor, valamivel később Zsedniken létrejött a JKISZ Észak-Bácskai Körzeti Bizottsága is.

Mindezeket az eseményeket a forradalmi mozgalom felerősödése követte, városon és falun egyaránt.

Ekkor, 1940 utolsó napjaiban, valószínűleg a sikeres harc láttán, országszerte betiltották a szakszervezeti munkát. Felszámolták a munkás-szervezeteket, és bezárták a Munkásotthont. A szabadkai kommunisták és az ifjúkommunisták tiltakozásra készülnek a Cvetković—Maček kormány erőszakos tettei ellen: terjesztik a JKP Központi Bizottságának

kiáltványát, tiltakozó összejöveteleket és demonstrációkat szerveznek, illegális összejöveteleket tartanak, és minden téren akciókat készítenek elő.

A röpcédulák terjesztésekor azonban több mint húsz kommunisztát és ifjúkommunisztát letartóztatnak, köztük vezető beosztású személyeket is. 1941. január 3-án történt mindez, s a háború kitöréséig valamennyiüket börtönben tartották. Ekkor gyorsított eljárással rendezték meg a tárgyalást, s valamennyiüket felmentették a vád alól. 1941. április 5-én, egy nappal a Jugoszláviát ért német támadás előtt bocsájtották őket szabadon.

A királyi Jugoszlávia utolsó letartóztatási akciójának nagyon súlyos következményei voltak.

Mindenekelőtt azért, mert a vezetőség azzal, hogy börtönbe került, nem szervezhette meg a tüntetéseket és az 1941. január 5-re tervezett nagygyűlést, továbbá nem tudott azokban a napokban a néptömegek élére állni.

Másodszor pedig azért, mert a vezetőség a március 27-i tüntetések idején is a börtönben volt, így ezekből a jelentős eseményekből sem vehette ki a részét. A márciusi események a haladó demokratikus mozgalomban is jelentős állomást képviselnek. Ha a forradalmi megmozdulás élére már akkor odaállhatnak a tapasztalt kommuniszták is, egészen bizonyos, hogy a megszállás első évében nagyobb felkészültséget tanúsíthattak volna a néptömegek is.

1941. A párt a néppel karöltve cselekszik

1941 sorsdöntő napjaiban, amikor a fasiszta támadás nyomán az általmi vezetőség és a politikai pártok előljárói vagy elmenekültek az országból, vagy fejet hajtottak a megszálló hatalom előtt, egyedül a kommunista párt maradt a nép mellett, tagjai igyekeztek felkészíteni a tömegeket az ellenállásra.

Horthy fasiszta hadseregének Bácskába történő bevonulását követően (1941. április 12.) a szabadkai pártszervezet és a haladó mozgalom tagjai előtt új feladatok álltak.

A fasiszta katonai parancsnokság a bevonulást követően azonnali leplezte bűnös szándékait. Azzal az ürüggyel, hogy a csetnik csapatok ellenállást tanúsítottak a magyarok bevonulásakor, megtorló intézkedéseket foganatosított, melyek során mindenekelőtt a szerb és a zsidó lakosság, s a jugoszláv rezsim alatt exponált horváth-bunyevác tömegek voltak kitéve a zaklatásnak. Kétszáz ember esett a terror áldozatául, 85 embert túszként fogvatartottak, többszáz szabadkai polgárt börtönbe vettek, s minden olyan személyt, aki az első világháborút követően került a városba, elűzték, vagy fogolytáborokba gyűjtötték össze.

A megszállók cselekedeteit a legsötétebb, fajgyűlöleten alapuló fasiszta eszmék vezérelték, tetteiket a sovinizmus és a terror gondolata hatot-

ta át. A Sajtó, a rádió, az iskolai oktatás, de még a templomi prédikáció is a fasiszta-klerikális Magyarország dicsőségét zengte. A megszállók propagandája bőségesen kihasználta azt a tényt, hogy Szabadka fejlődése a háború előtti Jugoszláviában jócskán elmaradt a hozzá hasonló városokétól, s hogy az itt élő nemzetek, de különösen a nemzetiségek hátrányos megkülönböztetésben részesültek.

A párt és az ifjúkommunisták szövetsége alapos változáson ment át. A Jogi Egyetem kommunistái hazamentek, a zsednikiek és a hozzájuk hasonló bevándorlók pedig vagy szintén elhagyták lakóhelyüket, vagy gyűjtőtáborokba kerültek.

A megszállás első napjaiban letartóztatták a kerületi pártbizottság titkárát, Lazar Nešićet, s bírósági ítélet nélkül, 1941. április 23-án kivégezték.

A párt ezzel jelentősen gyengült. Ugyanakkor azonban Jugoszlávia más városából visszatért Szabadkára néhány harcedzett kommunista, s májusra már több mint 30 párttag és mintegy 40 ifjúkommunista kezdette meg működését. Tavankúton hét kommunista folytatta munkáját, akiket a szimpatizánsok népes hada követett.

A megszállás csak rövid időre akadályozta meg a párt munkáját. Egy hónap sem múlt el, s a kommunisták felújították a pártsejtek tevékenységét, megalakultak az antifasiszta csoportok, valamint a párt és a JKISZ Városi Bizottságai. Ezek a bizottságok Mayer Ottmár révén kapcsolatba léptek a Vajdasági Tartományi Pártbizottsággal is. Radivoje Čirpanov, a Tartományi Pártbizottság tagja több alkalommal is találkozott a szabadkai kommunista vezetőkkel. Az ő jelenlétében alakult meg a JKP Észak-Bácskai Körzeti Pártbizottsága is, melynek ülésein gyakran megjelent Stevan Dejanov, a Tartományi Pártbizottság titkársági tagja is, akit később, amikor a tüdővész már levett a lábáról, illegálisan Palicson helyeztek el.

Az antifasiszta csoportok megszervezésével párhuzamosan folyt a JKP tagjainak eszmei nevelése is. A nemzetközi helyzet adott körülményei folytán, s a megszálló csapatok tevékenységéből eredően ez sem ment zökkenők nélkül. Az ifjúkommunisták szervezetéből, a börtönben tanúsított elfogadhatatlan magatartása miatt kizárták annak titkárát, ugyanakkor néhány ifjúkommunista és párttag is távol maradt a pártaktivitástól. Ezek a fasiszmus módszereinek láttán rémülten adták fel forradalmi meggyőződésüket.

Ellentétben a háborút megelőző periódus tevékenységi formáival, amikor akcióikat a szakszervezeti és egyéb hasonló csoportosulások révén hajtották végre, 1941-től kezdve a pártfeladatokat a sejtek, a szimpatizőrök és a beszervezett egyének végezték. Ebből eredően tevékenységük teljes mértékben illegálissá válik, s erőteljesen növekszik a konspiratívítás.

Németországnak a Szovjetunió ellen intézett támadása új fejezetet nyit ellenállási mozgalmunk történetében. Az események kedvezően befolyásolták a szervezet munkájának további kibontakozását. A vezető-

ség erőfeszítéseinek köszönhetően a párttagok száma harmincről ötvenre, az ifjúkommunisták száma pedig negyvenről hatvanra nőtt. A szimpatizőrök száma megközelítette a százat, ugyanakkor nagyon sok olyan ember, akiben a fasizmus ellenszenvet váltott ki segítkezett a népi segély begyűjtésében, vagy más formában került az ellenállási mozgalom közelébe.

Augusztus elején szabotázs és diverzánsakciók végrehajtásának a szándékával megalakult a partizánosztagok körzeti parancsnoksága.

Az antifasiszta erők megerősödésével egyidőben, Horthy Miklósnak 1941. július 27-i szabadkai tartózkodását megelőzően a kommunisták és a nemkívánatos személyek tömeges letartóztatására került sor. Sok embert vetettek börtönbe, de pár nappal később szabadon engedték őket. Sokkal komolyabb következményei voltak a háború, előtti párttagok 1941. augusztus 2-a és 10-e közötti letartóztatásának, amikor mintegy harminc párt és szakszervezeti tag került rendőrkezre. Többet közülük nem sokkal ezután szabadon engedtek, Marko Vukovićot néhány ifjúkommunistával egyetemben a topolyai gyűjtőtáborba vitték.

Az ország északi területeiről lévén szó, Szabadka és Észak-Bácska kommunista szervezetei, a Tiszától és a Dunától is akadályoztatva, óriási erőfeszítéseket tesznek, hogy Jugoszlávia más területeivel egyidőben szervezzék meg a felkelést, hazánk nemzeteinek és nemzetiségeinek antifasiszta forradalmát.

Kellő határozottság nélkül, félrevezetve azon elgondolástól, hogy a háborúnak hamarosan vége lesz, az antifasiszta mozgalom diverzáns akciók formájában megszervezte a gabona felgyújtását, ugyanakkor hasonló akciókat is tervbe vettek. Tíznél is több csoportot szerveztek meg a gabona felégetésére, de csupán két helyen sikerült lángra lobbantani a talponálló vetést. A gyújtogatásra 1941. augusztus 11-e és 12-e közötti éjszakán került sor.

A készülő diverzáns akciónál tudomást szerzett a megszálló rendőrség is, s a politikai osztály főnöke tervet dolgozott ki a diverzánsok kézre kerítésére. Ez ugyan nem sikerült, de ugyanakkor megakadályozták a további gyújtogatást.

Az ifjúkommunisták akciója során Szabadka bekerült azon városok sorába, melyekben megmozdulásra került sor a megszálló erőkkel szemben.

Az akciók nyomán a megszállók különleges egységei megkezdik a kommunisták és a szimpatizánsok módszeres letartóztatását. Gyorsított eljárással, a katonai igazgatás ideje alatt, néhány ifjúkommunistát börtönbüntetésre ítélték. Az első szabadkai partizánokat, a gabona felgyújtásával vádolt Licht Józsefet és Hegedűs Ferencet halálra ítélték, s ennek értelmében 1941. augusztus 15-én kivégezték.

Alig több mint két hónap leforgása alatt a népfelszabadító mozgalom több mint 400 tagját tartóztatták le, s ezzel lehetetlenné tették a további szabotázs és diverzánsakciókat. Ebben az időben a túlerőben lévő

megszálló erők kegyetlenül leszámoltak a letartóztatottakkal és a népfelszabadító mozgalom tagjaival.

1941 szeptemberében a Sárga Házba beköltözött a kémelhárító osztály. Ebben a házban voltak bezárva, és itt kínozták meg és gyilkolták le Szabadka és a környező települések antifasiszta forradalmárait. A ház folyosóján ölték meg Matko Vukovićot és Szabó Dánielt, a két ómoravicai forradalmárt is. Helyiségeiben a letartóztatottak keserves próbatételeknek voltak kitéve.

Közel 120 antifasiszta meggyőződésű embert állítottak katonai bíróság elé. Tizenöt kommunistára, mindenféle jogi processzus megkerülésével, a fasiszta politika értelmében kimondták a halálos ítéletet. Valamennyiüket 1941. november 18-án a katonai bíróság által meghatározott sorrendben, a kaszárnya udvarán felakasztották. Ezek a következő személyek voltak: *Lukács István, Šime Tikvički, Lazar Bačić, Simokovich Rókus, Antun Suturović, Gerson Miklós, Perl Gellért, Wohl Lola, Schwalb Miklós, Meier Miklós, dr. Meier Kálmán, Lackenbach Konstantin, Mayer Ottmár, Kornstein Ödön és dr. Singer Adolf.* Közel száz embert börtönbüntetésre ítélték. A börtönben átélt súlyos megpróbáltatások után, aknaszedő munkára a keleti frontra kerültek, ahonnan mintegy ötven szabadkai polgár soha többé nem került vissza.

Olyan súlyos veszteség volt ez, melyet hosszú évekig lehetetlen volt pótolni.

(Részlet a szerző *Portreti* című, a szabadkai Veljko Vlahović Munkásegyetem kiadásában 1976-ban megjelent könyvéből.)

Mák Ferenc fordítása

Magyar László

PALICS TÖRTÉNETÉNEK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

Paliccsal már a monarchia számos forráskiadványában találkozhatunk, s a tőkésedés erősödésével a fürdőhely híre a határon túlra is eljut.

A Szabadkától néhány kilométernyire keletre fekvő helység először 1462-ben bukkan fel Paly¹ néven, amikor is e Csongrádmegyei pusztát Mátyás király anyjának adományozza. E pusztát később Pálegyháza nevű faluként említik.² A szabadkai nahije 1580/82-es török defterei Pálegyháza tíz adófizető házáról tudósítanak. Régészeti szempontból vizsgálva a területet, az egykori Pálegyháza valószínűleg a tó délkeleti csücskének közelében, a zentai földút északi oldalán terült el. A felszíni lelet tanúsága szerint a kiemelkedésen temető övezte templomocska állt, s a település észak irányban, a tó partján húzódott.³ Az 1698. évi útitérképen és az első magyar postatérképen (Leopold F. v. Rosenfelt munkája) a település a Palicsi-tó közelében, a Zentai út mellett „bali” (balj?) jelöléssel látható. A szabadkai Történelmi Levéltár 1782. évi térképe Pálegyháza romjait „Gradina”-ként tünteti fel.

A Palicsi-tó a település előfordulásának középkori alakjából kölcsönözte a nevét, amit az is alátámaszt, hogy a bécsi levéltár egyik XVIII. századi térképe „Paulischer See”-ként jelöli. Ludvicus Marsigli olasz tábornok az 1690-es években a tó partján táborozott, s az 1727-ben kiadott Danubius Pannonico — Mysicus című munkájához mellékelte térképen Szabadka közelében egy Paligo Palus nevű tavat rajzolt, amely alatt csakis a Palicsi tavat érthetjük.⁴ Szavoyai Jenő serege 1697. szeptember 28-án ütötte fel táborát a Palicsi-tó keleti partján (a strandfürdő és a víkendtelep térségében). A táborhelyről a bécsi Kriegsarchiv (Hadilevéltár) két egykorú rajzot őriz, melyeket F. N. de Sparr készített. A tollrajz (a helyszínrajz) a Palicsi-tó nevét nem hozza, ám e helyet az „esőzések által összegyűlt víz”-ként jelöli meg, ahol — mint a színes felvételén — még egy szigetet is feltüntet az a szerző, akiről a történettudomány egyelőre nagyon keveset tud. Hangsúlyoznunk kell, hogy F. N. de Sparr rajzai nem sejtetik semmilyen település nyomait a tó

mentén. Hadd jegyezzük itt meg, hogy a víz sós voltára való tekintettel (tehát halhiány miatt) a korábbi történeti korokban általában gyéribben telepedtek meg a tó partján.⁵

A szájhagyomány azonban úgy tartja, hogy a Palicsi-tó helyén 1750 körül még homokos legelő volt, s a pásztorok a nyáj itatására több kutat ástak a mélyebb helyeken. Egy alkalommal erősebb erre bukkantak, az ebből kiömlő víz elöntötte az egész lapos medencét. A néphit szerint tehát így keletkezett a tó, de még egy 1855. december 24-i tudósításban is helyet kap a szájhagyomány, amely végül mégiscsak az esővíz és hó összegyülemeléséből származtatja a Palicsi-tó létrejöttét.⁶ Iványi István ismert szabadkai monográfiájában többek között így ír: „Pedig ezen tó sokkal régibb. Az egész tájék domborzati viszonyai e tó medrét úgy tüntetik fel, mint a környék és a város összes fölös vizének medencéjét, amely már az ősrégi vizek nivelláló korában alakult a Duna és a Tisza medrével egyidőben; azonban kívülről kapván vizét, szárazabb években . . . bizony nemegyszer ki is száradt, így 1794-ben újabban 1863-ban is. S ilyen eseteknek tulajdoníthatjuk az említett múlt századi mondat . . . A tó vize nem forrásból ered, hanem legnagyobbbrészt a városon át folydogáló csapadék esővíz, amely a valamikor tengerfeneket képezett talajban elroncsolt chlornatrium-rétegeből kiszíván ezen sót, maga is sziksós tartalmú lesz.”⁷ A tudomány mai állása szerint a Palicsi-tó keletkezése egészen a jégkorszakig, a nagy lösz- és homoklerakódások koráig vezethető vissza. Azonban még nem tisztázódott minden kérdés. Erről Szöllösi Gyula „A Palicsi-tó elhalása és felújítása” című munkájában többek között így vélekedik: „A tó keletkezésének minden mozzanatát ma már nehéz feltárni, bizonyos azonban az, hogy a szél, a vízjárások, a terület délkelet felé való lejtése és még más természeti tényezők is olyan irányban hatottak, hogy a lösz és a homok határán kialakulhatott a tó. Újabb vizsgálatok, de különösen a tó körüli mély fúrások talán még jobban megvilágítják majd a tó keletkezésének körülményeit, és ezáltal jobban megismerhetjük múltját.”⁸

A tó vize régente annyira lúgos volt, hogy növény- és állatvilágával bizony nem éppen dicsekedhetett. Idővel azonban változik a kép, annyira, hogy 1780 körül a tó vizén megjelennek a hattyúk is, melyek kisebb-nygyobb megszakításokkal egészen 1902-ig felkeresik tavunkat. A Palicsi-tó vizét kezdetben birkaúsztatásra, itatásra, kenderáztatásra, vászonfehérítésre, ruhamosásra stb. használják. Szappanra többnyire nem is volt szükség, mert a víz annyira lúgos volt. — Elsőként Johann Gottfried Liebetaut, Bács vármegye főorvosa figyel fel a tó sziksós tulajdonságára és a keleti partrészen (a mai fővenyfürdő térségben) fel is építi szódagyárát az 1780-as évek elején. Évente 80 métermázsa szódát termelt a tó sziksós vizéből (míg a tó száraz partján összegyülemlett sziksót — mint korábban is tették — összeseperte és így értékesítette), miközben felhívja az illetékesek figyelmét a felmelegített víz kiváló gyógyhatására. Egyelőre nincsenek pontos adataink arról, hogy meddig működött Liebetaut szódagyára, de újabb kutatásaink eredményeként

a Magyar Országos Levéltárban rábukkantunk az idevágó dokumentumokra, melyek valószínűleg már a közeljövőben feleletet adnak majd e fontos létesítmény kulisszatitkaira. Úgy érezzük, tartományunk ipartörténetének is érdekes színfoltja a palicsi szódagyár. — Később Wüstinger mérnök mutat rá a víz kitűnő összetételére, majd a városi tanács 1823-ban már arról tudósít, hogy a tó vize melegfürdőként használva gyógyítja a bőrbajt és az aranyeret. Kovács Antal és Zomborcsevics Vince tiszti orvosok 1837-ben indítványozzák, hogy építsenek a tópartra fürdőt, de a tanács néhány évvel később csak a fürdésre alkalmas helyet jelöli ki az újonnan létesített kert délnyugati sarkánál (a jelenlegi női fürdőnél) és a kocsmá (most fürdőigazgatóság) térségében. Ezután megtiltják itt az állatokat úsztatni; gyapjút, bőrt, ruhát mosni és kendert áztatni; a tizenkét láncnyi akáccal és kanadai nyárfákkal beültetett parkban kocsizni vagy lovagolni.⁹ 1845-től néhány fürdőkádat bocsátanak a vendégek rendelkezésére, azonban a melegfürdőt csak az 1850-es évek elején építik fel. A fürdőhely gyors fellendülését majd a vendégszobák, az emeletes vendéglak és a nyári lakok létesítése stb., illetve a fürdőorvos és felügyelő alkalmazása segíti elő.

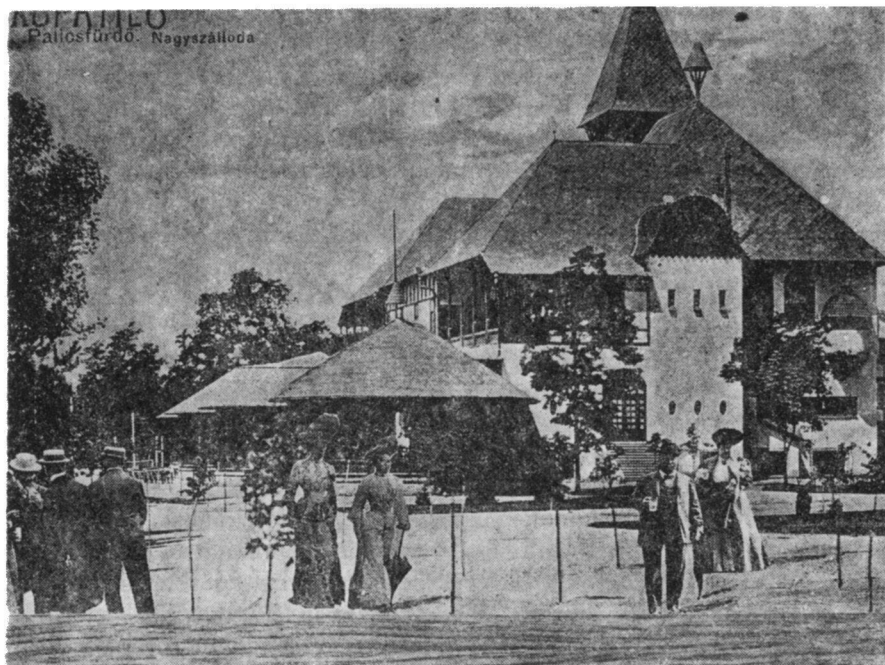
A fürdőhely kiépítése tehát a múlt század közepe táján veszi kezdetét, s a palicsi fürdőintézethez az 1880-as években már 14 létesítmény tartozik. Palics fürdőhelyi jellegének egyik megteremtője Scultéty János szabadkai építész, akinek nevéhez fűződik a múlt század közepén keletkezett valamennyi nevezetesebb épület. Az 1860-ban tető alá hozott emeletes főépület (most Park Szálló) a jobb módú fürdővendégek, míg az 1960-as években lebontott Nádasszálló a szegényebb rétegek igényeit elégítette ki. Egyébként az 1853—54-ben épült, úgynevezett felső nádas lakház volt az első palicsi hotel, amely vidékünk népi építkezési jellegzetességeit tükrözte. Az alsó nádas épület korán eltűnik a föld színéről, ellenben a felső nádason 1910-ben Jakab Dezső jóhírű műépítész átalakításokat végez. 1928-ban egy gyakorlatozó katonai repülőgép rakétájának „jóvoltából” az épület leég. Felújítják, hogy azután végleg lebontásák. Az emeletes főépület mintájára a század elején felépül a Nagyszálloda (most Jezero Szálló), amelyet a múlt évben nagy hozzáértéssel újírtottak fel. A ma is fennálló régi épületek közül hadd említsük meg még az egykori vendéglős lakházat (nagykocsmá), a jelenlegi fürdőigazgatóság székhelyét. A nagykocsmá fontos szerepet töltött be már a fürdőhely ébredésének hajnalán. 1862-ben az épületet Scultéty tervei alapján átépítik, helyiségekkel bővítik. Igen forgalmas volt egykor e kocsmá, hiszen a vasútállomástól induló főbejárat — a főstány — áthaladva a szegedi úton, itt ért célba. És csak 1912-től — a víztorony és a vigadó elkészültével, vagyis a fürdőhely ünnepélyes átadásával — vesz fel új irányt a főstány, amelyet régen sűrűn ültetett nyárfák, akácok, kőrisfák öveztek. A főbejárat déli végére, a tó közvetlen közelébe tervezték 1912-ben Komor és Jakab műépítésszek az emlékkutat, melynek megformálásában értékes tanácsokkal segédkezik Kisfaludi Strobl Zsigmond neves szobrászművész. A mostani női fürdőtől keletre állt egykor a sár-

fürdő, s miután ezt 1885-ben megszüntették, felépül a női uszoda. Majd Komor és Jakab műépítészek az új tófürdőt (női fürdő) 1908-ban kissé nyugatabbra tervezik és új elemekkel gazdagítják. A Palicsi-tó felújításakor (1970-es évek) az épületet lebontják, majd eredeti állapotában visszaállítják. Itt említjük meg, hogy egykor férfiuszoda is létezett Palicson, a női fürdőtől keletre, a mesterséges félsziget mentén. Amikor tehát 1885-ben a hideg-, vagy kosárfürdőt és a sárfürdőt (a mai női fürdő közelében) lebontják, külön férfi és női fürdőt épít a város a mólótól jobbra és balra. A férfi uszoda még a század elején is igen népszerű, ám az első világháború idején eltávolítják, és helyette 1921-ben a keleti tóparton fővenyfürdőt létesítenek, amely idővel a leglátogatottabb pihenőhellyé fejlődik. A most oly népszerű kisvendéglő (kiskocsmá) helyén a múlt század közepén istálló állt. Tudniillik itt — a nagy-kocsmá közelében — helyezték el az átutazó fogatokat.

Hangsúlyozni kell, hogy már az 1840-es évek közepén fürdőházat és bővíthető vendéglőt építenek a fürdőhelyen, amelynek néhány szobájában fürdőkádakat állítanak. Később a kádak számának növelésével és a felső nádas épület felépítésével megvetik az alapját a későbbi igen látogatott melegfürdőnek. A melegfürdő vendégei a tó felmelegített vizét idők folyamán fa-, zománc-, és kőkádakban élvezhették.

A palicsi kertet, a már ismert fürdőhelyet, igen hangulatossá varázsolták több létesítmény, mindenekelőtt a villák, az úrilakok sora... A polgárosodás erősödésével, az üdülőhely felvirágzásával egyre szaporodnak a palicsi díszes lakóházak. A nagybirtokosok leginkább a nyári hónapok alatt tartózkodnak több szobás nyaralókban, amelyeknek nagy része — kissé megroggyant állapotban — még mindig megtalálható, főként a park nyugati és keleti térségében. Tervezőik a bécsi és budapesti iskolák hagyományait örökítették meg úgy, hogy tartományunkban Palicsnak még mindig egyedülálló varázsa van. A női fürdő közelében 1891 és 1893-ban felépülnek a kecses Vermes-villák, amelyek ma is vonzzák az erre látogatót. A múlt század végén az épületek előtt elvonnuló ún. Vermes-korzó mindkét oldalát nyárfákkal ültették be, s a villák közelében Vermes Lajos messze földön ismert sportember versenypályája híressé tette Palics nevét ilyen tekintetben is.

Vermes Lajos (1860—1945) tornatanár 1892-ben nagy költséggel sporttelepet, aszfaltos kerékpárpályát építtetett (a Bagolyvár és a Lujza villák közvetlen közelében), ahol országos jelentőségű torna- és atlétikai versenyeket bonyolítottak le. De már a múlt század nyolcvanas éveiben e kiváló sportember megszervezi a palicsi viadalokat, ahol vagy tíz atlétikai szám mellett kerékpározásban, birkózásban, ökölvívásban, úszásban, evezésben versenyeznek, sőt Vermes jégvitorlázásban is bemutatkozik. Vermes Lajos orvosi és bölcsészeti egyetemet végzett, de a tudományos pálya helyett a sportot választotta élethivatásául. Budapesten több sportegylet alakításából veszi ki részét, s amikor 1878-ban visszatér Szabadkára, rövid idő alatt felismeri Palics idegenforgalmi és sportfejlesztési lehetőségeit. Vermes Lajos — mint az akkori sportolók álta-

A Vigadó épülete az 1910-es években

lában — igen sokoldalú versenyző hírében állt. Kiváló kerékpáros és súlyemelő. (Állítólag a százkilós vaskörtét még bal kézzel is ötször emelte fel...) De többször nyert első díjat rúdugrásban, birkózásban, kötélmászásban, magasugrásban... Kitűnően értett a diszkoszvetéshez, az ökölvíváshoz, úszáshoz, víváshoz, gerelyhajításhoz... Kétszázötven érmet, százhusz oklevél, száznegyven babérokoszorú és tizenhat serleg sportpályafutásának mérlege.¹⁰ Mind több szakember tartja őt a modern olimpiai játékok előhírnökének. Vermes elsőként ismeri fel abban a korban, és aktív szerepet is vállal azon törekvésben, hogy a sportot mindenki számára hozzáférhetővé tegyék.¹¹ De igyekeése mégsem teljesülhetett maradéktalanul, mert csak a legtehetősebb családok és a jómódú fiatal értelmiségiek sportolhattak, míg az iparos és kereskedő ifjaknak egyszerűen nem maradt idejük erre. Különben is a testedzés az ő zsebüknek túl drága mulatság volt.¹²

Vermes Lajos munkálkodása azonban más irányban is kiterjed. Rábéd arra, hogy Pálffy kiváló környezetével nagyszerű lehetőséget nyújthat egy nyári színpad felállítására. S a sportember elgondolását 1891-ben, majd 1892-ben telepén meg is valósítja: emeletes nyári színházat létesít, ahol több darab is színre kerül. (A jelenlegi nyári színpadot 1948-ban tervezték.) Vermes Lajossal kapcsolatban megemlíthetjük még: nem kis része volt abban, hogy a villamost Pálcsra kivezessék.

A fentiek kapcsán mondjuk el, hogy 1898-ban a fürdővendégek szó-

rakozására felépül egy „Lown tennis” pálya. Idővel itt újabb sportpályákat építenek, s az egyesület 1928-ban Váli építész tervei alapján új épületben folytathatja sikeres tevékenységét.

A fürdőhely nevezetesebb épületei között kivételes jelentőségűek a Komor és Jakab építészek által 1909-ben tervezett víztorony és a Vigadó. A víztorony messze földön ismert jelkép, amely a főstánnyal köti egybe a palicsi kertet, s így egységes egészet képez. Ezáltal a fürdőhely története folyamán először kapott ilyen díszes kaput. A Vigadó talán a legszebb palicsi építmény, mely egykor nemcsak szanatóriumként szolgált, hanem itt később színelőadásokat, hangversenyeket tartottak, Lifka Sándor pedig filmvetítéseket is rendezett. Újabban a díszklub, valamint a cselgáncsozók vették birtokukba helyiségeit, de hamarosan felújítják az egész épületet. Miután a vigadó a palicsi kertben úgymond központi helyet foglal el, már kezdettől fogva nagy gondot fordítanak az épület környékének parkosítására. 1911-ben a különböző virágbokrokon (dália, rózsza stb.) kívül fenyőfélét, díszbokrot stb. is ültettek, amelyeknek jelentős része az évtizedek során kiveszett. A szabadkai levéltárban adatunk van arról, hogy már a fürdőintézet megalakítása előtt, az 1830-as évek végén városatyáinkat foglalkoztatja a tó környékének gondozása. Egy 1842 évi jelentésből megtudható, hogy az újonnan létesített palicsi kertben mintegy hétezer különféle fát ültettek.¹³ Hírt kapunk arról is, hogy a tizenkét láncnyi parkban főképp akácot és kanadai nyárfát telepítettek, majd a fürdésre alkalmas helyet is kijelölték. Idővel a parkot nagyobbítják; kőris-, jávor-, szilfákkal és különféle díszcserjékkel, virágokkal ültetik be. Jelentékenyebb számú platánfa ültetésére csak az 1860-as évektől kezdve gondol városunk. A mai Splitska aleja utat (az egykori Kanizsai út) díszítő platánsort 1882 őszén ültették, Szalay László ügyvéd kezdeményezésére.¹⁴ A palicsi kertnek még egyéb büszkeségeire is fel szeretnénk hívni a figyelmet. A két kék Zsolnay váza a Jezero és a Park szállodák térségében díszleg a szó szoros értelmében, melyekben a híres pécsi porcelángyár tulajdonosának, Zsolnai Miklósnak ajándékát üdvözölhetjük. Ugyanis Zsolnay 1910-ben Szabadkára látogat és nem mulasztotta el megtekinteni Palicsfürdőt sem. A környezet annyira lenyűgözte, hogy fürdőnknek ajándékozta az említett nagyméretű vázákat. Sok évvel ezelőtt az egyik vázát felelőtlen személyek széttörték, de azt az 1970-es években a múzeum szakemberei sikeresen helyreállították.

A felújított fürdőhely megnyitása (1912) után városatyáink hiányát érezték egy szökőkútnak, amelyet aztán 1913-ban az emeletes főépület (most Park Szálloda) és a Vigadó közelében Naschitz Béla szobrász el is készít. A szökőkút nagyszerűen beilleszkedik a több évtizedes fák, a díszes park és a patinás épületek környezetébe. Közeli áll a csinos „időjárásjelző házikó”, amelynek műszerei ma már nem az 1914-ben vásárolt göttingeni cégtől származnak... Szólnunk kell még a zene-pavilonról. A fürdőhely hangulatkeltése céljából hatóságunk korán ráébred a rendszeres térzene fontosságára. A templomi zenészek vasárnapon-

ként már 1853-ban térzenét adnak, később pedig a tanács neves zenekarokkal köt szerződést. A múlt század végén különösen az országos híró Piros József és zenekara volt itt közkedvelt. Ugyancsak a múlt század végén vasszerkezetű zenepavilont építenek a mostani Park Szálloda elé (de szerkezeténél fogva könnyen máshova is áthelyezhették). A jelenlegi kecses zenepavilont 1910-ben tervezték, és jeles ünnepnapokon ma is felhangzanak a dallamok a városi pionír fúvószenekar, vagy vidéki zenekarok tolmácsolásában.

A palicsi kert, a fürdőigazgatóság épületei és a villák tehát az északi tópart közelében, környékén létesülnek. Következésképp már a múlt század második felétől foglalkoztatta hatóságunkat a part feltöltésének gondolata és 1886—1889 között be is fejezik a part körtöltését. Így beljebb szorították a vizet és szép sétánnyá rendezték át a tópartot. Majd ezután következett a part betonburkolattal való bevonása. Az 1970-es években ifjúsági akcióval felújították nemcsak az északi, hanem a keleti és nyugati tópart egy részét is.

A szakemberek már korán felismerték, hogy a palicsi homok kitűnően alkalmas gyümölcsstermelésre. A vidék korszerűbb mezőgazdasági termelése érdekében alakult meg 1897-ben a mostani Kizur István utcában a földműves iskola. Célja olyan magántermelők képzése, akik saját gazdaságukat szakszerűen gondoznák. A tanulókat elméleti és gyakorlati oktatásban részesítették; még a távolabbi vidékek hallgatóit is minden gazdasági, kerti és szőlészeti munkára jól felkészítették. Egy-egy tanfolyam két évig tartott. A földműves iskolánál az e célra kijelölt helyiségben elemi iskolai oktatás is folyik. Ezenkívül 1902-ben iskolává alakítják át a múlt század 70-es éveiben épült kertészlakot (a mai Bresztovačka utcában), amelyben egészen 1971-ig folyik a tanítás, majd 1972-ben lebontják az épületet. Lassan megszűnt az oktatás a Szegedi úti régi Hartmann-féle villában is, hogy azután az új palicsi iskolában végre azonos körülmények között tanuljanak a település diákjai.

Beszélhetnénk még a múlt században felállított postahivatalról, az 1904-ben megnyitott gyógyszertárról, majd a felszabadulást követő időszak létesítményeiről: a meteorológiai állomásról, az országos híró állatkertről, a festői környezetben épült nyári színpadról, a víkendtelepről stb. Ám hadd szóljunk végül a fürdőhely gyógyvizéről és a fürdővendégekről.

Amint már a fentiekből is kitűnt, a tó gyógyereje a 18. század végétől ismeretes. A környező lakosság már régen felismerte a víz gyógyhatását; feljegyezték, hogy a tó északnyugati és nyugati részére szekéren érkezik fürödni a környező szegényebb lakosság, de az ún. „népfürdő”-t (ingyenfürdőt) — ahol még a meztelen fürdés is dívik —, a közeli villatulajdonosok kérelmére itt betiltják. A tó vizét több ízben vegyelemeztek: Hauer bécsi vegyész 1840-ben, Molnár János a Természettudományi Társulat tagja 1856-ban, Liebermann Leó egyetemi tanár 1884-ben. Utóbbi a tó iszapját is vizsgálta.¹⁵ A különböző időszakokban vett minták biztonsága szerint „Bácska gyöngyszeme” egy nátriumkarbonát-hid-

rokarbonátos tó volt. A szikes és konyhasós víz kiváló gyógyhatással van görvélykórban (scrophulosis) szenvedőkre, az idült bőrbajokra és köszvényre, az altesti betegségekre (aranyér, viszér). A tapasztalat azt bizonyította, hogy a víz jó hatással volt még a szélhűdéses betegségekre, a fej- és gyomorzsábjára, valamint a „csorvás” bántalmakra.¹⁶ Számos egykorú tudósítás látott napvilágot a tó vizének kivételes gyógyerejéről. A levéltári adatokból kitűnik, hogy Palics már az 1850-es és 1860-as években közkedvelt fürdőhely. A helybelieken kívül kezdetben Zomborból, Zentáról, Bajáról, Szegedről, Kanizsáról, Becskerekéről, Kuláról, Kikindáról, Óbecséről, Eszékről, Verbászról, Palánkáról érkeznek az üdülővendégek. Ám előszeretettel látogatja a fürdőintézetet még néhány kaposvári, győri, zimonyi, nagyvárad komáromi, temesvári, aradi, pesti és bécsi nagybirtokos, tehető kereskedő is. A fürdővendégek összetétele igen sokszínű: megfordulnak itt a távoli vidékek ügyvédei, jegyzői, tanárain, tanulóin és egyházi személyzetén kívül a dzsidás ezred tisztjei, avagy a tollasodó kisiparosok tarka serege. A névjegyzéken azonban nem találkozhatunk a pórnéppel, avagy a művészlekekkel. A fürdőhely látogatottsága évenként ingadozik: az 1850-es évek közepén megközelítőleg kétszáz,¹⁷ 1861-ben már kb. hatszáz beteg töltötte itt a fürdőidényt.¹⁸ Majd az aszályos időszak beálltával lényegesen megcsappan a fürdővendégek száma, s csak a vasútvonal megnyitása (különösen a Szeged és Szabadka közötti fürdővonat, azaz „kéjvonat” beindítása), illetve a fürdőhely fejlesztése fokozza a látogatottságot. Olyannyira, hogy pl. a század végén „... a kiránduló üdülők és szórakozók száma évenként 40—50 000-re rúg.”¹⁹ És még egy fontos körülményt kell szem előtt tartani: a fejlődést megtorpanások követik, lassan a lemaradás jelei észlelhetők. A fél évszázados épületek korszerűtlenné válnak, újabb építményekre lenne szükség, és a palicsi kertet is fel kellene újítani stb. Végül a tanács 1905-ben úgy határozott, hogy pályázatot jelentet meg Palics újjáépítésére. A beérkezett pályaművek közül olyan sikeresen választották ki a legmegfelelőbb terveket, hogy ma is a fürdőhely szimbólumai azok az épületek, melyek 1909 és 1912 között keletkeztek. Azonkívül gondoskodnak a szennyvízcsatornáról, a villanyvilágításról, kutak fúrásáról, vízvezeték lefektetéséről, a parkok felújításáról és a nagyobb tisztaságról. A fürdőigazgatóság szabályrendelete pedig egyre bővül, részletesebben tájékoztat, ám szigorúbb követelmények elé állítja a fürdővendégeket... A felvirágzás idején és után azonban szembevető változások észlelhetők a tó vizének összetételén (közben a százévnél idősebb gyógyfürdő lebontására is sor kerül), s ez olyan mértékben fokozódik, hogy egyenest a tó elhalásához vezet. Szöllősi Gyula a tó felújításakor (1970-es évek) a következőket írja: „Ha összevetjük az 1856-os és 1884-es, 1928-as, valamint az 1956-os, 1970-es és 1971-es vizsgálatokat, azt tapasztaljuk, hogy a vízben az egyes sók egymáshoz való viszonya eltolódott, vagyis a múlt századbeli nátrium-karbonát-hidrokarbonátos tó megváltozott és mostanáig nátrium-szulfátos tóvá alakult.

A szulfátok lassú, de biztos előretörése az utóbbi 100 évben az egyik legjellemzőbb vegyi tulajdonsága a tónak. Feltételezhető, hogy ez a változás a város felől beömlő szennyvíznek az eredménye, mert a környéken más tavaknál nem következett be ilyen nagyfokú romlás.”²⁰

Nagy erőfeszítéssel mégis sikerült felújítani a Palicsi tavat, napjainkban a helység nevezetesebb épületeinek helyreállításán szorgoskodnak, s a tájrendezési terv kecsegtető távlatokat biztosít a fürdőhelynek.

Jegyzetek

- ¹ A Mátyás-féle adománylevélben „Paly” és nem „Palij” alakban fordul elő a puszta! Iványinál a „Palij” elnevezés valószínűleg sajtóhiba.
- ² Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára, Írta Iványi István. Szabadka, 1906. V. kötet 86. o.
- ³ Szekeres László: Középkori települések Északkelet-Bácskában. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1983. 43.
- ⁴ Iványi István: Szabadka szabad királyi város története II. rész. Szabadka, 1892, 140. o. A továbbiakban: Iványi II.
- ⁵ Szekeres László: Szabadkai helynevek, Helytörténeti kézikönyv Életjel, 1975. 38. o.
- ⁶ Szabadkai Történelmi Levéltár (a továbbiakban: Levéltár), 5111/Bürgermeisteramt 1855.
- ⁷ Iványi II. 138—139.
- ⁸ Szöllősi Gyula: A Palicsi-tó elhalása és felújítása. Kiadja a Palicsi-tó felújításának bizottsága 1973. 20. o. A továbbiakban: Szöllősi i. m.
- ⁹ Levéltár, 1843. évi pol. jk. 2117. szám.
- ¹⁰ Petkovics Kálmán: Régi szabadkai játékok. Forum Könyvkiadó, 1983. 20. o. A továbbiakban: Petkovics i. m.
- ¹¹ Petkovics i. m. 18.
- ¹² Petkovics i. m. 30.
- ¹³ Levéltár, 20. A. 75/ aec. 1842
- ¹⁴ Magyar László: Százéves a palicsi Platánsor. Magyar Szó, 1983. január 15. Kilátó, 15. o.
- ¹⁵ Id. Frankl István: Szabadka szabad királyi város ismertetése. Szabadka, 1899. 109. o. A továbbiakban: Frankl i. m.
- ¹⁶ A Palics fürdő. Monográfia. Kiadja: Szabadka sz. kir. város törvényhatósága. Szabadka, 1882. 12. o.
- ¹⁷ Levéltár, 1682/aec. 1855.
- ¹⁸ Levéltár, 1943/polg. 1861.
- ¹⁹ Frankl i. m. 121.
- ²⁰ Szöllősi i. m. 23.

Valihora István

A MAI PALICS

Szabadka közvetlen közelében, a várostól mindössze 8 kilométerre terül el Palics fürdőhely, s közelségénél, valamint természeti adottságainál fogva az észak-bácskai város lakossága különleges figyelmet tanúsít iránta. Vonzása különösen megnövekedett a múlt század közepe óta, amikor hivatalosan is fürdőhellyé nyilvánították és megkezdődött kiépítése, majd a nyolcvanas években megszervezett és hagyományossá vált palicsi nagy tornaversenyek idején, továbbá a század eleji építkezéseket követően is igen népszerű volt. A két világháború közötti időszakban megtorpant fejlődése.

A felszabadulás után felpezsdült az élet Palicson, benépesültek a sétányok, a vendéglők, a strandok, és szervezett gyógyüdtetés folyt, de az elkövetkező negyed évszázad alatt csak néhány, nem túlságosan jelentős beruházás történt, mint például a szabadtéri színpad, a nagy strand vízparti vendéglőjének építése és kabinjainak felújítása, majd létrehozták az állatkertet, a sportparkot és a víkendtelepet. Önkéntes munkával felépült a Sport Szálló. Mindez úgyszólván ösztönszerűen, rövidebb vagy hosszabb távú fejlesztési tervek és programok kidolgozása nélkül folyt.

Időközben tönkretette a tavat az ipar és a város fejlődése, ugyanis ez utóbbival párhuzamosan nem fokozódott a Palicsi-tóról való gondoskodás. Az ipari szennyvíz és a város szennyvize, amelyet csak kisebb nádas szűrt meg, közvetlenül a Palicsi-tóba ömlött. Az 1971 májusában bekövetkezett nagyméretű halpusztulás felrázta közönyéből a várost, s hosszú idő után újra érdeklődésének homlokterébe került az akkor már alaposan eliszaposodott tó, amelyet addig sokan — némi túlzással — Vajdaság gyöngyének neveztek.

A község dolgozói és polgárai a tó felújítása mellett döntöttek, és finanszírozása érdekében megszavazták a helyi járulék bevezetését. Lecsapolták a tavat, majd miután kiszáradt, eltávolították belőle a több évszázad alatt felgyülemlt iszapot, szennyvíztisztítót építettek partján és több mint fél évtized múltán újra feltöltötték vízzel. Ezt meg-

előzően felújították a facölöpökön nyugvó női strand épületét. A helyi járulékból még csak annyira futotta, hogy kívülről rendbehozták a Vigadó, a Bagolyvár és a Lujza-villa elhagyott és az enyészetnek átengedett épületét. Nem került sor azonban a mentési munkálatok idején lebontott sárfürdő és a tájjellegű Nádas Szálló, továbbá a férfistrand, a sportpark strandján levő mólók és a mólókból formált uszoda, valamint a tobogán ujjáépítésére. A tó felújítási munkálatain ifjúsági brigádok is dolgoztak, szövetségi jellegű munkavállalás keretében, s e célból 350 férőhelyes építőtábor épült.

A nagyszabású, környezetvédelmi jelentőségű vállalkozás, amelyet Szabadkán az évszázad akciójának neveztek el, legfontosabb mozzanata a szennyvíztisztító kiépítése volt. Csak az építés első szakaszára tellett a rendelkezésre álló eszközökből, azaz, csak ideiglenesen megfelelő teljesítőképességű szennyvíztisztító épült, vegyi tisztítóberendezés nélkül. Utóbb kiépítették a tervben előirányzott peremcsatornát is, amely elvezeti a részben megtisztított vizet a Körös-patakba a Palicsi-tó megkerülésével a Ludasi-tó északi részén keresztül, ami ez utóbbi romlásához vezetett. Időközben bizonyos javulás következett be az ipari szennyvíz elsődleges tisztításában, de korántsem kielégítő a helyzet. A mentési munkálatokat követő években is volt tömeges halpusztulás, de immár néhány éve nem fordult elő, nevezetesen a peremcsatorna kiépítése óta.

A Palicsi-tótól néhány kilométerre elterülő Ludasi-tó, több száz hektáros nádrengetegével sokáig a költöző madarak egyik jelentősebb pihenőhelye volt, és bizonyos túlzással Közép-Európa legnagyobb madárrezervátumának nevezték. Az utóbbi évtizedekben sokat veszített jellegéből, mert környékét felszántották a partjáig, engedély nélküli építkezés folyt a közvetlen közelében, és a beleömlő szennyvíz is kárt tett benne, akárcsak a kellő felügyelet és gondoskodás hiánya.

A Palicsi-tó mentési munkálatainak idején a város és a fürdőhely közötti villamosjáratot autóbuszközlekedés váltotta fel. Utóbb az úgynevezett áramkölcsön terven felül befolyt eszközeiből felújították és kibővítették az E5-ös nemzetközi út Szabadka és Palics közötti szakaszát. Ezzel lényegesen javult a közlekedés, míg az utasszállítás csak részben.

Elkészült Palics és a tó környékének területrendezési terve is, de eszközök hiányában nem került sor a teljesítésére.

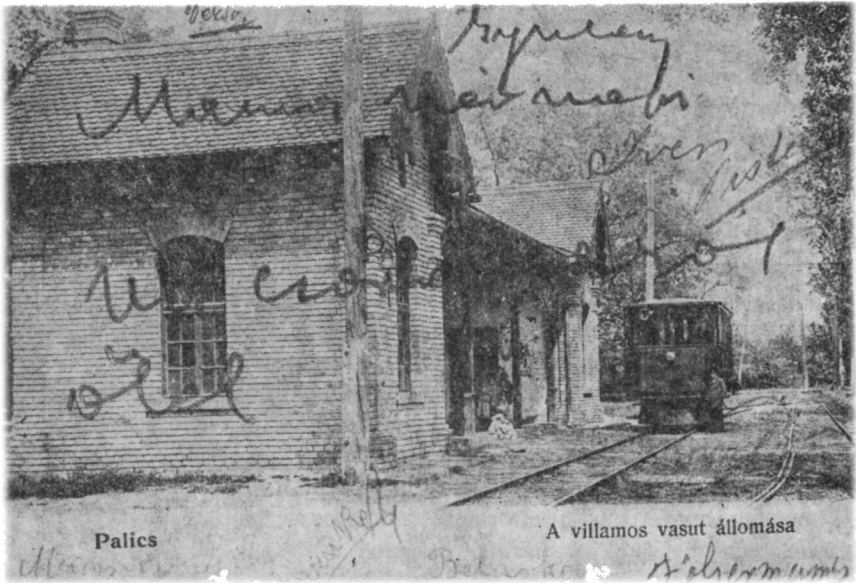
A felsoroltak után a szabadkai Palics Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Munkaszervezet palicsi Paligo Palus társult munka alapszervezete községi határozattal megbízást kapott a Palicsi- és a Ludasi-tóról való gondoskodásról, de csak általános megfogalmazásban. Nem készült fejlesztési terv és program, a fürdőhelyen nem volt olyan tartalom, amely a várokozásoknak megfelelően visszacsalogatta volna a szabadkaiakat a Palicsi-tó partjára és fellendítette volna az idegenforgalmat.

A Paligo Palus tmasz-ban felmérték a lehetőségeket, amelyek több kihasználatlan adottságon alapulnak. A természeti adottságok közül a legjelentősebb a Palicsi-, a Ludasi- és a Vér-tó (az utóbbit később elne-

vezték az Ifjúsági Brigádok tavának), továbbá a Ludasi-tavon áthaladó Körös-patak, a három tavat összekötő csatorna, a Palics—Horgos homokvidék és az azt övező, környezetvédelmi és vadászati szempontból jelentős erdővidék. A Palics—Ludas idegenforgalmi övezetnek kitűnő földrajzi fekvése van, egyrészt, mert a város közelében terül el, másrészt, mert mellette halad el Európa egyik legjelentősebb úttere, az E5-ös nemzetközi út, amely észak—déli irányban vonul. Vele párhuzamosan ugyanilyen jelentőségű vasútvonal van. Mindkettőhöz fontos keleti, illetve nyugati irányú elágazások csatlakoznak, s 12, illetve 23 kilométerre határátjárók vannak. A fürdőhelyet a nemzetközi út választja el Palics településtől, amely a tó felújítása óta háromszorosára növekedett, és mintegy tízezer, túlnyomórészt fiatal, nagy produktivitású és átlagon felüli képzettséggel rendelkező lakosságával nagy hatást gyakorolhat a fürdőhely arculatának kialakítására. A fejlődés jelentős tényezője lesz hamarosan a Tisza—Palics-csatorna, amelynek vize öntözésre és a halaszvizek minőségének javítására is felhasználható lesz majd.

Ebben az övezetben a felsorolt létesítmények mellett a Paligo Palus tmsz-nak többek között három, összesen mintegy 200 férőhelyes szállodája (kútbaesett egy 350 férőhelyes korszerű szálló építésének terve), halászatra és sporthorgászatra alkalmas több halaszvíze, három kisebb vendéglője, kertészete, a Palics jelképévé vált víztornya, néhány borozója van. Az övezetben mintegy félezer, túlnyomórészt magántulajdonban levő víkendház, párját ritkító állatkert, a Palics Ifjúsági Sportegyesület tulajdonában levő sportpark (egy tucatnyi sportpálya és kisebb stadion), felderítők otthona, moziépület, egészségház, posta, községi reprezentatív villa, az evezősklub csónakháza, a vitorlásklub épülete állt a fejlődés szolgálatában és több sportklub is tevékenykedett.

A tóparti létesítmények, a vízfelület, a sporttevékenység és sportüdülés, valamint idegenforgalom és vendéglátóipar fejlesztésére kötelezték a Paligo Palus tmsz-t, amely státusánál, anyagi helyzeténél és káderösszetételénél fogva nem volt képes az adottságoknak megfelelően fejleszteni a Palics—Ludas idegenforgalmi övezetet. Időközben lanyhult a községi tényezők érdeklődése a fürdőhely iránt, annak ellenére, hogy a község dolgozói és polgárai nagy reményeket fűztek fejlesztéséhez a mentési munkálatok előtt és idején. A felújítástól a nyolcvanas évekig helyzetfelmérést végeztek a Paligo Palus tmsz-ban és a fejlesztés fő irányvonalának keresésével párhuzamosan konkrét tevékenység folyt sokat ígérő eredményekkel. Felélenkültek a vízisportok, az evezés, és a vitorlázás és megtelepült Palicsra a rendkívül aktív, országos viszonylatban is figyelmet érdemlő könnyűbúvárklub, viszont móló híján eltűnt Palicsról a versenyzás és a vízilabda. A tmsz és a klubok hozzájárultak a közös fejlesztési tervek készítéséhez. Községi jellegű kezdeményező bizottság alakult a vízisportok otthonának építésére, s kétévi kemény munkával elkészítette, az adottságok felmérését az időjárási viszonyok ötven évre visszamenőleg történő elemzésével, majd elkészült az otthon vázlatterve is. Megtelepedett ezenkívül Palicsra a cselgáncs; a Vigadó

A palicsi villamosmegálló a századfordulón

elhagyott első emeleti helyiségeiben cselgáncs és sportüdülési központ jött létre önkéntes munkával, s a legkorszerűbb tudományos vívmányokon alapuló szakmunka folyik. E sportszervezetek évente több ezer vendégnapot hoztak a fürdőhelynek. Megkezdődött az ifjúsági építőtábornál fűtőhévvezeték kihasználása, rekreációs célokra szánt nyitott és fedett hévízes medencék építésének elkezdésével. Az Agros-tours utazási irodát áthelyezték Palicsra és felélénkítették tevékenységét. Kialakult a víz gazdasági és rekreációs célokra való felhasználásának koncepciója. A sportüdülés fejlesztése és a strandolás tartalmasabbá tétele érdekében a tmsz támogatta a múlt századbeli palicsi sportjátékok felújítását. Ez a szervezett, Palicsi Olimpia elnevezésű tevékenység tartományi és szövetségi elismerésben részesült. A művelődési szervezetekkel és intézményekkel felvett kapcsolatok eredményeként a Vigadó alagsorában, árusítással egybekötött, állandó képzőművészeti tárlatot nyitottak. Fokozódott az épületekről való gondoskodás, fellendült a kertészet, és fejlődésnek indult a magtermesztés. Gyarapodtak a szórakozási lehetőségek, népszerű lemezklubot rendeztek be a Vigadó épületében, játszótér épült és számos más tartalommal bővült a fürdőhely élete. Az ifjúsági építőtábornak a nyári munkavállalások közötti időszakban helyet kapott a tartományi jellegű, természetbeni iskola. A fürdőhely számos szövetségi és több nemzetközi sportrendezvény, országos jellegű munkássportjáték, tanulmányi kirándulások és más rendezvények színhelyévé vált.

A legjelentősebb erőfeszítés a Palics—Ludas és környékének természetvédelmi övezetté való nyilvánítására és a fenntartásához szükséges munkaszervezet létrehozására irányult. A törekvések sikerrel jártak, a Pa-

ligo Palus tmsz javaslatára tartományi törvénnyel védett övezetté nyilvánították Palicsot és Ludast, majd a Paligo Palus tmsz kivált a szabadkai Palics munkaszervezetből és az állatkerttel való egyesülés után létrejött a Palics Munkaszervezet, Állatkert és Palics—Ludas Természetvédelmi Övezet elnevezésű idegenforgalmi és vendéglátóipari munkaszervezet. Ezzel párhuzamosan pénzalapot létesítettek az elhanyagolt palicsi épületek tatarozására és az övezet fejlesztésére. Eszközforrása a szesz és alkoholmentes italok községi forgalmi adójának ötven százaléka, ami két évvel ezelőtt évi mintegy 80 millió dinárt tett ki, továbbá az új palicsi szálloda építésére szánt és a szabadkai Hitelbankban lekötött, mintegy 70 millió dinár. A befektetésekről megfelelő program alapján dönt az alap igazgató bizottsága, amelyben helyet kaptak a községi képviselő-testület, a községi szakszervezeti tanács, a közművesítési munkaszervezet, a palicsi helyi közösség, az építészeti titkárság, a városrendezési, valamint a műemlékvédelmi intézet, a társult kereskedelmi munkaszervezet, a környezetvédelmi tanács képviselői. Köteles évi jelentést adni a községi képviselő-testületnek. Sajnos, immár két éve megfelelő távlattervek és hosszú távú programok nélkül folyik a pénzalap eszközeinek felhasználása, ugyanis az új munkaszervezet nem terjesztett be elfogadható elképzeléseket a Palics—Ludas természetvédelmi övezet fejlesztéséről. Talaly a Végrehajtó Tanács az egyik erről szóló változatról is elmarasztaló véleményt mondott, és úgy döntött, hogy megfelelő terv híján is engedélyezi a pénzalap eszközeinek felhasználását a Jezero Szálló tatarozására. Az ideiglenes finanszírozás az idén is folytatódott átfogó, hosszú távú tervek és programok nélkül, a Palics Munkaszervezet által benyújtott évi beruházási terv alapján, amely a Bagolyvár, a Lujza-villa, a vitorlásklub, a Vigadó épületének részbeni tatarozását, a női strand vízbe dőlt nyugati szárnyának felújítását, a vikendtelep rendezését és az egyik hévizes medence építését irányozza elő. Időközben terven kívül sor került a sportpark közvilágításának, vízvezetékének, utainak és parkolóhelyének rendezésére a május elsejei, tartományi jellegű ünnepek kapcsán.

Mindez bizonyos fokú változás benyomását kelti, de a fejlesztés nem korlátozódhat a tatarozásra szánt pénzeszközök felhasználására, hanem sok más átfogó intézkedésre van szükség, mert koránt sincsenek kihasználva az adottságok és a lehetőségek, jóllehet az utóbbi időben újra fokozódott a társadalmi tényezők érdeklődése a Palics—Ludas természetvédelmi övezet fejlesztése iránt. Egyöntetű vélemények szerint akkorák a lehetőségek, hogy kihasználásuk sokban hozzájárulna Szabadka gazdaságának gyorsabb fejlődéséhez. Ezzel ellentétben bizonyos visszafejlődésnek vagyunk tanúi. Az új munkaszervezet amúgy is kicsiny vezetői káderállománya alaposan megfogyatkozott, az Agros-tours utazási iroda csak formálisan létezik, hogy a csapatmunka és azon túlmenően a marketing hiányát ne is említsük. Egyszemélyi igazgatás folyik, visszafejlődés tapasztalható a vizek kihasználása, a növénytermesztés és a beruházási eszközök felhasználása terén is. Háttérbe szorult a sport és a

sportüdülés fejlesztése, holott elsősorban az volt Palics arculatának jellemzője. Ezt már a néhány évvel ezelőtt folytatott programviták alkalmával minden tényező egyértelműen megállapította. Ezért más szubjektív tényezők programjait és azok fejlesztését is be kell iktatni a fejlesztési tervekbe és programokba. A Ludasi-tóról úgyszólván említés sem esik a fejlesztési tervek kidolgozásakor.

A legnagyobb fogyatékoság a fejlesztési koncepció, a mindent átfogó és fejlődést hozó elképzelések és az azon alapuló hosszú és rövidtávú tervek és programok hiánya. Végző ideje beszüntetni a kísérletezést, a gyakori koncepcióváltoztatást, a munkacsoportok és egyének pillanatnyi hangulatától függő tervkészítést, a szakavatott csapatmunkával kell kidolgozni a terveket. Örvedetes jelenség, hogy megkülönböztetett figyelmet szentelnek Palics fejlesztésének a társadalmi tényezők és a pénzalap igazgató bizottsága, de sokkal örvedetesebb lenne, ha nem kívülről kellene meghatározni a fejlődés irányvonalát, hanem ha azt a munkaszervezet nyújtaná be jóváhagyásra a községi képviselő-testületnek. Ez utóbbira azért van szükség, mert a munkaszervezet általános érdekű természeti adottságokról való gondoskodással van megbízva. Ezt dolgozóinak és vezetőinek körében is tudatosítani kell. A természet adta, valamint a szubjektív lehetőségek (sport és sportüdülés) kihasználását, illetve kibontakozását kell elősegítenie ennek a munkaszervezetnek, elsősorban a dolgozók és a polgárok szabad idejének tartalmasabb eltöltése, pihenése és üdültetése érdekében, ami végző soron munkaképességük és vitális funkcióik javítását, meghosszabbítását is szolgálja, s ez általános társadalmi érdek. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a Palics Munkaszervezet jelentős eszközöket kap különböző öngazgatási érdekközösségektől szabad munkacsere útján az üdültetésre szánt területek, az állatkert stb. fenntartására, karbantartásra és felszerelés vásárlására.

Az átfogó fejlesztési tervek és programok kidolgozásának meggyorsításával és társadalmasításával párhuzamosan változásokra van szükség az egyébként ideiglenes jellegű említett pénzalap igazgatását illetően is, nevezetesen össze kell hangolni a küldöttrendszer alapelveivel, és a fejlesztési programokról a végleges döntést a községi képviselő-testület hatáskörébe kell helyezni.

A tervezést a természetvédelmi övezet határainak megjelölésével, a biogeográfiai, sportolási és sportüdülési, művelődési, szórakozási és gazdasági lehetőségek és a társadalmi érdekek számbavételével, az adottságok és a teendők csoportosításával és az azon alapuló tervek, programok és munkafeladatok meghatározásával, a marketing megalapozásával és a mindennek megfelelő számú és képzettségű káderek odairányításával kell kezdeni. Kizárólag ezen az úton lehet eljutni a fejlesztés alapelveinek kidolgozásához, tervekké és programokká való átváltásához.

Végül felvetődik a kérdés, hogy ez a munkaszervezet miért nem foglalja el logikus helyét az Agros mezőgazdasági és élelmiszeripari összetett munkaszervezetben a fürdőhely és az agráripari társulás, Szabadka gyorsabb fejlődése érdekében?

Sturc Béla

AZ ÉLŐVILÁG MÚLTJA ÉS JELENE SZABADKA HATÁRÁBAN

*„a természet alkotásai mindig és mindenütt
az ember javára és gyönyörűségére legyenek”**

Kaán Károly

A táj legszembevetőbb eleme a növénytakaró. Ha ezt vesszük szemügyre, akkor Szabadka környékét két, jól elhatárolható résztájra oszt-hatjuk. A várostól délre, a löszhátság az úgynevezett feketeföldeken, vagyis csernozjom talajon általában szántóföldi kultúrák uralják a tá-jat. Itt alig van nyoma az eredeti növénytakarónak. A várostól nyugat-ra, de legfőképpen északra és keletre terül el a második résztáj, a Sza-badkai—horgosi homokvidék. Jellemzője a ligetes tájkép, a növényzet mozaikszerű elrendeződése, ami tulajdonképpen geomorfológiai, hidrológiai és talajtani viszonyokat tükröz. Itt még találkozunk az eredeti természetes növénytakaró kisebb foltjaival, töredékeivel: homokpusztai gyepekkel, láprétekekkel, szikespusztákkal, szikes laposokkal ligeterdők-kel. Ezeknek a segítségével idézhetjük fel a város környékének egykori természetes képét. De a térben és időben történő mozgás, változás az élővilágra is érvényes. Helyesen állapítja meg Borbás Vince, hogy „a flóra a szakadatlanul tartó változásoknak csak bizonyos korbeli állapo-ta” (Borbás V. 1891 p. 9). A természeti tényezőkhöz kívül vidékünk mai képének kialakításában döntő szerepet kapott az ember tájalakító tevén-kenysége, vonatkozik ez különösen az utóbbi négy évtizedre. Ez még változatosabbá tette a táj arculatát, hiszen a homokvidék nagy része ma már kultúrtáj szőlőskertekkel, gyümölcsösökkel, szántóföldi kultúrák-kal. A továbbiakban megkíséreltem több éves helyszíni megfigyeléseim és a rendelkezésemre álló irodalom alapján, hogy egy áttekintő, de csak vázlatos képet nyújtsak az eredeti természetes táj élővilágáról, ennek az idők folyamán történt változásairól, a természetes élővilág még meg-maradt objektumairól és egy hatékonyabb természetvédelem aktuális fel-adatairól.

* Kaán Károly: Természetvédelem és a természeti emlékek. Budapest, 1931, p. 10

I. Szabadka környékének biogeográfiai helyzete és e terület eredeti természetes élővilága

Életföldrajzi szempontból Vajdaság területe az európai sztyeppék egyes összetételű gyeptípusához tartozik, része a pannondák biogeográfiai tartományának és e tartomány pannon körzetének (Matvejev 1961, 1973 p. 240). Zoogeográfiai szempontból városunk határa a „Pannonicum faunakörzet Duna—Tisza közti részén” (Móczár 1979 p. 225) terület. Növényföldrajzi szempontból területünk része a Pannonicum flóratartományának, az Eupannonicum flóravideknek (Alföld) a Praematricum flórájának (Duna—Tisza köze) (Soó 1965). Ezen a tájon a száraz nyarú, mérsékelt kontinentális éghajlatú feltételek között, ahol az évi csapadék átlaga 500—600 mm között mozog, egy átmeneti jellegű növényzeti típus alakult ki — az erdőszusztá. Ez nem képez homogén növénytakarót, hanem makromozaikot, melyben lomberdők váltakoznak sztyepprétekkal (Walter 1970 p. 173). Soó Rezső szerint az Alföld ma a maga egészében kultúrája, de *utolsó természetes képe az erdőpuszta* vagy *erdőssztyepp*, amelynek átmeneti klímájában erdők, lápok, puszták egyaránt előfordulhatnak (Soó 1973 p. 137). Újabban S. Parabućski és M. Janković is megállapították, hogy Vajdaság az erdőssztyepp övezetbe tartozik. A szerzők feltételezik, hogy Szabadka környékét eredeti formájában tölgyesek borították élesmosófüves sztyepprétekkal, mocsarakkal és szikességekkel váltakozva (Parabućski, Janković 1978, Térképvizlat). Erről bizonyítékokkal is rendelkezünk. A Körös-ér mentén végzett kutatások alapján (virágporelemzés a tőzegtelepen) J. Marković—Marjanović és A. Gigov megállapították, hogy a jégkorszak utáni időszak nagy részében erdei jellegű volt a növényzet. A leletek egyes tölgyerdőre utalnak. A pollenelemzésen kívül ezt igazolják az 1,5 m mélységben talált egyéb maradványok is, pl. tölgyfa- és kéregdarabok, makk, szarvastól származó szubfosszilis csontok, agancsok (J. Marković—Marjanović, A. Gigov 1971). Történelmi időkből származó utalásokat is ismerünk az erdőkről. Iványi közlése alapján a Csisztiszár nevű határ részben, a Körös-ér homokos környékén 1710—20 körül a legszebb tölgyfaerdők voltak. Még rókákról és farkasokról is említést tesz (Iványi, 1892). Iványi könyvében azonban a növényzetre vonatkozóan más adatokat is találunk, így pl. amikor Palicsról ír, megjegyzi, hogy „a város felől a tóhoz csak jókora, úttalan, puszta homoksvatagon áthat het jutni (Iványi 1892). Az ismertetett adatok alapján megállapíthatjuk, hogy városunk határának utolsó természetes képe erdőkkel, láprétekekkel, mocsarakkal, lösz- és homokpusztákkal, valamint szikességekkel tarkított táj volt. Mai érdekessége területünknek abban van, hogy szinte mindezekből találunk még kisebb foltokat, töredékeket. Ebben van városunk környékének biológiai különlegessége, sajátos jellege!

II. Az élővilág változása, alakulása az újabb kori történelem folyamán

A XVI. és XVII. századi török uralom nagyarányú pusztítást végzett az eredeti élővilág elrendeződésében. Sok időnek kellett eltelnie, míg regenerálódhatott. A XIX. század folyamán, a kapitalizálódás erőteljesebb megindulásával viszont egészen más jellegű változások következnek be. Nagyobb méretű és az eredeti táj képét átformáló munkálatok kezdődnek. Erdőket irtanak ki, nagyarányú folyamszabályozást, lecsapolásokat, ármentesítést végeznek, legelőket törnek fel a föld megművelése céljából. Ezek a vissza nem fordítható folyamatok döntően meghatározzák a vajdasági táj és benne városunk határának képét. A felszabadulás után pedig a forradalmi jellegű társadalmi és gazdasági változások hatása alatt fokozódik az emberi hatás és ezzel kapcsolatban a növénytársulások megváltoztatása. Az emberi munka a természetes tájat véglegesen kultúrtájjá, kultúrmezősséggé alakítja. Új erdőket telepítenek (nemesnyarasokat pl.) hatalmas földtömegeket megmozgató csatornázás megy végbe, a homokvidéken gazdagon termő új gyümölcsöket létesítenek, mezőgazdasági nagyüzemek alakulnak, nagyarányú kemizálás veszi kezdetét a mezőgazdaságban, megkezdődik a kőolaj-kitermelés, új ipartelepök jönnek létre, sűrűsödik az úthálózat. Mindez szükségszerűen változtatta meg az eredeti természetes táj arculatát. Itt meg kell azonban jegyezni, hogy ebben a nagyarányú átalakulási folyamatban sokszor a gyorsan elérhető gazdasági eredmény, a siker, bizonyos igények mielőbbi kielégítése és nem utolsó sorban a kínálkozó nyereség volt a cél és a változások biológiai következményeit szem elől tévesztettük. Mivel szűkebb szakkörökön kívül nem vagy csak kevésbé ismertek e változások biológiai-ökológiai összetevői, sokszor értékes növényállományok és velük együtt sajátos állatvilág estek áldozatul. Illusztrációképpen csak egy-két példát említek környékünkről. A Vértó partjának kikövezése eltüntette a jellegzetes szikes vegetációt és sivárrá alakította itt az urbanizált környezetet. A Sóstó medrét átszelő csatorna megbontotta ennek a rendkívül érdekes és jellegzetes szikes laposnak az élővilágát. A Pörös-rét felszántása a kiszáradó láprét érdekes és ritka növényfajait tüntette el. Példákat lehetne még sorolni! Mindezek a változások szegényebbé, egyhangúbbá teszik a város körüli tájképet. Itt meg kell jegyezni még azt is, hogy leginkább veszélyeztetett a *homok- és löszpuszták*, a *szikések* és a *láprétek jellemző élővilága*. Nem szabad elfelejtenünk, hogy egy kipusztult növényfajjal lezárul egy hosszú genetikai fejlődés eredménye és minden jövőbeli fejlődési lehetőség is (Sukopp 1971 apud Kovács, Priszter 1974 p. 185). Pedig ennek, sajnos, szinte szemléltői lehetünk. Becse flórájának kiváló ismerője, néhai Kovács Ferenc egyes növényfajokról megjegyzi „flóránkból teljesen kiveszett, emlékért herbáriumom őrzi” (Kovács F. 1929). Szabadkai viszonylatban magam is mondhatnám egy-két fajról ugyanezt.

A XX. századi felgyorsult közlekedés, áruforgalom valóságos gyominvá-

ziót eredményezett. Más kontinensekről származó „jövevények” gyomként árasztják el földjeinket, Szabadka határában pl. a betyárkóró (*Erigeron canadensis*), a parlagfű (*Ambrosia elatior*), a tavaszi aggófű (*Senecio vernalis*), a szálkás libatop (*Chenopodium aristatum*), sok *Amaranthus* faj stb. Rendszerint ott telepednek meg, ahol megbolygatjuk az eredeti felszínt, és innen terjednek tovább. Ez viszont azzal függ össze, hogy a város terjeszkedik, nagyarányú építkezések folynak, új lakótelepek jönnek létre, víkendtelepek alakulnak a város körül, ezek szükségszerűen mind távolabbra tolják a várostól a szemnek kellemes, üdítőleg ható természetes növénytakarót, és ennek helyét elfoglalja a már kevésbé üdítő, nitrogénkedvelő gyomok sokasága. Ezt ellensúlyozni volna hivatva az eredeti tájnak megfelelő zöldövezetek kialakítása. (Példa Japánból, Búvár 1985/5).

III. Az élővilág mai képe határunkban: Jellemző természetes növénytársulások és sajátos állatviláguk

A természetes vegetáció határunkban ma már nem mutatja teljességében az eredeti képet, másodlagos jellegű, az ember befolyása alatt áll, nagyon kevés az eredeti folt, töredék. A legérdekesebb terület a *homokvidék*. Itt az élővilág kialakulásában domborzati, hidrológiai, éghajlati és talajtani viszonyok voltak a döntőek. A legjellemzőbb geomorfológiai elemei a tájnak az ÉNY—DK irányban húzódó szélformálta buckák és buckaközi mélyedések. Ezek a formák azonban a homokkötés, a telepítések, általában a homoki gazdálkodás következtében lassan elmosódnak. A homokvidék felszíni vizekben szegénynek mondható, egyetlen folyócskája a Körös-ér, amely a puszta keleti részét szeli át. Itt-ott sekélyebb vagy mélyebb depressziók is megfigyelhetők, ezekben, különösen csapadékosabb években, víz gyűlik össze és mocsári növényzet alakul ki. A talajvíz szintje átlagosan 2—3 m mélyen van. Horgostól Tavankútig fokozatosan süllyed. A város és környékének éghajlata mérsékelt kontinentális, félnedves, félszáraz, átmeneti jellegű. Huzsonötéves átlag (1949—1973) alapján az évi középhőmérséklet 10,6°C. Jellemző az aránylag kismértékű borultság (az átlag 57%), a napos idő gyakorisága (az évi napsugaras órák száma 2093,1). A napi és évi hőmérsékletek jelentősen ingadoznak, elég gyakoriak a késői fagyok. A vegetációs időszakban (április—szeptember) a hőmérsékleti átlag 17,6°C. A levegő nedvességtartalma aránylag alacsony fokú (az átlag 75,2%). Viszonylag kevés a csapadék (az évi átlag 532 mm, a vajdasági átlag viszont 611 mm). A vegetációs időszakban (április—szeptember) a csapadék átlaga 303,2 mm, vagyis 56,8%, ez kedvezőnek mondható. Egyes években előfordul hosszabban tartó szárazság is. A leggyakoribb szél az északnyugati. (A számadatok Đukanovićtól 1979). Pavićević és Stankević a Szabadkai—horgosi homokvidéken a következő talajféle-

ségeket különböztetik meg: *szürkésárga* homoktalaj, ez a legkevésbé termékeny, főleg a pusztta nyugati és középső részében van, továbbá a *barna* homoktalaj ritkábban fordul elő, és a *fekete* homoktalaj ez a legtermékenyebb, leginkább a pusztta keleti felében lelhető fel. Megkülönböztetnek még homokos szikes vagy *szoloncsák* talajt és végül homokos *réti agyagot*, *helyenként tőzeget a Körös-ér* mentén (Pavicević, Stanković 1962).

Elsődleges futóhomokos terület városunk határában már nem található, esetleg emberi tevékenység folytán másodlagosan kerül mozgásba a homok pl. homokbányák helyén és környékén, megművelt, de parlagon hagyott helyeken, kocsuiutak mentén stb. Ilyen helyeken találkozunk a homokot megkötő, úgynevezett pionír növénytársulással, a *rozsnokos pusztagyep* vagy az egyéves homoki gyep (Brometum tectorum secaletosum). Benne tömeges lehet a vadroz (Secale silvestre). Igazi homokkötő gyepet képez azonban a *nyílt meszes homokpusztagyep* vagy a homoki csenkesz társulása (Festucetum vaginatae danubiale). Erről írta Iványi, hogy a homok „igen gyér pázsitfűekkel és kutyatejfélekkel van borítva” (Iványi 1892). Mostoha életfeltételek uralkodnak itt: a talajvíz szintje 2,5 méternél mélyebben van, a humusztartalom a talajban igen alacsony. E társulás vezérnövénye a *szürkészöld* színezetű *homoki* vagy *hüvelyes csenkesz* (Festuca vaginata), bokrai még nem záródnak össze, közöttük csupasz felületek vannak. Tömeges itt a pusztai kutyatej (Euphorbia seguieriana), jellemző még a homoki pirosító (Alkanna tinctoria), a homoki bakszakál (Tragopogon floccosus), a fehérvirágú kései szegfű (Dianthus serotinus), az árvalányhaj (Stipa sabulosa), a legsivárabb homokon, a félcserszerű naprózsa (Fumana procumbens) és még sok más faj. Találón jegyzi meg Borbás a homoki növényekről „sok növény valóságos képmása a termő helynek, egész szervezete elárulja, hogy homokra való” (Borbás 1884 p. 151). A buckaközi mélyedésekben, ahol a talajvíz szintje 2,5—1,5 m, egy más jellegű társulás alakult ki, melynek jellemzője a *szürke káka* (Holoschoenus vulgaris) és a *cinege- vagy serevényfű* (Salix rosmarini-fofia). Ahol még magasabb a talajvíz szintje, pl. 1—1,5 m, ott a *kékperje* (Molinia coerulea) társulása díszlik. Kedvezőbb termőhelyi viszonyok között, kötöttebb homokon, megjelenik a *zárt homokpusztaré* társulása vagy a homoki sztyepprét (Astragalo-Festucetum rupicolae). Ez fajokban sokkal gazdagabb. Sajnos, ma már ritkaságnak számít. Leginkább az emberi befolyástól távol eső erdei tisztásokon és a homokpusztta keleti felében akadunk rá kisebb foltokban. Talajában több a humusz, vízháztartása is kedvezőbb. Uralkodó növénye a *pusztai vagy barázdált csenkesz* (Festuca rupicola) és a *rézvörös virágzatú élesmosófű* (Chrysopogon gryllus). Sok érdekes és színes faj gazdagítja. A növény-társulások egymásutánjában a következő fokozat a *zárt erdő*társulás. Eredeti, természetes formában csak kisebb foltokban van jelen, pl. a Tölgyfás és a Körösi erdő területén. Természetesnek tekinthetők a fehérnyár állományok is. Lényegesen nagyobb területet borítanak az erdőte-

lepítések: az akácok (70%), a feketefenyő erdők (20%) és az ültetett nyárfások. Ezeknek az erdőknek a cserjeszintje és gyepszintje igen szegényes, csak itt-ott őrizték meg a pusztai erdők növényvilágának néhány képviselőjét. A homoki erdőkkel kapcsolatban helyénvaló Borbás Vince megjegyzése: „Az ültetés következtében a homok vegetációjának képe néhol annyira átalakult, hogy bajos megtudni, hol vad eredetileg a fa, hol meg ültetett” (Borbás 1884 p. 151). Hangsúlyozni kell azonban, hogy a várost körülölelő erdőövezetnek rendkívül nagy a jelentősége, elsősorban a defláció, az északi és északnyugati szelek romboló hatásával szemben.

A homokvidék *állatvilága* gazdagnak és változatosnak mondható. Vonatkozik ez elsősorban a rovarvilágra, jellemzők a sztyepptársulások képviselői. Itt főleg azokat a nemzetségeket és fajokat említem meg, melyek ritkaságuk vagy hasznosságuk miatt védelemre érdemesek. Ilyenek pl. a sisakos sáska (*Acrida hungarica*), az imádkozó sáska (*Mantis religiosa*), a hangyalesőfajok, a futóbogarak közül a *Carabus* nemzetség fajtái, a homoki futrinkafajok (*Cicindela* sp.), továbbá a galacsinhajtók (*Scarabaeus* sp.), a virágbogárfajok (*Potosia* sp.), a gyászbogarak egyes fajtái stb. A pillangók közül előfordulnak a fecskefarkú lepke (*Papilio machaon*), a kardos lepke (*Iphicliodes podalirius*), az atalanta lepke (*Vanessa atalanta*) a gyászlepke (*Euvanessa* vagy *Nymphalis antiopa*) stb. Jelentősek a törösdarázs-alkatúak (*Scolioidea*), az útonálló darazsak (*Pompilidae*), a kaparódarazsak (*Sphecidae*) pl. az *Ammophilafajok*. Sajnos, környékünk rovarvilágát még kevésbé ismerjük, bár „a homok mint entomológiai objektum nagyon érdekes” (A. Rafajlović, Szőlősi Gy. 1958 p. 86). A gyíkok közül jellemző a zöld gyík (*Lacerta viridis*), a homoki gyík (*Lacerta taurica*). A homokpuszta gyepeiben és erdeiben fészkelő madarak közül megemlíthetjük a szalakótát (*Coracias garrulus*), a nagyon hasznos búbosbankát (*Upupa epops*), a sárgarigót (*Oriolus oriolus*) a gébicseket (*Lanius* sp.), a poszátákat (*Sylvia* sp.), a ragadozók közül a kék vércsét (*Falco vespertinus*) stb.

Palics és Horgos között, a homokvidék és a löszhátság határán területnek el a pusztai *szikés tavak*: a Palicsi-tó, a Vér-tó, a Sós-tó, a Ludastó. Parti övezetüket a *szikés mocsár társulása* jelzi (*Bolboschoenetum maritimi continentale*). E tavak szomszédságában és Horgos körül a mikrorelief, a talaj nedvességének és sótartalmának foka alapján mozaikszerűen váltakozó növénytársulások alakultak ki a nedves szikesektől pl. a *szikék-növényzet* (*Puccinellietum limosae*), a sziki réteken át pl. az *ecsetpázsitos sziki rét* (*Agrosti-Alopecuretum pratensis*) egészen a szikes pusztáig pl. az *ürmös szikespuszta* (*Artemisio-Festucetum pseudovinae*) vagy a *bárányparéjos vakszik* (*Camphorosmetum annuae*). Ezen a területen még sok érdekes fajtát találjuk a szikes flórának.

A szikesekhez kötött állatfajok közül említésre méltó legnagyobb pókfajunk, a homokos szikeseken élő cselőpók (*Lycosa* sp.), a szikes-tavak szegélyén érdekes a szöcskerák (*Orchestia cavimana*), gyakori a pusztai farkaspók (*Pardosa agrestis*). Megfigyelhetők a szikesekre jellem-

zöld futóbogarak (pl. a *Cicindela* fajok) stb. A madarak közül az ötvenes években megfigyelték a gulipánt (*Recurvirostra avosetta*). Jellemzőek a búbicek (*Vanellus vanellus*), a sárga billegető (*Motacilla flava*), a danka sirály (*Larus ridibundus*), a csérek (*Sterna* sp.) stb. Ahhoz, hogy kialakíthassuk a város és a környékének *faunaképét*, még igen sok tennivaló van hátra. Hálás kutatási terület fiatal biológusaink számára, annál is inkább, mert már van egy követendő példakép néhai Taubert A. személyében (A. Rafajlović, Szőlősi Gy. 1958).

Külön kell szólnunk a Kőrös-ér és a homokvidéken fellelhető kisebb depressziók élővilágáról. Itt mocsár- és láprétek terülnek el. Ilyenekkel találkozunk pl. az Ibolyás-erdőnél, ahol a lápréteket legömbölyödő bokraival a hamvas vagy rekettyefűz (*Salix cinerea*) övezi, és a korcs nőszirm (*Iris spuria*) ékesíti. A liget peremén pár évvel ezelőtt még élt egy hatalmas magyar kőris (*Fraxinus angustifolia* ssp. *pannonica*) sajnos, kivágták. Uralkodó társulás ezen a tájon a *kékperjés láprét* (*Molinietum coeruleae*) sok érdekes és ritka növényfajjal.

A várostól délre elterülő *lőszhátság* eredeti növényzetének is maradt egy érdekes foltja, töredéke a Ludas-tó keleti magas partján. Ez a *lőszpusztarét* (*Salvio-Festucetum rupicolae*). Igaz, hogy már eléggé degradált állapotban van, mivel a szántóföldek egészen a part pereméig húzódnak, és így erős a gyomosodás, de még mindig ráakadunk itt egyes foltokra, melyek szépen megőrizték az eredeti növényzetet. Rendszeres kímélő kaszálással továbbra is fenn lehetne tartani!

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy Szabadka környéke kicsiben tükrözi Vajdaság egészének szinte valamennyi jellemző életközösségét.

IV. Aktuális természetvédelmi teendők

1. A kultúrmezőség területén, ahol már majdnem minden talpalatnyi földet megművelnek, különleges jelentősége van annak, hogy a természetes növénytakarónak itt-ott még megmaradt foltjait megőrizzük, sőt helyenként az eredeti állapot visszaállítását is elősegítsük.

2. A legelső feladat, hogy megállapítsuk: *mi van, mivel* rendelkezünk. Úgy tudom, hogy városunk környékének természetvédelmével kapcsolatban a Tartományi Természetvédelmi Intézet elvégzett egy felmérést és benyújtott egy javaslatot is. Ennek sorsa ismeretlen előttem.

3. Próbáljuk valóra váltani azt a felhívást, melyet még évszázadunk elején tettek közzé „erdőből, rétből, a szikes és homok flórájából, faunájából tartsunk meg valamicskét eredeti minőségében” (Sajó K. 1904). Ezek az objektumok élő múzeumok lehetnének a tudomány, a kultúra és nem utolsósorban a rekreáció szolgálatában. Ugyanakkor gazdasági kiaknázásukat is meg lehetne valósítani az ésszerűség keretei között, minimumra csökkentve a nem kívánt negatív következményeket (Čolić, 1960 p. 7).

4. A következő feladat lenne a természetvédelmi körzetek kijelölése és részletes tudományos feltárása megfelelő szakemberek közreműködésével hogy „a legszebb, a jellegzetes fajokban bővelkedő állományok fennmaradjanak — és mint a természetes ökoszisztémák törvényszerűségei tanulmányozásának objektumai a tudomány számára se vesszenek el” (Kovács M., Priszter Sz. 1974 p. 192).

5. Húsz-egynéhány ritka növényfajta ékesíti városunk határát, ezek szerepelnek a vajdasági „Vörös Könyv” javasolt listáján is (B. Šajinović 1982 p. 21—26). Csak úgy védhetőek meg, ha termőhelyüket, illetve a növénytársulásokat is megvédjük, melyekben élnek.

6. A fajok és társulások védelmének mikéntjét már a XIX. század végén nagyon találóan megfogalmazta Borbás Vince: „Az életküzdelmet kell ellesnünk, kitanulnunk, s az itt küzdő növények életét, küzdelmét kell megkönnyítenünk, őket előbb arra a diadalra segítenünk, amelyet nagy sokára magoktól is elértek volna” (Borbás V. 1884, p. 167).

Irodalom

- Borbás V. 1884: A magyar homokpuszták növényzete vonatkozással a homokkötésre. Természettud. Közl. XVI. köt. 176. füz.
- Borbás V. 1891: A növények vándorlása s Budapest flórájának vendégei. Pótfüzetek a Természettud. Közlönyhöz, p. 1—18.
- Bukurov B. 1983: Subotica i njena okolina. VANU, Radovi knjiga 1.
- Čolić D. B. 1960: Zaštita prirode ili prirodnih retkosti? Zaštita prirode br. 18—19.
- Đukanović D. 1979: Klima Subotice i okoline. Subotica.
- Iványi I. 1892: Szabadka sz. kir. város története II.
- Kovács F. 1929: Óbecse flórájának virágos növényei. Szeged.
- Kovács M. Priszter Sz. 1974: A flóra és a vegetáció változása Magyarországon az utolsó száz évben. Bot. Közl. 61. köt. 3. füz.
- Marković-Marjanović, Gigov A. 1971: Geološki sastav i istorija vegetacije tresetišta Kereš na Subotičkoj peščari. Glasnik Prirodnjačkog muzeja, serija A. knjiga 26.
- Matvejev S. 1961: Biogeografija Jugoslavije. Osnovni principi. Biološki Institut N. R. Srbije. Posebna izdanja, knj. 9. Bgd.
- Matvejev S. 1973: Predeli Jugoslavije i njihov živi svet. Naučna knjiga, Beograd.
- Móczár L. 1979: A Kiskunsági Nemzeti Park állatvilága. Általános jellemzés. In. Tóth K. (szerk.) Nemzeti Park a Kiskunságban. Natúra, Budapest.
- Obradović M. 1962: Floristička istraživanja, njihovi rezultati i promene vojvodanske flore u periodu od prvog svetskog rata do danas. Matrica srpska. Zbornik za prirod. nauku 23.
- Parabućki S., Janković M. 1978: Pokušaj utvrđivanja potencijalne vegetacije Vojvodine. Matica srpska. Zbornik za prirod. nauku br. 54.
- Pavićević N., Stankević P. 1962: Pedološke osobine Subotičko—horgoške peš-

čare. Institut za šumarstvo i drvenu industriju N. R. Srbije, knjiga 17. Beograd.

- Rafajlović A., Seleši Đ. 1958: Iz entomološke zbirke prof. A. Tauberta (Subotica), Zbornik Matice srpske, Serija prirod. nauk., sveska 14.
- Šajinović B. 1982: Prvi botanički prilog „Crvenoj Knjizi” Vojvodine. Priroda Vojvodine VIII, p. 21—26.
- Sajó K. 1905: Az ős-természet kincseinek megmentése (Naturschutz), Természettud. Közl. XXXVII. köt. p. 705—739.
- Soó R. 1965: Növényföldrajz. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Soó R. 1973: Az erdőpuszta Magyarországon. Búvár, 3. szám, p. 131—137.
- Sturc B. 1972: A természetvédelem kérdései Vajdaságban. Létünk 1. szám, p. 123—132.
- Sturc B. 1973: Mit kell megtartanunk és megvédenünk Bácska északkeleti részének növénytakarójában. Létünk 4. szám, p. 119—133.
- Walter H. 1970: Vegetationszonen und Klima. VEB G. Fischer Verlag Jena.

Zolnai Albert

A KÖRNYEZETVÉDELEM EREDMÉNYEI ÉS PROBLÉMÁI SZABADKA TERÜLETÉN

Az ENSZ a környezetvédelemmel kapcsolatosan, először 1972-ben ülésezett, Stockholmban. Az ülésen 112 ország küldötte vett részt. Ekkor döntöttek egy egységes információrendszer kialakításának szükségességéről, többek között:

- a bibliográfiai adatok összegyűjtéséről,
- a tanulmányok nyomtatásáról,
- a nemzetközi tudományos összejövetelek időrendi ismertetéséről.

A stockholmi összejövétel után a világ minden táján még 1972-ben megkezdődött a környezetvédelmi aktivitás, így pl. az USA-ban egy sajátos nemzeti információrendszert hoztak létre. A svédek is még ugyanabban az évben kidolgozták automatikus adatgyűjtő rendszerüket. A résztvevők rájöttek arra is, hogy a környezetvédelmi problémák feltárása és feldolgozása interdiszciplináris területű, ezért a megközelítése is interdiszciplináris alapon történhet.

Alig született meg az egységes információrendszer, az adatgyűjtő központokat máris elárasztották az említett problémával kapcsolatos információk. Szinte szennyezőleg hatottak a központokban dolgozó emberekre, tudósokra. Rövid időn belül rájöttek az adatok és információk feldolgozásának és szűrésének fontosságára, s viszonylag gyorsan beindult az egységes információrendszer.

1973 márciusában hazánk is csatlakozott ehhez az akcióhoz. Az országos környezetvédelmi bizottság alakuló közgyűlésén felolvasták Tito elvtárs beszámolóját is. Ekkor többek között elhangzott: „...Az ember környezetének védelme és fejlesztése társadalmunk minden dolgozójának állandó feladata és gondja kell hogy legyen.”

Ennek a feladatnak és intelemnek, sajnos, nem tett eleget hazánk dolgozó népe, mert Jugoszlávia minden táján aránylag gyorsan bekövetkezett a természet és az ember közvetlen környezetének egy bizonyos fokú szennyezése (degradációja). Az országos környezetvédelmi bizottság megalakulását követően gyorsan létrejöttek a hasonló köztársasági, tartományi és községi bizottságok is. A bizottságok meghozták munka-

programjaikat és javaslataikkal hozzájárultak a szövetségi és köztársasági alkotmányok megfogalmazásához. Így az 1974-es alkotmányunkban helyet kapott a környezetvédelem. Ez szinte egyedülálló jelenség a világon. Más országokban ugyanis csak törvény, hazánkban pedig az alkotmány szabályozza a környezetvédelmet.

Az emberben ezek után felvetődik a kérdés: Mi történt társadalmunkban, vajon milyen motivációk vezették azokat a vezetőket, vagy dolgozói közösségeket, akik, ill. amelyek megengedhettek olyan technológiai vagy tudományos fejlődést, amellyel vétettek az alkotmány 86., 87., 114., 117., 193. szakasza ellen? Az ipar fejlesztésével veszélybe sodorták a természeti értékeket és ezáltal nemcsak önmagukat, de egyben a jövő generációkat is. Tehát az ipar fejlődése nem követte társadalmunk ideológiai orientációját, az alkotmányt.

Mi történik Szabadkán? A mi Palicsi-tavunk is intő példája lett a környezetszennyezésnek. A közkedvelt tó — a valamikori híres fürdő tönkrement. Az évek hosszú során szennyezett tó megbetegedett — haldoklási tüneteit láthatta még az átlag fürdőző is már az 1970-es évben, és a tó élővilágának szinte teljes pusztulása borzalmas gyorsasággal következett be 1971-ben.

Ebben az állapotban a tó nem szolgálhatta Szabadka dolgozóinak és polgárainak üdülését. Ezért hozzá kellett látni, sajnos, nem a tó védelméhez, hanem a tó szanálásához, gyógyításához. A szennyezett tó gyógyítása, a tó környezetének rendbehozása nagy anyagi áldozatot követelt a község minden polgárától. Tudatos tóműveléssel és szakszerű környezetvédelemmel, kellő szakmai hozzáállással, szocialista társadalmunk humanizmusával és anyagi áldozatával a tó felújult, szebb lett, mint valaha volt.

Szabadka gyorsan felismerte a környezetvédelem társadalmosításának fontosságát. Azonkívül, hogy megindította az „Évszázad akciója” nevet viselő tömentést, még sok-sok más ilyen jellegű aktivitást is szervezett, pl. a városrendezéssel kitelepítette a város központjából az ipari létesítményeket: a tejüzemet, a sütőipari vállalatot, a vágóhidat, s ezzel megkezdte az ipari negyedek létrehozását.

1973. április 12-én Szabadka község képviselő-testülete kinevezte az első környezetvédő bizottságot. A bizottság 17 tagot számlált és hatásterülete óriási volt. Mivel a bizottság a képviselő-testülethez tartozott, az akcióprogramot is a testület verifikálta. Az első program felölelte:

I. *A zöld felületek védelmét*, amely külön foglalkozott erdeink, gazdasági, idegenforgalmi és védő szerepével.

b) A Ludasi- és Palicsi-tó körüli erdő telepítésének szükségességével és lehetőségével;

c) A sétaerdő felújításával (tisztítás, rendezés, telepítésfejlesztés);

d) A kórház és a sándoni gyáripari létesítmények körüli erdősáv létrehozásával;

e) A város utcáinak fásításával és a facseteték megválasztásával;

f) A város körüli erdősáv rendezésével és egyes erdőterületek védésével.

II. *A légszennyeződés megállapítását és ellenőrzésének fontosságát szorgalmazta* (Tervkészítés, a meglévő tanulmányok alapján. A szennyezők feltárása).

III. *A vízfelületek védelmét*

A Ludasi-tó védelmét, fejlesztését, a meglévő állomány tudományos kísérését, tanulmányok kidolgozását, a tó státusának meghatározását.

A város vízellátásának problémáját. Egy tanulmány elkészítését.

A szennyvíz minőségének és mennyiségének ellenőrzését.

IV. *A város rendezését:* közlekedés, köztisztaság, lakótelepek kialakítása, új ipari létesítmények építése a környezetvédelem szempontjainak figyelembevételével.

Munkacsoportok alakultak egy-egy probléma feltérképezésére. Ezek összegezték a tennivalókat és beindították a szükséges aktivitásokat. A cél azt volt, hogy az aktivitásokkal tudatosítsák az emberekben azt, hogy a természet javait ésszerűen kell felhasználni és azon keresztül biztosítani lehet községünk fejlődését hosszú távon.

Ezekkel az aktivitásokkal figyelemre méltó eredményeket ért el a környezetvédelmi bizottság. Először kerültek nyilvánosság elé a levegőszennyezési mérések. A szennyező anyagok mérését Szabadkán 1971-ben kezdte meg az Egészségvédelmi Intézet. Az 1 m²-re eső milligramm napi mennyiségét mérték húsz gyűjtőállomáson. Az eredmények leolvasása és feldolgozás kéthavonként történt. Már az első évben megtudtuk, hogy *Szabadka levegője az országos standardhoz viszonyítva az erősen szennyezett városok kategóriájába tartozik.* Városunk az országban a veszélyes harmadik helyen volt. Akkor a Zorka, a Hőtelep és a vasút környékén a légszennyeződés a megengedettnél hatszor nagyobb volt. A város központja a színház rossz fűtése, az útviszonyok, valamint a közlekedési eszközök robbanásszerű növekedése miatt szintén az erősen szennyezett területek kategóriájába került.

A mérések és értékelések alapján a bizottság jelentést írt az akkori képviselő-testületnek. A jelentés javaslatokat is tartalmazott. 1. Tovább kell mérni Szabadka légszennyeződését. 2. Az Egészségvédelmi Intézet és a képviselő-testület illetékes kádereinek továbbképzése ezen a téren logikussá vált, ugyanakkor nem maradhatott el a műszeres mérések fejlesztése se. Azokat a vállalatokat, amelyek erősen szennyezték a levegőt, kötelezték a szennyezést előidéző helyek szanálására.

A községi felügyelők fokozott figyelemmel ellenőrizték a vállalatokat, különösen a veszélyes hónapokban.

3. A légszennyezés csökkentése végett közös akcióba léptek az intézet, a községi felügyelőség és a forgalmi rendőrség, valamint a meteorológiai intézet dolgozói.

4. Ezt a problémát fokozott figyelemmel kísérte bizottságunk is. Aktivizálta ezzel kapcsolatosan az újságokat, a rádiót, előadásokat és szaktanácskozásokat szervezett a városban. Az eredmény nagyon sze-

Kelebiai erdőszél: "új" szemétdomb

gényes volt. A levegő szennyezettsége azért is növekedett, mert a várost körülvevő erdőszávot, melyeknek elsődlegesen védős szerepe van, erősen irtották. Az erdőgazdaság kíméletlen fakitermelést végzett; szinte pusztította az erdőt. Az erdő kitermelése után a szél ezer és ezer tonna homokot zúdított a városra és a környező településekre. Le kellett állítani, vagy legalább csökkenteni kellett az erdő kitermelését. Fokozni kellett az erdőtelepítési és parkosítási akciókat. Az akciók többszörös haszonnal jártak. Csökkent a levegőben a finom porszemcsék mennyisége, oxigénben gazdagabb lett a levegő. Az ifjúság és a pionírok között növekedett a természetvédők tábora.

Ebben az időben, hazánkban nem létezett légtisztaságot védő törvény, s így nehéz volt pontosan meghatározni a vállalatok, intézmények, magánszemélyek magatartását. A községi képviselő-testület 1975-ben hozott külön határozatával segítette a helyzetet. Ezzel az intézkedéssel csökkenteni akartuk a levegőben a mérgező anyagok mennyiségét, különösen a kéndioxid, a nitrogénoxidok és egyéb szerves, illetve szer-

vetlen vegyületek koncentrációját. Ezek a különböző anyagok égetésével vagy a vegyipari technológia meghibásodása miatt, esetleg a gépek felelőtlen kezelése folytán kerültek a levegőbe. Abban az időben dává-tossá vált, szinte íratlan törvényként alkalmazta a mezőgazdaság nyáron a tarló és a szalmaégetést, ősszel pedig a kukoricaszár felgyújtását. Ez pedig hihetetlen károkat okozott. A látvány borzalmas volt. A levegőt szennyezte a korom, a kátrány, a rosszul égő biomassza szerves párlata. Az előidézett károkról csak hozzávetőleges megállapítások alapján beszéltek az emberek és írt a napisajtó. Arról senki se készített tanulmányt, hogy miért szaporodott meg a mérgező ködös őszi napok száma? Valószínű, hogy ezt a nemtörődömség, a vandalizmus idézte elő! Minden bizonnyal sok-sok emberi élet rövidült meg asztmatikus roham, szívroham vagy a közlekedésben elszenvedett sérülések miatt.

Más országok, népek katasztrófáiról, sajnos, még ma sem akarunk tudomást venni, pedig Londonban és Amerikában, Donori városban 1952-ben a mérges köd, a szennyezett levegő több mint 4000 emberéletet oltott ki, alig egy hét alatt.

Bizottságunk sokat foglalkozott ezzel a problémával. Sokszor fel-emelte szavát, állást foglalt, az eredmény azonban minimális volt. Ha kevesebb mérgező, savanyú gázömlés történt volna a Zorka Vegyipari Művekben, ha a mezőgazdaság kevesebb tarlót égetett volna, akkor tisztábbak lettek volna településeink utcái. Az ipar és a mezőgazdaság azonban ezzel nem törődött. Sokan inkább kártérítést fizettek, mert polgáraink kertjeiben tönkretették a termést, vagy teljesen kipusztították a fákat, és ki tudja, milyen mértékben károsították meg az ember egészségét?!

A szervezett intézkedéseknek pl. a kipufogó gázok ellenőrzése, füstszűrők felszerelése, a vasút villamosítása egy időben a szén és fűtőolaj kéntartalmának szabályozása észrevehetően csökkentette a város légszennyezését. Az utóbbi időben az emberek, a dolgozók elfeledkeznek az alkotmányos követelményekről, arról, amely állandóan kötelez egy társadalmat: „Úgy éljen és dolgozzon a ma embere, hogy a jövő generációja egészséges életkörülmények között élhessen és tiszta levegőt örököljön.” Aggódok, mert az idézett alkotmánytételt Vajdaság és Szabadka legnagyobb beruházása, a születő gyáróriás, a Nitrogénművek sem garantálja. A biztosan bekövetkező gázömlésekről ugyanis nincs időnk beszélni. A világon sok szomorú tapasztalat van már, sőt hazánk is bővelkedik keserű tapasztalatokban, pl. a pancsovai nitrogéngyár is sok fejtörést okoz. Nem volna rossz, ha a nép megtudhatná, hogy a vegyiparban nincs tiszta technológia!

Erdősítés — parkosítás

A környezetvédelmi bizottság sokat foglalkozott az erdősítés és parkosítás kérdésével is. Nem is csoda, hiszen az emberekben a környezet-

védelem fogalma azonosult az erdővel, a fasorokkal vagy a füves-virágos felületekkel. Városunkban, de községünk más településén is erőre kapott egy pozitív törekvés, a parkosítás szorgalmazása. Ezt a potenciális hajlandóságot, amely az emberekben megmutatkozott, ki kellett használni. Nagyszerű partnerünk, az Erdőtelepítők Egyesületének segítségével ezt ki is használtuk. Megindult a helyi közösségek, munkahelyek szépítése, parkosítása.

A környezetvédelmi bizottság szorosan együttműködik a Technikusok és Mérnökök Egyesületével, az Erdőtelepítők Egyesületével, a pedagógusok népes családjával és az egészségügyi dolgozók lelkes táborával. Az eredményes akció vezetésének fontos tényezője még a társadalmi-politikai erők jó hozzáállása is. Mivel a 17 tagú bizottság szorgos és bátor hozzáállású emberekből tevődött össze, gyorsan feltérképezte a problémákat, megfogalmazta a teendőket, munkacsoportokat hozott létre, és így kibővült bizottságunk listája. A bizottság egyszerűen és dolgoosan állt hozzá a környezetvédelem első nagy akciójához, az iskolák esztétikai és higiéniai rendezéséhez. Úgy gondoltuk, hogy a tanulmányi-fűzés a legkönnyebben szervezhető erre a célra. Az akciót versenyszerűen indítottuk. Három csoportba soroltuk a versenyzőket: iskoláskor előtti intézmények, általános iskolák, valamint közép- és felsőfokú iskolák. A verseny kidolgozott propozíciók szerint zajlott. Már az első évben jó eredmények születtek. Ezzel a sikerrel bekapcsolódhattunk egy hasonló tartalmú szerbiai akcióba. A következő évben, 1975-ben már egyik iskolánk, az Egészségügyi Középiszola Szerbia második helyezette lett. Az elkezdett akcióból egy kitűnő tartalommal vezetett aktivitás fejlődött ki községünkben, de később Vajdaságban is. Ezt a pozitív orientálódást nemcsak erkölcsileg, de anyagilag is támogatták a pedagógusok.

A bizottság másik csoportja felújította a virágkiállítását. Minden évben megrendezte a községi virágkiállítását, melyen részt vettek, terményüket kiállították a vállalatok, intézmények, egyének, de a parkosítási vállalat dolgozói is. Ezt a rendezvényt nagy szeretettel fogadta Szabadka lakossága — a kiállítók szerény díjakat is kaptak. Sajnos, a virágkiállítás nem vált hagyományos rendezvénné. Vagy a pénz, vagy a lelkesedés hiányzott. Megítélésünk szerint inkább hiányzik egy olyan társadalmi erő, amely ezt a nemes és igen hasznos rendezvényt egy másik ünnephez kötve újraélesztené. A kiállítás nevelő hatása felmérhetetlen. Ezzel ugyanis lehetőség nyílna egyebekre is, mint pl. virág- és virágmag-árusításra, előadásokra és kerekasztal-beszélgetésekre stb.

Akciót indítottunk a gyáni munkacsarnokok rendezésére. Sikerült megszervezni a dolgozókat. Szemmel láthatóan javult a munkahelyek mikroklímája. Pozitív irányban változott a higiénia, az esztétika. Jelentős változások születtek a gyárak és vállalatok udvarában. A szemetes, rendezetlen udvarok és szabad felületek helyébe gyönyörű virágos kertek, parányi parkok kerültek. A dolgozók dísz tárgyakat, padokat készítettek, sőt még díszállatokat is gondoztak udvaraikban. Legna-

gyobb sikereket a November 29. Húsárugyár, a Birografika és az Építészeti Intézet ért el ezen a téren.

Ezekon az akciókon kívül bizottságunk napirendre tűzte a Szabadka—horgosi homokvidék erdeit is. Kivizsgálta az erdőgazdálkodás törvényességét. Többször elemzést kért az erdőgazdaságtól és a községi képviselő-testület elé vitte a fakitermelés kérdését. A kivágott erdők értékét összehasonlította a feltételezett haszonnal, melyhez ilyen úton az erdőgazdaság jutott.

Ezzel kapcsolatban tanulmányok is készültek. Mivel Szabadka eolikus eróziós talajon fekszik, így a környezetvédelmi bizottság indokoltnak tartotta, később pedig már követelte is a községtől az erdőgazdálkodási terv megváltoztatását. Azt követelte, hogy erdeink esetében nem a gazdasági, hanem a védős szerepet kell előtérbe helyezni. E célból a belgrádi Erdészeti Fakultás professzora, dr. Velizar Velašević és munkatársai elkészítették 1978-ban *A Szabadka—horgosi erdők védelme és fejlesztése* című tanulmányt.

Ez a tanulmány indokoltá tette bizottságunk követelését. A tanulmány tudományosan megindokolta a szabadkai erdők védő funkcióját. Ezt a tanulmányt alapokmányként használtuk fel 1982. március 29-én, amikor a községi képviselő-testület minden tanácsa megszavazta, hogy a Szabadka—horgosi erdők védett területet képeznek és regionális szabadkai park erdővé nyilvánították. (Ezeket az erdőket őseink 1781-ben Jasenovacban, Agina barában kezdték szakszerűen ültetni.)

Ez a nagy horderejű döntés az erdőgazdaságot arra kötelezte, hogy tudományos alapú fejlesztési programot készítsen, amely 1983 júniusáig el is készült. Vele párhuzamosan dolgozták ki a pénzelési tervet is. A fejlesztési és pénzelési tervet 1984 júniusában jóváhagyta a községi végrehajtó tanács.

Ezek után következett a 4500 ha erdő és 4900 ha védősáv tulajdonosainak névsorba iktatása és kötelezése a fejlesztési terv elfogadására és közös pénzelésére. A pénzelők listájára került az Agros Mezőgazdasági Kombinát, a Naftagas Kőolajipari Kombinát, a Vojvodinaput Útkarbantartó Vállalat, a Slovin Borpincészet, a Szabadkai Kereskedelmi Vállalat, az Ifjúsági Szövetség községi választmánya, a szabadkai Testnevelési és Rekreációs Érdekközösség és az Erdőgazdaság. Egy megállapodást írtak alá. A megállapodás alapján az aláírók 100 millió (10 milliárd régi) dinárt biztosítanak. Ebből 30%-ot az Erdőgazdaság, a többi 70%-ot pedig az aláírók.

Az olvasók nagy többsége fül- és szemtanúja volt már sok ilyen megállapodás aláírásának, melyek után minden maradt a régiiben.

Történt-e valami azóta ezen az igen érdekes és érzékeny területen?

1984-ben 81 ha területet erdősítettek, és 140 ha felületet előkészítettek az erdősítésre, amelyet az idén ültetnek be. Ezenkívül egy tanulmány készül az Erdők modern és általános gazdálkodási alapja címmel. A tanulmányon a belgrádi Erdészeti és Faipari Kutatóintézet dolgozik.

Ugyancsak egy tanulmány fogja részletezni a Szabadka-horgosi homokvidék növényvilágának védelmét is.

Befejeződött egy 5 éves kutatómunka: az eolikus erő eróziós hatása a Szabadka-horgosi homokvidéken. Ezt a tanulmányt a belgrádi Erdészeti Fakultáson dr. Velizar Velašević és társai készítették. Igen értékes botanikai tanulmányt készített dr. Sturc Béla és mr. Branislava Šajinović is 1978-ban. Ezt a tanulmányt dr. Sturc emlékeztetőül adta át nekem, mert aktivitásunk leginkább az erdőmentésre irányult, sok hibát követve el ugyanakkor más értékek megmentése terén. Ez a homokvidék viszont még nagyon sok értéket rejteget a tudomány részére. Szabadka zöld felületeit prof. dr. Toma Bunuševac is feldolgozta 1977-ben. Igen komoly munkát jelentetett meg ezzel kapcsolatban Kladek Ervin 1981-ben.

Nem szabad elfelejteni ezeket a törekvéseket és eredményeket, de azt sem, hogy a szabadkai erdőtelepítők elnyerték az Országos Környezetvédelmi bizottság ezüstplakettjét. Méltón viselik nevüket, munkájuk nem csupán a fásításban nyilvánul meg, hanem facsemetéket is nevelnek, de ugyanakkor nevelik a pionírokat és az ifjúságot is, a holnap generációját a humánusabb és egészségesebb életfeltételekre.

A környezetvédelemre irányuló pozitív törekvéseket örömmel fogadták Szabadka polgárai. Bízunk abban, hogy erdőink állapota a jövőben nem romlik, s hogy a fakitermelés csupán gyógyítási célú lesz. Abban is reménykedünk, hogy évről évre növekszik majd erdőfelületünk. Ha csak az erdőgazdaság kísértésbe nem esik, és sutba nem vágja a tudományos igazságot és a társadalmi törekvést!

Igaz, az erdőgazdaság még az idén is alkalmazza a teljes erdővágást, ilyen pl. a csávolyi erdőrész sorsa. Az is gyakori továbbra is, hogy az erdők közötti tisztásokra nagy mennyiségű szemét kerül, ami alaposan veszélyezteti törekvéseinket, de azt se hallgathatjuk el, hogy a Zorka Vegyi Művek savas iszapjával „javítják” a Deszkás erdőben a homok és a talajvíz első rétegének minőségét. Természetesen, a mostani községi végrehajtó tanács engedélyével!

Városrendezési akciók:

E téren is szükségessé vált egy sor szaktanulmány elkészítése. A Szocialista Szövetség községi választmánya ilyen értelmű feladattal megbízott egy munkacsoportot. Ez az anyag mélyrehatóan foglalkozik az értékes épületekkel, megszerezte a stílusokat és építészeti értékeket, változta a terek és utcák sorsát és jövőjét. Rámutat a közforgalom megoldási lehetőségeire. Ez az anyag útmutatóként szolgált a belváros rendezéséhez. Benne minden pillanatban az embercentrikus koncepció, az esztétika és az egészséges légkör dominált. Alig fél év elteltével Szabadkán lezárták a forgalomtól a Boris Kidrič utcát és megszűnt benne az autók dübörgése, zúgása. Szabadka polgárainak nagy többsége üdvözölte ezt a határozatot és akciót. Azóta rendezték a Strossmayer utcát,

felépült hazánk egyik legszebb szökőkútja, kibővül a járműforgalomtól lezárt terület. Sortatarozást végeznek és restaurálják értékes épületeinket. Rendezik a kirakatokat, a közvilágítást és új kanalizációt raknak le a belvárosban.

Sok olyasmi van azonban még, ami az emberek, az itt élő polgárok életét veszélyezteti, nyomorítja, pl. a Fasizmus Áldozatainak terén autóbuszok vesztegelnek, még mindig buszállomásnak használják a Matija Gubec utcát. A köztisztaság nagyon is kifogásolható, a város központjában részben csökkent a zaj és a vibráció, de nemigen javult a levegő tisztasága. Bizalommal tölt el bennünket azonban az, hogy az utóbbi időben a város forgalmával kapcsolatos tanulmányba foglaltak is úgy tűnik, lassan valóra válnak.

Németh János

A SPORTOK EGYKORI VÁROSA

Harangozó és Dolinar, Kalinić és Šurbek. Tulajdonképpen csak ennyi azonos Szabadka sportjában a négy évtizeddel, vagy közel negyven évvel ezelőtti összehasonlításban. Azon túl, hogy az egykori világbajnok páros esetében a szabadkai fiú volt az erősebbik partner, a megbízhatóbb, a jobb játékos, most pedig Dragutin Šurbek az. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a páros asztalitenisz világbajnokság aranyérmét két játékos vívja ki.

A többi sportág esetében — elsősorban az utóbbi évtizedben — tagadhatatlan hanyatlás észlelhető. A visszaesés okai többfélék. Megpróbáljuk vázolni őket.

Ivan Janković mágiszter tud legtöbbet mondani a szabadkai fiatalok, elsősorban a tizenévesek testedzéséről, fizikai képességeiről. Évek óta lelkiismeretesen kíséri, kutatja, komputeres feldolgozással egységesíti az adatokat. Azokat, amelyek egyértelműen bizonyítják, hogy egyre több a lúdtalpas, gerincferdüléssel, egyéb rendellenességgel felnövő gyerek. A különböző tesztek azután igazolják, hogy ennek következtében a sportban és a testnevelésben egyre gyengébb eredményeket érnek el.

Nem kell kételkednünk abban, hogy sorozatosan megreformált iskola-rendszerünk nagymértékben ludas ebben. A testnevelési órák száma folyamatosan csökken; egy-két lelkiismeretes testnevelő tanár kivételével az átlag ebbe bele is nyugodott. Nehezen magyarázható az ellentmondás, mely szerint több a tornaterem, a szakemberek is képzetesebbek, a gyerekek pedig egyre jobban elmaradnak húsz évvel ezelőtti társaik eredményei mögött. Az élsportban bekövetkezett lemaradás, illetve hanyatlás részben ezzel is magyarázható.

A világ élsportja mögött országos viszonylatban is lemaradtunk. Ezt a legegyszerűbb összehasonlítással is könnyen bizonyíthatjuk, hiszen elegendő csak egy-egy olimpiai szereplés mérlegét megvonni. (Moszkva és Los Angeles, a két csonka olimpia nyilvánvalóan kivétel, hiszen baddarság lenne például a Los Angeles-i mezőnyben szerzett érmek számát mérvadóként kezelni.) Momir Petković, Montreal birkózó olimpiai baj-

noka sportágának gyengébb eredményeit azzal magyarázza, hogy az ellenfelek felkészítésébe már tíz évvel ezelőtt is bevonták az orvostudományt. Közismert például, hogy a sportszerűnek éppen nem mondható „tudományos felkészítés” egyes módszereit még az egyre szigorúbb doping-ellenőrzéseken sem tudják kimutatni a nagy világversenyeken felállított korszerű laboratóriumok. Csoda, hogy az ily módon felkészített ellenfelekkel szemben néhány sportolónk egyáltalán szóhoz jut, az pedig már egyenesen szenzáció, ha még érmet is nyer valamelyikük. Bizonyára vitatható téma, netán nézőpont kérdése lehet az, hogy mennyire becsületes módon készülnek fel a mi versenyzőink. Mivel intézményesen nem oldottuk meg az orvostudomány, a biokémia eredményeinek alkalmazását az élsportolók felkészítésében, így egyik-másik versenyzőnk könnyen fennakad a doppingvizsgálókön. Ahhoz ugyanis, hogy a nemzetközi mezőnyben eredményeket érhessenek el, önmaguk szerzik be a különböző tablettákat, csodaszereket. Természetesen ellenőrzés nélkül, holott ma már például Magyarországon sem csinálnak titkot abból, hogy szakorvosok egész csoportja foglalkozik például a válogatott sportolók felkészítésével.

Ebben a helyzetben a szabadkai sportolók lemaradása még nyilvánvalóbb. Éppen Momir Petković volt az, aki kilenc évvel ezelőtt a Jadran mozi épülete alatti pincében készülve felülmúlta a Montreali Olimpián azokat is, akiket az orvosok (már akkor alkalmazva a „vérátömlesztés technikáját”), úgy készítettek fel a versenyekre, hogy ne találhassanak legyőzőre.

Lasse Viiren, a csodálatos finn hosszútávfutó esetében merült fel egyébként elsők a vérátömlesztés alkalmazásának gyanúja. A szakemberek szerint ugyanis, amikor egy sportoló a legjobb formában van, vérét „ki kell cserélni”, azaz ezt a vért utána nagy versenyek előtt visszakapja, hogy — hírek szerint oxigénnel dúsítva — csúcsmódban tudjon versenyezni.

A birkózás ügye egyébként a világversenyeken elért néhány siker árnyékában is teljes egészében megoldatlan maradt. A szabadkai birkózóknak ma sincs állandó edzőtermük és versenycsarnokuk. Pedig a sportág évtizedekkel ezelőtti eredményeire építve az egyesület vezetői legalább ennyit kiharcolhattak volna. A sorozatos csapatbajnoki címekről is múlt időben kell immár beszélnünk, hiszen legutóbb a középmezőnyben végzett a Spartacus az országos bajnokságban, még a kiesés veszélye is fenyegette.

A testnevelésre és élsportra szánt pénzek elosztásában ugyanis tagadhatatlan a futballközpontúság. Az évente rendelkezésre álló eszközök mintegy felét mindig a labdarúgók kapják, akik pedig távolról sem tudnak olyan eredményeket felmutatni, mint például a már említett birkózók, az asztaliteniszezők, vagy akár a gyeplabdázók is. A focistáknak ennek következtében maximális edzésfeltételeket biztosít Szabadka, a játékosok lakáskérdését is rendszerint soron kívül és nagyon rövid idő alatt oldják meg, havi járandóságaikra sem panaszkodhatnak, mi több, feleségeiket is munkához juttatják. Egyfajta makacs privilégiumot élvez ez a sportág, leginkább azzal a megindoklással, hogy „a város munkásosztálya igényli a minőségi labdarúgást”. Persze, a focisták (és nemcsak a Spartacusról van szó) privilegizált helyzetének a többi

sportág látja kárát. Igaz viszont, hogy a labdarúgás országos viszonylatban is kivételezett, kedvezményezett státust kapott. Valószínűleg ugyanolyan ingatag megindoklás alapján.

Felsorolhatjuk mindazokat a sportágakat, amelyek ott voltak harminc-negyven, vagy akár húsz évvel ezelőtt is az országos és a nemzetközi élvonalban. Azokat a sportolókat is megemlíthetjük, akik állandóan tagjai voltak a nemzeti válogatottnak, akiket a nemzetközi porondon is jegyeztek, akiknek nevét tisztelettel ejtették a világ minden táján. Szólhatunk azokról a fellángolásokról, amelyek például az úszásban néhány évvel ezelőtt ismét Szabadkára irányították az ország figyelmét. Egy-egy fanatikus, magán- és családi életét is feláldozó testnevelő tanár, illetve edző munkájának eredményei ezek csupán, amelyeket nem kísért ebben a városban megfelelő társadalmi támogatás. Amikor ugyanis Földi Sándor, a népszerű Sutyi a sétaerdei nyitott medencében olyan ifjúsági korban levő úszókat nevelt ki, mint a Rézmány fivérek, vagy Ladócki Csaba, akik országos viszonylatban is figyelemre méltó eredményeket tudtak felmutatni, banális probléma állította meg ezeknek a fiatal sportolóknak a fejlődését: a medence vízének gáztartalma és befedése. Ezeket a kérdéseket olyan ügyetlenül oldották meg az illetékes hivatalok, hogy a medence fölött ma sincs tető, s így a sportolók csak az idényben használhatják. Ugyanakkor a futballisták segédpályákat építettek a városi stadionon, mi több, magát a stadiont is megkapták a község vezetőitől...

Egyenlőtlen helyzetben vannak tehát a község területén az egyes sportágak, és csodák csodájára, ennek ellenére (vagy talán éppen ezért) mégis a hátrányos megkülönböztetésben részesített ún. kis sportok érnek el itt-ott még mindig jobb eredményeket. Ennek a jelenségnek a magyarázata mindenképpen fontos lenne, de bizonyára szakemberek csoportjának elmélyült elemző munkáját igényli. Persze, a hátrányos helyzet következményeit nem lehetett, és nem lehet elkerülni. Messze vannak már azok az évek, amikor több sportágban is szabadkai egyéni, vagy csapatbajnokot avattak idehaza, és amikor a különböző nemzeti válogatottakat nem lehetett elképzelni az észak-bácskai sportolók nélkül. Ezért van az, hogy a sportok egykori városáról beszélünk, és nem a sportok városáról, ahogy egykor Szabadkát nevezték, és ahogy maguk a szabadkaiak, a szép múlthoz való görcsös ragaszkodásuk eredményeként néha még ma is nevezik. Szabadka ma már távolról sem a sportok városa, sportolójának eredményei alapján pedig a legkevésbé az.

Ezzel a ténnyel szembe kell néznünk a sporttal hivatalból, vagy sportszeretettel törődő egyéneknek és intézményeknek is. Mert ha az egyes sportágakban rendezett hazai bajnokságokat megvizsgálják, rá kell jönniük, hogy nagyot hanyatlott a sport ezen a tájon. Az első osztályban csupán a birkózók és az asztaliteniszesezők maradtak, de ők sem játszanak már vezető szerepet. Az öklözők, akik egykor (másfél évtizeddel ezelőtt is) országos bajnokok voltak, egy tartományi rangú versenyfokozatban tengődnek. A kézilabdázó pályáján már régóta nem látni az országos élvonalba tartozó csapatokat: Tóth Erikaéknak és Rózsa Magdáéknak nincsenek utódaik. A röplabdázók egykori sikereinek fénye is elhalványult, a jelenlegi nemzedék azonban szebb jövőt ígér. A labdarúgók — az eredményeikhez mérten túlzott anyagi támo-

gátás ellenére — a másodosztályban vergődnek, a vízilabdázók pedig (miután sportáguk idényjellegűvé vált) ugyancsak a második kategóriába tartoznak. Az úszósport gyakorlatilag megszűnt, a palicsi evezősök pedig csupán néhány apró eredménnyel jelzik, hogy az egyesület még mindig létezik, hogy néhány fiatal még mindig edz ebben a nagymúltú klubban.

A századforduló táján pezsgő, majd a felszabadulást követően ismét felpezsdült sportélet hanyatlása tehát egyértelmű és nyilvánvaló. Szabadka sportja — tárgyilagosan meg kell állapítani — néhány kitartó, megszállottnak is nevezhető testnevelő tanár, edző, sportvezető munkájának, néhány egyesületet patronáló munkaszervezet dolgozói megértésének függvénye lett. Ez utóbbiak közül mindenképpen említést kell tennünk az Elektromontról (női kosárlabda) és a Subotičankáról (gyeplabda). Ugyancsak a sportágot fanatikusan szerető néhány sportvezető igyekevényének eredménye az, hogy a jégkorongsportot (fedett jégpálya hiányában) még nem szüntették meg városunkban. Az előrehaladás, a sportág fejlődése azonban elképzelhetetlen korszerű, fedett jégcsarnok nélkül. Erre viszont jelenleg sincs pénz, és előreláthatólag a közeljövőben sem lesz. Így aztán marad a puszta vegetálás (nemcsak a jégkorong esetében), és tulajdonképpen annak is örülnünk kell, ha egy-egy szakosztály a leküzdhetetlen, vagy annak látszó nehézségek felmérését követően működőképés marad.

Mert ki ne emlékezne például Kosányi Rózsára, az Ivandekié házaspárra, vagy akár Zoran Ivanovićra is? Sajnos, nekik sincs utódok a városban, pedig a szertorna még a jobb feltételekkel rendelkező sportágak közé tartozik.

Az edzőkkel, szakemberekkel, sportvezetőkkel beszélgetve refrénként tér vissza a kijelentés: a fiatalok nem érdeklődnek a sport iránt. Vajon mivel magyarázható a sportolási igény csökkenése a fiatalok esetében? Két magyarázat mindenképpen akad: Első helyen talán az iskolákban a fiatalokkal szemben támasztott igényeket kell említenünk. Könnyen bizonyítható ugyanis, hogy az utóbbi években a diákok egyre több időt töltenek az iskolákban, és egyre több időre van szükségük otthon is arra, hogy felkészüljenek a következő napi előadásokra. Valószínűleg elbátortalanítja őket az is, hogy választaniuk kell: vagy a tanulás, vagy a sport. Jellemző itt Zoran Kalinić példája, aki egyetemi tanulmányait részesíti előnyben a sportolói pályafutással szemben. Ahhoz ugyanis, hogy még jobb eredményeket érjen el asztaliteniszezőként, el kellene hanyagolnia a tanulást. Tehetsége így nem jut olyan mértékben kifejezésre, ahogy azt a szakemberek elvárták.

Ha tehát most összefoglaljuk a címet is magyarázó megállapítást, akkor röviden így fogalmazhatunk: Szabadka azért lett a sportok városából a sportok egykori városa, mert az utóbbi években minden sportágban gyöngébb eredményeket mutatnak fel a szakosztályok. Ennek okait főntebb már felsoroltuk: a sportra és testnevelésre szánt eszkö-

zök egyoldalú és igazságtalan felosztásán kívül az alapokat jelentő iskolai testnevelés lemaradása, a tudományos vívmányok alkalmazásának hiánya is ludas abban, hogy az élsport az észak-bácskai városban immár egy évtizede hanyatlóban van.

Bártol Ilona

SZABADKA LAKOSSÁGA

Az 1981. március 31-i népszámlálás szerint Szabadka község területén 154 611 lakos él. A község területe 1007 km², ami Vajdaság területének 4,7%-át képezi.

A háború utáni első népszámlálás 1948-ban volt, amely szerint a községben — a község mai területére átszámítva — 123 688 lakos élt. Az első tervidőszak közepén, 1953-ban végzett népszámlálás adatai szerint, a község lakosságának száma 126 559. A lakosság számának intenzívebb növekedése csak 1953-tól kezdődik, és az 1953—1961-es időszakban a legjelentősebb, ami érthető is, hisz az ipar, valamint a terciális tevékenységek gyors ütemű fejlődésével ez a vidék, de elsősorban Szabadka város, jelentősen urbanizálódik, így fel tudja szívni a környező falvakból özönlő munkaerő-felesleget, amely előbb mezőgazdasággal foglalkozott. Ez a folyamat jellemző a későbbi idősokra is, amelyet az 1971-ben és 1981-ben végzett népszámlálások adatai is bizonyítanak.

Mivel a község területe a felszabadulástól napjainkig adminisztratív-területi értelemben többször változott, a statisztikai adatok összehasonlíthatósága miatt a község mai területére vonatkoztatva mutatjuk be Szabadka lakosságának alakulását.

Szabadka község lakossága települések szerint 1948, 1953, 1961, 1971 és 1981-ben

1. táblázat

Község-települések	Népszámlálások				
	1948	1953	1961	1971	1981
1	2	3	4	5	6
SZABADKA KÖZSÉG	123.688	126.559	136.782	146.773	154.611
Bajmok	11.188	10.829	11.117	10.307	9.586
Bácsszőlős	3.084	3.206	3.590	3.744	2.345
Békova	3.175	3.416	3.236	2.786	2.203
Višnjevac	1.074	932	694	668	703
Bačko Dušanovo	1.023	1.023	1.011	938	839
Györgyén	2.738	2.664	2.992	2.805	2.297
Kelebia	2.861	2.641	2.974	2.434	1.995

1	2	3	4	5	6
Kisbosznia	2.940	3.002	2.883	2.318	1.835
Palics	3.662	3.730	4.347	5.135	6.974
Szabadka	63.079	66.091	75.036	88.813	100.516
Suplyák	3.052	2.975	2.769	2.249	1.650
Hajdújárás*	1.511	1.539	1.791	2.018	2.879
Felsőtavankút*	2.461	2.518	2.340	2.106	1.879
Alsótavankút*	3.553	3.636	3.379	3.042	2.719
Mérges*	1.847	1.891	1.757	1.581	1.411
Mišičevo*	601	582	597	554	517
Novi Žednik*	3.633	3.735	3.909	3.435	3.195
Nagyfény*	2.809	2.887	3.022	2.655	2.472
Csantavér	9.397	9.262	9.341	9.085	8.596

* A korábbi népszámlálásokra vonatkozó adatok a csillaggal jelölt települések esetében becslések, az utolsó, 1981-es népszámlálási adatok alapján. Ezek ugyanis új települések: Mišičevo Bajmokból, Hajdújárás Palicsból vált ki; Alsó- és Felső-Tavankút, valamint Mérges a volt Tavankútból, Novi Žednik és Nagyfény pedig Žednikből lett. (VSZAT Hivatalos lapja 1978/21. szám)

A község többi települését, vagyis a környező falu jellegű települések lakosságát illetően az 1. táblázat adataiból látható, hogy a lakosság száma az adott időszakban rohamosan csökken, elsősorban a negatív természetes szaporulat miatt, ami a faluból városba özőnlő fiatalok, valamint a mezőgazdasági munkaerő-fölösleg elköltözéséből ered. Tehát a falvak „előregzenek”.

Szabadka város területe 144,8 km², lakosainak száma pedig 100.516 lélek.

Szabadka város lakossága számának alakulása 1948—1981.

2. táblázat

Év	Lakosság	Index 1948=100	A község össz lakosságának %
1948	63.079	100	51,0
1953	66.091	104,8	52,2
1961	75.036	119,0	54,8
1971	88.813	140,8	60,5
1981	100.516	159,3	65,0

A város területén az 1981-ben végzett népszámlálás adatai alapján 20 helyi közösség van, valamint a környező településeken még összesen 13. A helyi közösségek lakossága, valamint háztartásai és lakásai száma az 1981-es népszámlálás adatai alapján a következők:

A lakosság, háztartások és lakások száma helyi közösségek
szerint 1981-ben

3. táblázat

Helyi közösség	Háztartások száma	Lakosság száma	Lakások száma
KÖZSÉG ÖSSZESEN (I+II)	56.827	154.611	54.958
I. SZABADKA VÁROS	37.896	100.516	36.231
Sándor	2.594	7.515	2.444
Bajnát	1.226	3.342	1.130
Központ I.	1.747	4.055	1.631
Központ II.	1.826	4.134	1.641
Központ III.	2.308	5.636	2.158
Július 4.	2.255	5.775	2.194
Sétaerdő	2.091	5.353	2.034
Gát	1.796	4.328	1.626
Határőr	678	2.407	698
Kér	1.675	4.564	1.633
Kertváros	3.735	9.554	3.524
Kisbajmok	1.688	4.876	1.612
Kisradanovac	1.481	4.395	1.387
Újváros	1.344	3.451	1.251
Újfalva	3.520	8.870	3.368
Peščara	1.845	5.557	1.859
Prozivka	2.185	5.965	2.044
Radanovac	607	1.703	628
Zorka	1.239	3.716	1.250
Vasutas település	2.058	5.315	2.119
II. TOBBI TELEPÜLÉS			
ÖSSZESEN	18.931	54.095	18.727
Bácsszőlős	826	2.345	830
Bajmok	3.608	10.102	3.525
Békova	712	2.203	679
Csantavér	3.741	10.138	3.573
Györgyén	717	2.297	729
Hajdújárás	1.023	2.879	1.026
Kelebia	706	1.995	715
Kisbosznia	599	1.835	616
Novi Žednik	1.031	3.195	951
Palics	2.424	6.974	2.450
Nagyfény	816	2.472	832
Suplyák	625	1.650	669
Tavankút	2.103	6.009	2.132

A háztartások száma az említett időszakban nagyobb arányban nőtt a lakosság számánál. Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a több generációs háztartásokból kiválnak a szűkebb családok, s növekszik a magányos háztartások száma. Így míg 1948-ban egy háztartásban a közösség területén átlagosan 3,2 személy élt, 1971-ben pedig 2,9 személy, addig 1981-ben csak 2,7 személy képezett egy háztartást. Ez a szám jóval kisebb az országos és a vajdasági átlagnál.

A lakosság kor szerinti összetételéről elmondhatjuk, hogy a község lakossága a „legöregebb”-ek közé sorolható, hisz a községben az átlagéletkor meghaladja az országos, valamint a vajdasági átlagéletkort. Kü-

lönben az átlagéletkor a községben továbbra is növekszik. Illusztrációként elmondhatjuk, hogy amikor 1948-ban az országos átlagéletkor 28,2 év, a vajdasági 30,6 év, akkor a szabadkai községi átlagéletkor 31,9 év volt. 1953-ban az átlagéletkor a községben, 32,7 év, 1961-ben 33,9 év, 1971-ben 35,8 év, 1981-ben pedig 36,3 év volt. 1981-ben a község minden 11. lakosa volt 70 évnél idősebb (minden 28. férfi és minden 20. nő).

A lakosság nemek szerinti összetételére a nők számbeli fölénye a jellemző:

A lakosság nemek szerinti összetétele

4. táblázat

Népszámlálás	Lakosság				
	összesen	férfi	nő	férfi %/o-a	nő %/o-a
1961	136.782	65.739	71.043	48,1	51,9
1971	146.773	70.478	76.295	48,0	52,0
1981	154.611	74.708	79.903	48,3	51,7

A háború utáni népszámlálásoktól kezdve 1981-ig minden 1000 nő lakosra a következő számú férfi lakos jutott: 1948-ban 895; 1953-ban 900; 1961-ben 927; 1971-ben 924; 1981-ben 935.

A lakosság foglalkoztatottságát elemezve kitűnik, hogy 1953-tól az aktív lakosság az össz lakossághoz viszonyítva valamivel kevesebb mint annak 50%/o-a, hogy az egyéb jövedelemmel rendelkezők száma több mint hatszorosára növekszik az 1948—1981-es időszakban, vagyis 3.501-ről (1948) 21.045-re (1981). Az eltartott személyek száma szintén jelentősen megnövekedett: 1948-hoz viszonyítva 13.918 személlyel több.

Az össz- és aktív lakosság aktivitás és nemek szerinti megoszlása 1948-tól 1981-ig

5. táblázat

	A népszámlálás éve				
	1948	1953	1961	1971	1981
ÖSSZLAKOSSÁG	123.688	126.559	136.782	146.773	154.611
Aktív lakosság összesen	73.343	54.825	61.996	65.061	69.196
— férfi	40.126	39.734	43.214	43.193	42.638
— nő	33.217	15.091	18.782	21.868	26.558
Egyéb (munkaviszonyon kívüli) jövedelemmel rendelkezők	3.501	7.767	8.634	15.281	21.045
Eltartott lakosság	46.844	63.967	66.152	66.431	60.762
Mezőgazdasági lakosság					
— összesen	65.046	63.981	54.301	44.302	24.389
— aktív	45.670	29.868	26.252	23.053	13.950
— férfi	22.063	21.819	—	16.408	11.635
— nő	26.607	8.049	—	6.645	12.754
— eltartottak	19.376	34.113	28.049	21.249	10.439

Aktív lakosság	%o-ban				
— összesen	59,3	43,3	45,3	44,3	44,7
— férfi	54,7	72,5	69,7	66,4	61,1
— nő	45,3	27,5	30,3	33,6	38,4
Egyéb (munkaviszonyon kívüli) jövedelemmel rendelkezők	2,8	6,2	6,3	10,4	13,6
Eltartott lakosság	37,9	50,5	48,4	45,3	39,3
Mezőgazdasági lakosság	52,6	50,6	39,7	30,2	15,8
— aktív	70,2	46,7	48,3	50,2	57,2
— férfi	48,3	73,1	—	71,2	47,7
— nő	41,7	26,9	—	28,8	52,3
— eltartott	29,8	53,3	51,7	48,0	42,8

A fenti adatokból is látható, hogy az utóbbi két népszámlálás között majdnem a felére csökkent a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság részaránya az aktív lakosságban, ami egyúttal óriási arányeltolódással járt e réteg nemek szerinti megoszlásában. A mezőgazdasággal foglalkozó férfi lakosság részaránya 71,2-ről 47,7%-ra csökkent, ugyanakkor a nőké 28,8-ról 52,3-ra nőtt.

A lakosság képzettségének vizsgálatakor az iskolai, a szakképzettségre és az írástudatlanságra térünk ki.

Az 1981. évi népszámlálás szerint a község tízévesnél idősebb polgárai közül 5440-en írástudatlanok, vagyis a lakosság 4,1%-a, ami 10 évvel korábban 6,1% volt.

A következő táblázat a község lakosságának képzettségi szintjét mutatja be. Az 1981-es népszámlálás adatai e téren a 15 évnél idősebbekre vonatkoznak, míg az előző népszámlálások a lakosság iskolai végzettségének bemutatásakor a tízévesnél idősebbeket vették számba. Az adatok nehezen összehasonlítható volta miatt itt csak az utolsó népszámlálás adatait ismertetjük. A háború után mindenesetre jelentősen javult a lakosság képzettségi szintje, ami különösen az 1961—1971-es időszakban volt kifejezett.

A 15 évnél idősebb lakosság iskolai végzettsége 1981-ben

		6. táblázat
		%
ÖSSZESEN	125.304	100,
Iskola nélkül	6.752	5,4
Hiányos általános iskola	32.253	25,7
— I—III. osztály	7.166	5,7
— IV—VII. osztály	25.087	20,0
Általános iskola	42.806	34,2
Szakképzett és magasszakképzett munkás	20.374	16,2
Gimnázium	3.359	2,7
Szakközépiskola	11.581	9,2
Szakirányú iskola	940	0,7
Főiskola	3.183	2,5
Egyetem	3.390	2,7
Ismeretlen	666	0,53

A község lakosságának nemzetiségi összetétele igen heterogén, ami nemcsak történelmi eredetű, hanem a migrációs folyamatok eredménye is. A várost többségében magyarok, horvátok és szerbek lakják.

A község lakosságának nemzetiségi összetétele az 1961-es, 1971-es és 1981-es népszámlálás szerint*

	1961.	1971.	1981.
ÖSSZESEN	132.782	146.773	154.611
crnogorai	728	928	1.462
horvát	47.696	46.331	32.589
makedón	287	417	579
muzulmán mint nemzetiség	78	138	213
szerb	16.986	19.038	20.674
szlovén	—	—	217
albán	—	—	237
osztrák	—	—	7
bolgár	—	—	53
bunyevec	—	—	8.895
cseh	—	—	34
görög	—	—	19
olasz	—	—	5
zsidó	—	—	85
magyar	68.527	72.572	71.964
német	—	—	191
lengyel	—	—	38
roma	—	—	475
román	—	—	43
orosz	—	—	73
ruszin	—	—	125
szlovák	—	—	154
sokác	—	—	—
török	—	—	13
ukrán	—	—	13
oláh	—	—	7
többi	697	1.528	67
nem nyilatkozott	585	5.316	261
jugoszláv	—	—	16.738
hovatarozás regionális szempontból ismeretlen	1.198	472	149

* Az 1961-es és 1971-es népszámlálások alkalmával a vonallal jelölt adatokat nem mutatták ki.

A lakosság természetes szaporulatában jelentős változások történtek. Ez a mutató a felszabadulás óta állandóan csökkenő irányzatú, sőt a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején voltak évek, amikor negatív volt.

A lakosság természetes alakulása 1948—1981-ig

8. táblázat

Év	Élve születtek	Elhalá- loztak	Természetes szaporulat
1948	2.537	1.908	629
1949	2.937	1.884	1.053
1950	2.878	1.876	1.002
1951	2.611	1.670	941
1952	2.707	1.405	1.372
1953	2.481	1.508	973
1954	2.450	1.381	1.069
1955	2.204	1.454	750
1956	2.355	1.470	885
1957	2.240	1.392	848
1958	1.990	1.341	649
1959	1.792	1.626	166
1960	2.168	1.432	745
1961	1.067	1.429	637
1962	2.015	1.562	453
1963	2.073	1.526	547
1964	2.003	1.474	530
1965	2.046	1.654	392
1966	1.942	1.542	400
1967	1.897	1.793	74
1968	1.852	1.621	231
1969	1.754	1.803	— 42
1970	1.612	1.773	— 161
1971	1.809	1.853	— 44
1972	1.847	1.820	27
1973	2.019	1.809	210
1974	1.995	1.867	128
1975	2.133	1.852	281
1976	2.309	1.795	514
1977	2.314	1.782	532
1978	2.217	1.783	434
1979	2.202	1.967	235
1980	2.232	1.980	252
1981	2.053	1.985	68

Az 1982-t követő években a város természetes szaporulata újra negatív előjelű.

A felszabadulás óta az imigráció jelentősen hozzájárult a lakosság számának alakulásához. Ha azt vesszük, hogy 1981-ben a község lakosságának száma 154.611, hogy a természetes szaporulat az 1971—1981-es időszakban 2681 személy, a lakosság száma pedig az említett időszakban 7838-cal növekedett, akkor a különbözetet képező 5.157 fő az imigráció eredményének tekinthető.

Ana Tot

A SZABADKAI KÖZSÉG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE ÉS VISZONYLAGOS LEMARADÁSÁNAK OKAI

Lehet, hogy ez a cím kissé furcsán hat, hisz egy tudományos munkában viszonylagos lemaradásról már csak akkor beszélhetünk, ha az bizonyított tény. Kutatási célunk semmiképp sem tekinthetjük, mert akkor alárendelhetjük neki az elemzési módszereket, s az ilyesmit aligha lehet tudományos módszerekkel végzett kutatásnak nevezni. Ez a veszély aligha fenyeget, mert írásunk szerzője vezette azt a tanulmánycsoportot, amely a szabadkai gazdaság fejlődését elemezte és jövőbeli fejlesztési lehetőségeit kutatta. Objektív kutatások igazolják tehát, hogy a szabadkai község gazdasága viszonylag lemaradt a tartományi átlagtól.

A gazdasági fejlődés ütemét egy meghatározott időszakban a társadalmi termék növekedése fejezi ki legjobban, ezért kiértékelését nagymértékben elősegíti, ha más régiókéval hasonlítjuk össze. Az 1971-től 1980-ig terjedő időszakban a társadalmi össztermék növekedése 6,1, Vajdaságban 5,9, a szabadkai községben pedig 4,6 volt. Ez arra utal, hogy a társadalmi termék községi növekedése elmarad a tartományétól, a vajdasági pedig az országostól. Csakhogy ez sem elégséges annak megállapításához, hogy e régióknak a gazdasági lemaradásáról van szó. Amikor ugyanis dinamikusabban fejlesztik a fejletlenebb vidékeket, ilyesmi természetes következmény. Mindenütt, ahol természetes regionális fejlesztési politikát szorgalmaznak, nyilvánvaló, hogy a fejletlen vidékek dinamikusabban fejlődnek a fejlettebbeknél. Ezek szerint a tartományban fejlettebbnek számító szabadkai község gazdaságának fejlődése törvényszerűen lassúbb a tartományinál.

A község gazdasági fejlődését ténylegesen csak a tartomány fejlettebb községeivel való összevetés alapján értékelhetjük. Ilyen községnek számít Zrenjanin, Kikinda, Pancsova, Sremska Mitrovica és Újvidék. A szabadkai község gazdasága pedig ezen községek mezőnyében hátrányos helyzetben van. A társadalmi termék növekedése 1960—1980-ig az említett régiókban a következőképpen alakult: Zrenjanin 4,1, Kikinda 5,8, Pancsova 5,4, Sremska Mitrovica 4,7, Újvidék 6,4, Szabadka pedig 5,0 százalék. Tehát Zrenjaninon és Sremska Mitrovicán kívül minden

egyres község dinamikusabban fejlődött a szabadkainál. Ez a mutató már valóban a szabadkai község lelassult gazdasági fejlődését szemlélteti.

Vajon mi lehet az oka, hogy lassabban fejlődik az említett községek-nél? A makroökonómiai modell vonatkozásában elsőként az ágazati szer-kezetváltozás kérdése merül fel. A közgazdaságtudományban köztu-dott, hogy a fejletlen vidékeket a primer szektor túlsúlya jellemzi. Az ipari forradalom olyannyira felgyorsítja a szekunder szektor fejlődését, hogy az átveszi a vezető szerepet. Csak a fejlett iparú országokban kezd kialakulni a posztindusztriális társadalom, amelyet a terciér tevékeny-ség jellemez.

Ezeket a fejlődési szakaszokat ugyan nem lehet átugrani a gazdasági fejlődés során, de a gazdasági szerkezetváltást többé-kevésbé fel lehet gyorsítani azzal a megszorítással, hogy a primer szektor fejletlensége esetén nem fejlődhet gyorsan a szekunder, illetve a terciér szektor sem fejlődhet megfelelő szekunder tevékenység nélkül.

Vajon milyen változások mentek végbe a tartomány gazdasági szek-torainak szerkezetében? Mivel alaposabb szerkezetváltásra rövid időn belül aligha kerülhet sor, ezért az 1970-től 1980-ig terjedő időszakon szemléltetjük a szerkezeti változásokat.

GAZDASÁGI SZERKEZETVÁLTOZÁSOK VAJDASÁG EGYES KÖZSÉGEIBEN

1. sz. táblázat
(%-ban)

	1970	1975	1980
ZRENJANIN			
Primer szektor	9,1	10,1	9,9
Szekunder szektor	52,8	59,9	56,4
Terciér szektor	38,1	30,0	33,7
KIKINDA			
Primer szektor	16,2	17,3	10,0
Szekunder szektor	63,1	56,7	63,3
Terciér szektor	20,7	26,0	22,7
ÚJVIDÉK			
Primer szektor	2,8	2,8	2,7
Szekunder szektor	48,3	46,7	34,5
Terciér szektor	48,9	50,5	62,8
PANCSOVA			
Primer szektor	9,7	8,7	10,4
Szekunder szektor	67,5	65,1	59,6
Terciér szektor	24,6	26,2	30,0
SREMSKA MITROVICA			
Primer szektor	14,6	15,9	15,3
Szekunder szektor	47,4	53,1	49,1
Terciér szektor	38,0	31,0	35,6
SZABADKA			
Primer szektor	9,7	9,3	9,6
Szekunder szektor	49,9	49,3	50,9
Terciér szektor	40,4	41,4	39,5

Az említett községek gazdasági szerkezetváltozásai alapján megállapíthatjuk, hogy Szabadka község gazdaságát a terciér tevékenység jellemzi. Ebben pedig városunkat Pancsova, majd Újvidék és Zrenjanin követi. Amelyük községben tehát lassabban növekedett a társadalmi termék, ott dinamikusabb volt a terciér szektor növekedése (Szabadka, Zrenjanin és Sremska Mitrovica). Kivételt csak Újvidék képez, ahol a fejlett terciér szektor jelentős részarányú szekunder tevékenységen alapul. Nyilvánvaló tehát, hogy azokon a vidékeken volt a fejlődés lassúbb, ahol a szekunder szektor — mindenekelőtt az ipar — megfelelő fejlettségi szintje nélkül szándékoztak átugrani egy fejlődési szakaszt és eljutni a posztindusztriális társadalomba. Ez az egyik oka, hogy az 1970-es 9,4 százalékról 1980-ra 8,3 százalékra csökkent Szabadkának a tartományi társadalmi termékben való részvétele.

Az említett községekhez képest az 1970—1980-as időszakban a szabadkai község a legfontosabb gazdasági területeken — az iparban és a mezőgazdaságban — foglalkoztatottanként a legalacsonyabb társadalmi terméket valósította meg. Ez egyben magyarázatot ad arra is, hogy miért volt alacsonyabb a munkatermelékenység, mint az említett községekben. Aligha feltételezhetjük, hogy ez az élőmunka alacsony fokú termelékenységének a következménye, ezért elemeznünk kell a vizsgálatunkban szereplő gazdasági régiók műszaki felszereltségét, hogy megfelelő összehasonlítást végezzünk. Ha a tartomány gazdaságának műszaki felszereltségét vesszük alapul, s ahhoz mérjük az egyes régiók eltéréseit, akkor a Szabadka gazdaságával kapcsolatos adatok katasztrofális helyzetről tanúskodnak.

MŰSZAKI FELSZERELTSÉG

	1970	1975	2. sz. táblázat (%-ban) 1980
Vajdaság SZAT	100	100	100
Zrenjanin	110,1	120,5	108,3
Kikinda	118,9	146,9	127,6
Újvidék	103,0	87,9	81,7
Pancsova	172,8	167,6	165,4
Sremska Mitrovica	171,4	161,1	133,0
Szabadka	86,7	70,8	73,5

Mint láthatjuk, Szabadka gazdaságának műszaki felszereltsége nemcsak a tartomány fejlettebb vidékeihez képest, hanem a tartományi átlaghoz képest is messze elmarad.

Mivel Szabadka gazdasága intenzív munkajellegű, ezért jóval alacsonyabb mértékben növekszik társadalmi terméke, hisz csupán élőmunka termelékenységének növelésével nem lehet pótolni a műszaki felszereltség fogyatékosságait.

Ha az iménti területek iparának a műszaki felszereltségét hasonlítjuk össze, még kedvezőtlenebb képet kapunk.

AZ IPAR MŰSZAKI FELSZERELTSÉGE

3. sz. táblázat
(%-ban)

	1970	1975	1980
Vajdaság SZAT	100	100	100
Zrenjanin	107,5	106,1	83,2
Kikinda	140,7	147,7	152,0
Újvidék	93,0	87,3	70,9
Pancsova	226,0	192,1	200,4
Sremska Mitrovica	171,4	161,1	133,0
Szabadka	65,8	70,8	55,4

Amennyiben elfogadjuk azt az általános értékelést, hogy Vajdaság nem rendelkezik fejlett és korszerű iparral, akkor ez még inkább vonatkozik a szabadkai községre. Szabadka ipara nem képes nagyobb beruházások nélkül csökkenteni azt a szakadékot, amely elválasztja a tartomány fejlettebb ipari területeitől, még kevésbé pedig a fejlettebb országok iparától.

Alacsony szintű műszaki felszereltség jellemezte a község mezőgazdaságát is egészen a közelmúltig.

A MEZŐGAZDASÁG MŰSZAKI FELSZERELTSÉGE

4. sz. táblázat
(%-ban)

	1970	1975	1980
Vajdaság SZAT	100	100	100
Zrenjanin	66,0	215,6	250,7
Kikinda	89,6	151,8	95,6
Újvidék	191,8	215,3	779,4
Pancsova	109,8	104,0	125,9
Sremska Mitrovica	97,1	71,6	80,0
Szabadka	51,6	43,0	109,8

Bár a község mezőgazdaságának műszaki felszereltségében kedvező irányzatok jelentkeznek, az ágazat mégis gondokkal küszködik, hisz 1980-ban a műszaki felszereltség szempontjából alig haladta meg a vajdasági átlagot. Tehát ebben az ágazatban is beruházásokat kell eszközölni.

A fejlettebb vajdasági községekkel való összehasonlításból kitűnik, hogy a község gazdasága viszonylag lemaradt. Ennek legfőbb oka Szabadka iparának alacsony szintű műszaki felszereltsége, amire már az imént is rámutattunk.

A mezőgazdaság kivételével egyéb gazdasági területek is lassabban fejlődnek, mint a tartományban vagy az országban.

A TÁRSADALMI TERMÉK ÁGAZATONKÉNTI NÖVEKEDÉSE
AZ 1971—1980-AS IDŐSZAKBAN

5. sz. táblázat
(%-ban)

Gazdasági ágazatok	JSZSZK	VSZAT	Szabadka
Az egész gazdaság	6,1	5,9	4,6
Ipar	6,6	6,9	5,1
Mező- és erdőgazdaság	4,4	4,5	4,6
Építőipar	4,8	4,7	2,8
Közlekedés	5,7	6,1	2,5
Kereskedelem és vendéglátóipar	5,6	4,2	3,6
Kisipar	7,0	7,8	4,4

A társadalmi termék ilyenétén növekedése kihatással volt a jövedelem növekedésére is az 1971—1980-as időszakban; Vajdaságban a jövedelem átlagosan évente 6,0 százalékkal, a szabadkai községben pedig 4,2 százalékkal növekedett. Tehát a társadalmi termék növekedésében megnyilvánuló lemaradás még nagyobb lett a jövedelem növekedési százaléka esetében. Ez arra utal, hogy Szabadka gazdaságában az anyagi kiadások gyorsabban növekedtek, mint a tartományban.

Gazdasági áganként a következőként alakult a jövedelem 1971-től 1980-ig Szabadka és Vajdaság SZAT gazdaságában:

A JÖVEDELEM NÖVEKEDÉSE (%-ban)

6. sz. táblázat

Gazdasági ágak	Szabadka	Vajdaság SZAT
Az egész gazdaság	4,2	6,0
Ipar	4,8	6,8
Mezőgazdaság	4,5	4,5
Erdőgazdaság	1,5	3,1
Építőipar	3,3	5,1
Közlekedés	1,0	4,6
Kereskedelem	3,3	5,0
Vendéglátóipar	4,7	6,0
Kisipar	3,5	8,3
Lakásgazdálkodás és közművesítés	1,3	4,8

Tehát a szabadkai községben csak a mezőgazdaság jövedelme növekedett ugyanolyan százalékarányban, mint a tartományban, az összes többi ágazatban jóval alacsonyabb volt a növekedés, mint Vajdaság SZAT területén.

A jövedelmet elemezve lényeges meghatározni, milyen annak elosztása, mindenképpent mennyi marad a társultmunka-szervezetekben és hogyan részesedik belőle a többi felhasználó. Ilyen szempontból a község gazdasága előnyben van a vajdaságihoz képest, ugyanis jövedelmének kisebb részét juttatta a többi felhasználónak.

Ez mégsem hatott kedvezően a felhalmozásra, mert Vajdaság SZAT még ilyen körülmények között is többet választott ki erre a célra, mint

a szabadkai község gazdasága, amely a személyi jövedelmekre fordított többet.

A JÖVEDELEMELOSZTÁS SZERKEZETE
(%-ban)

7. sz. táblázat

JÖVEDELEM	SZABADKA			VAJDASÁG SZAT		
	1970	1975	1980	1970	1975	1980
JÖVEDELEM	100	100	100	100	100	100
1. Társultmunka-szervezetek	53,3	53,6	54,8	52,8	56,7	52,4
— netto személyi jövedelmek	42,6	41,8	35,5	41,8	38,4	32,9
— alapok	10,7	11,8	19,3	11,0	18,3	19,5
2. Egyéb felhasználók	46,7	46,4	45,2	47,2	43,3	47,6
— személyi jövedelmi járulék	18,7	18,0	18,4	17,5	17,0	18,1
— törvényes kötelezettségek	17,8	16,5	16,1	18,0	14,8	17,7
— szerződéses kötelezettségek	10,2	11,9	10,7	11,7	11,5	11,8

Noha a község gazdaságának műszaki felszereltsége lényegesen elmarad a tartományé mögött, mégis relatíve kisebb volt az alapokba való elkülönítés Szabadkán, mint tartományi szinten. Ez pedig meghatározta a szabadkai gazdaság beruházásának nagyságát.

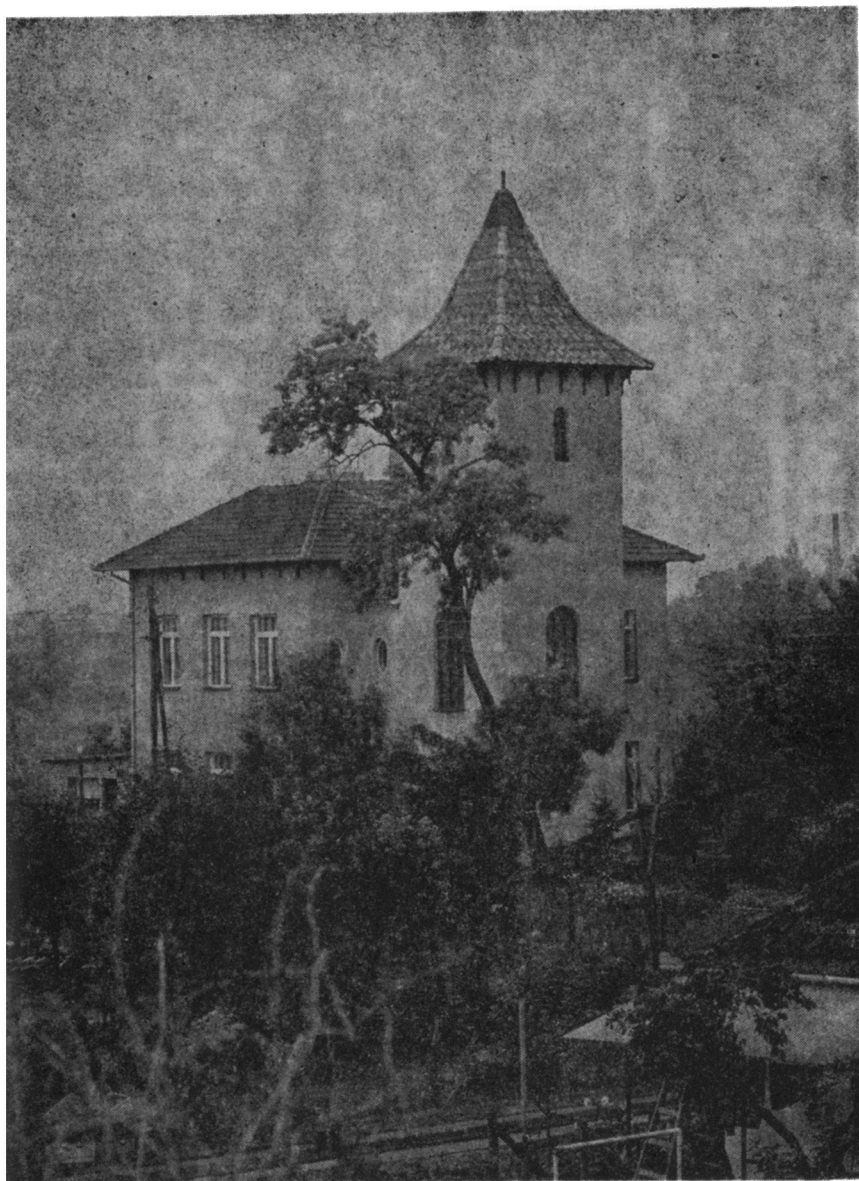
Valamely régió általános beruházási politikáját a társadalmi termékbe eszközölt beruházások tükrözik a legjobban. Ilyen értelemben a társadalmi termékbe eszközölt községi beruházások lényegesen elmaradnak a tartományé mögött.

A TÁRSADALMI TERMÉKBE ESZKÜZÖLT BERUHÁZÁSOK

8. sz. táblázat
(%-ban)

ÉV	VAJDASÁG SZAT	SZABADKA
1971	29,3	18,5
1972	25,1	16,7
1973	20,8	10,9
1974	24,8	10,2
1975	27,3	14,9
1976	32,2	14,1
1977	37,3	16,9
1978	41,1	19,1
1979	36,4	21,3
1980	32,9	18,4

A beruházások szerint kialakult különbség következtében a község gazdasági fejlődése szükségszerűen lemaradt a tartományi mögött. Itt azonban azt is el kell mondanunk, hogy Vajdaság SZAT gazdasága az 1976—1980-as időszakban nem folytatott megfelelő beruházási politikát, hisz ebben az időszakban voltak a legnagyobbak a társadalmi össztermék pótlási hányadát képező beruházások, aminek a következményeit a tartomány gazdasága még ma sem heverte ki. Fel kell azonban hív-

A volt Macskovics-téglyagyár, az első régészeti ásatások helyszíne (fotó: A. J.)

ni a figyelmet arra, hogy Szabadka gazdasága még kedvezőtlenebb beruházási politikát folytatott, mert az említett tízéves időszakban a beruházásoknak a társadalmi termékből való részesedése még az elméletileg megengedettnél is jóval alacsonyabb volt.

A beruházási politika megítélése szempontjából igen lényeges, hogy milyen arányban állnak a gazdasági és gazdaságon kívüli beruházások. Vajdaság SZAT beruházási politikája az 1971—1980-as időszakban ked-

vezőtlenül alakult; gyorsabban növekedtek a gazdaságon kívüli beruházások, mint a gazdaságiak. Ezek az irányzatok, sajnos, nem kerülték el a szabadkai község beruházási politikáját sem, mert az említett időszakban a gazdasági beruházások 6,9, a gazdaságon kívüliek pedig 14,3 százalékkal növekedtek.

Kétségtelen, hogy a gazdaságon kívüli szférát is fejleszteni kell, de az sem lehet vitás, hogy csak a termelés fokozásával — s ennek a gazdasági beruházás az alapja — lehet magasabb szinten kielégíteni a termelési szférán kívüli szükségleteket.

Emellett a szabadkai községben 1976 óta folyamatosan növekedtek az épületekbe, és csökkentek a felszerelésekbe eszközölt beruházások, ami szintén kedvezőtlen hatást gyakorolt a munka műszaki felszereltségére.

A beruházások hatékonyságát a kiemelt fontosságú mutatók alapján lehet elemezni. Az a tény, hogy Szabadka gazdaságában növekvő irányzatúak, a beruházások hatékonyságának a csökkenésére utal.

Ez önmagában véve még nem okoz gondot, mert általában véve a magasabb szintű gazdasági fejlődés logikus következménye szokott lenni. Szabadka gazdaságának a legfontosabb mutatószámai az 1971—1980-as időszakban alacsonyabbak voltak, mint a tartományiak. Ezek szerint a társadalmi termék azonos mérvű növelése érdekében kevesebbet kell beruházni Szabadka gazdaságába, mint a tartományéba, tehát nagyobb a beruházások hatékonysága, mint Vajdaságban, aminek az a kedvezőtlen vonatkozása, hogy a község gazdaságának alacsony a tőkeintenzitása.

A beruházási politika hatással van a foglalkoztatásra is, mert a beruházások képezik az új munkahelyek megnyitásának legfontosabb feltételét. Az 1971—1980-as időszakban a szabadkai községben 33,3, Vajdaságban pedig 36,7 százalékkal növekedett a foglalkoztatottak száma. A foglalkoztatottnak az összlakossághoz viszonyított aránya viszont nagyobb volt a községben, mint a tartományban. 1971-ben Szabadkán ezer lakosra 278 foglalkoztatott jutott, a tartományban pedig csak 217. Egy évtizeddel később Szabadkán ezer lakos közül 349, Vajdaságban pedig 283 volt munkaviszonyban. Ezek szerint a foglalkoztatási arány a szabadkai községben nagyobb, mint a tartományban, a foglalkoztatás üteme viszont Vajdaság gazdaságában alakult kedvezőbbben.

A foglalkoztatás és a gazdaságszervezet elemzése szempontjából igen lényeges, hogy hány ipari foglalkoztatott jut ezer lakosra. 1970-ben Szabadkán ezer lakosra 103, Vajdaságban pedig 69 ipari dolgozó jutott, 1980-ban Szabadkán elérte a 151-et, Vajdaságban pedig a 101-et.

Ha csak ennek alapján ítélnénk meg a gazdasági fejlettséget, akkor Szabadkát az igen fejlett ipari régiók közé sorolhatnánk. Nem felelkezhetünk meg azonban előző elemzésünk eredményeiről, miszerint Szabadka ipara intenzív munkajellegű, tehát a jövőbeli fejlődés szempontjából a munkaerő a legfontosabb erőforrása.

Ha a foglalkoztatásban kialakult helyzet és fejlődési irányzat megfelelő műszaki felszereltséggel párosulna, akkor rendkívül magas lenne

a községben a termelékenység, mert ettől a két tényezőtől függ a termelékenységi szint. Az iméntiekben viszont már rámutattunk, hogy milyen alacsony szintű a község gazdaságának a műszaki felszereltsége, s hogy milyen kedvezőtlenül hatott ez a munkatermelékenységre. Amíg például az 1971—1980-as időszakban tartományunkban a munkatermelékenység évente átlagosan 2,7 százalékkal növekedett, Szabadka gazdaságában ez a növekedés csak 1,8 százalékot tett ki. A munkatermelékenység illetően növekedésével aligha lehet konkurenciaharcot folytatni a hazai piacon, a fejlettebb országok termelőivel való versengésről pedig szó sem lehet.

Mindez alaposan kihatott a község felhalmozására és újratermelésére. Szabadka gazdaságának a felhalmozása az 1971—1980-as időszakban százalékban kifejezve nagyobb volt a tartományénál, mégpedig a legfontosabb gazdasági területen, az iparban és a mezőgazdaságban. Ez egyáltalán nem áll ellentétben az előző megállapításokkal, ugyanis a felhalmozás növekedését két tényező határozza meg: a felhalmozási célt szolgáló eszköz kiválasztás, valamint az alap- és forgóeszközök átlagos kihasználtsága, miközben az első tényező növekedése a felhalmozási arányt kedvezően, a másodiknak a növekedése pedig kedvezőtlenül befolyásolja. Szabadka ipara ezért választhatott ki viszonylag kevesebbet a tartományénál, s az alap- és forgóeszközök alacsony szintű kihasználtsági fokát eredményező gyenge műszaki felszereltség ellenére is jelentősen növekedett felhalmozása.

Ez is azt bizonyítja, hogy egy vagy néhány mutató alapján nem lehet komolyabb következtetésekre jutni a gazdasági fejlődést illetően. Valamennyi lényeges tényező mélyreható elemzésével igazolódott be, mi rejlik a viszonylag magas felhalmozás mögött.

Az újratermelés növekedésére ugyanazok a megállapítások vonatkoznak, mint a felhalmozásra, még az indoklás is azonos, természetesen kevesebb vonatkozást kellett figyelembe venni kiszámításakor.

Végezetül felmerül a kérdés, hogyan sikerült Szabadka gazdaságának az említett fejlődési jellemvonásokkal hatékonyabban bekapcsolódnia a nemzetközi munkamegosztásba. Ennek az áttekintése megköveteli a község kivitelének és behozatalának részletes elemzését.

Az 1971—1980-as időszakban Szabadka községben dinamikusabban növekedett a kivitel (évi 4,2 százalék), mint a tartományban (1,8 százalék). Megbízható adataink vannak arról is, hogy az említett időszakban a község gazdasága átlagosan alacsonyabb százalékban növelte behozatalát (12,5 százalék), mint Vajdaság SZAT (13,4 százalék).

Bár a község gazdaságában kedvezőbbben alakultak a külfölddel fenn tartott árucsereszonyok, mint a tartományban, mégis hangsúlyoznunk kell, hogy igen jelentős az eltérés a behozatal és a kivitel között. Ezen eltérés következtében egyre kevésbé fedezte a behozatalt a kivitel. Amíg például 1971-ben Szabadka gazdasága majd kétszer többet exportált, mint importált, azaz minden behozatali dinárt 1,86 dináros kivittel

fedezett, addig 1980-ban egy behozatali dinárra már csak 0,85 kivitelből származó dinár jutott.

Ez a kedvezőtlen folyamat nemcsak annak a következménye, hogy a behozatal lényegesen nagyobb mértékben növekedett, mint a kivitel, hanem annak is, hogy folyamatosan csökkent a kivitelnek az össztermelésen belüli részaránya. Tehát a termelés viszonylag nagymérvű növekedése idején a termékek jelentősebb hányada a hazai piacra került.

Szabadka ipara az 1971—1980-as időszakban évente átlagosan kisebb mértékben növelte kivitelét (4,0 százalék) a tartomány iparánál (5,5 százalék), s emiatt visszaesett a kivitel részesedése a község ipari termelésében, bár Szabadka ipari termékeinek jelentősebb részét értékesíti külföldi piacokon, mint a tartomány.

Az 1971—1980-as időszakban rendkívül kedvezőtlenül alakult a község mezőgazdasági kivitele. A tartomány mezőgazdasági kivitele ebben az időszakban átlagosan 9,3 százalékkal, Szabadkáé pedig 12,1 százalékkal csökkent évente. Ez nem is lenne olyan nagy a különbség, ha nem volna tudomásunk arról, hogy az említett időszakban Vajdaság mezőgazdasága termelésének 20—40 százalékát, Szabadka mezőgazdasága pedig csak a 0,5—7 százalékát exportálta. Ha figyelembe vesszük, hogy tartományunk egész területén egyazon tényezők (engedélyek, árak stb.) korlátozták a mezőgazdasági termények kivitelét, akkor a község mezőgazdaságának a kivitelhez való illetén viszonyulását csak szubjektív okokkal magyarázhatjuk.

Az ipari és mezőgazdasági kiviteli lehetőségek elszalasztása hosszú időn át érezteti majd hatását a község gazdaságában, mert most már sokkal nehezebb körülmények között kell fokozni a kivitelt.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Szabadka gazdasága kétségkívül lemarad mind a tartomány, mind annak legfejlettebb községei mögött. Ennek legfőbb okát pedig magában a község iparában, mindenképp annak alacsony szintű műszaki felszereltségében, s a rendelkezésére álló erőforrások fokozottabb kihasználásában kell keresni. Hogy mennyire és milyen értelemben változott meg a helyzet 1980 óta, azt csak a jelenlegi középtávú fejlesztési terv eddigi megvalósulásának elemzése alapján állapíthatjuk meg.

Az elemzéshez szükséges adatok azonban még csak 1984-ig állnak rendelkezésünkre, a kedvezőtlen irányzatokat kiváltó nehézségek viszont olyan jellegűek, hogy három év alatt nem következhet be lényegesebb változás. Különösen az egész jugoszláv gazdaságnak az utóbbi években kialakult gazdálkodási körülményei között.

Kutri Júlia

AZ IPAROSODÁS JELLEGZETESSÉGE SZABADKÁN

Az iparosodás többé-kevésbé ugyanúgy alakult ki Szabadkán, mint Vajdaság, Szlavónia vagy Szlovénia városaiban. A XVIII. század közepe táján jelentek meg Szabadkán az első iparosok, építették fel az első salétromgyárat és néhány szappangyárat. Az ipari fejlődés felélénkülésére azonban csak a XIX. század közepe táján került sor, amikor élelmiszer- és fémipari termékeket, villanymotorokat stb. gyártó üzemek létesültek.

Századunk elején folytatódott a város iparosodása, a gazdasági élet felvirágzása. Egész sor helyi nyersanyag-feldolgozásra berendezett kisebb-nagyobb vállalatot hoztak létre. Kezdetét vette a cukorka- és csokoládégyártás, az építőanyag előállítás, a legjelentősebb kezdeményezésnek pedig a vegyi gyár létrehozása tekinthető.

1914-ig kialakult a város ipari szerkezete és már jelentős gazdasági létesítményeket mondhat magáénak.

A Szerb—Horvát—Szlovén Királyság létrejöttével Szabadka határváros lett, elveszítette természetes háttérét és nem fejlődött olyan ütemben, mint a világháború előtt.

A külföldi tőkések kisszámú kezdeményezése elavult felszerelésen alapult. Ebben az időszakban jött létre a bőrgyár, a vagongyár, a villanymotorgyár, az ország első rádiógyára stb.

Ezek a gyárak többnyire manufaktúrán alapuló nagyüzemek voltak, amelyeket a mesteremberek termelési módja és az olcsó munkaerő jellemzett, s így leginkább ez utóbbi ösztönözte az említett ágazatok fejlődését.

A gazdasági világválság idején a gyárak nagy része tönkrement, csökkent a termelés kapacitása, vagy megváltozott termékszerkezete. A válságot követően ahelyett, hogy fellendítették volna az ipart, inkább még a kapacitások egy részét is leszerelték.

A második világháború idején Szabadkán egyetlen új gyár sem épült, sőt néhány jelentős létesítmény berendezéseit leszerelték és elszállították. Mivel a termelési kapacitásokat a háborús bombázások is károsították.

ták, így a felszabadulást követő ipari tevékenység lényegesen elmaradt az 1939. évi termelési szinttől.

Az alapvető iparágak háború utáni intenzív fejlesztése szükségszerűen vezetett a feldolgozó ágazatok lemaradásához. Mivel a város iparának nagy része feldolgozó jellegű, ez az irányzat jelentős kihatással volt fejlődésére. Az eszközöknek a kulcsfontosságú iparágakba való átömlesztése nagy erőfeszítéseket igényelt a várostól, mert évtizedekkel korábban létesített kapacitásai már elavultak. A feldolgozóipar felújításának és korszerűsítésének elodázása miatt megtorpant a fejlődés. A háború utáni első évtizedben az országnak és a tartománynak ez az iparilag igen fejlett vidéke többnyire a hagyományos feldolgozóipari ágazatok túlsúlya miatt maradt el az átlagos fejlődés mögött.

Mérvadónak számító gazdasági mutatók szerint a város még mindig nem hozta be az általános növekedési ütemtől való lemaradását.

A társadalmi termék növekedési üteme

Az iménti megállapítást támasztja alá a társadalmi termék alakulását 1970-től napjainkig végigkísérő elemzés. Az 1971-től 1975-ig terjedő öt éves időszakban a szabadkai ipar átlagosan 6,09 százalékos évi növekedést ért el (Vajdaság ipara 10,3 százalékos). A következő öt éves időszakban a szabadkai ipar társadalmi termékének évi növekedése 4,16 százalékra, a jelenlegi tervidőszakban pedig 2,3 százalékra csökkent.

A vizsgált tízéves időszakban — a tervidőszak lezárulásáig — Szabadka ipara átlagosan 5,1 százalékkal növekedett. Ha ezt összehasonlítjuk a vajdasági ipar évi 6,9 százalékos növekedésével, akkor kitűnik, hogy a város ipara viszonylag gyengén fejlődött az általános tartományi irányzathoz képest.

Ha a város iparát összevetjük a gazdasági élet általános fejlődésével, akkor megállapíthatjuk, hogy a társadalmi termék ipari növekedése dinamikusabb. Községünk szempontjából ez rendkívül fontos, mert a vizsgált időszak elején az ipar nem érte el az általános gazdasági növekedés ütemét. Az ipari tevékenység felfokozására 1976-ot követően került sor, s ez hozzájárult ahhoz, hogy az 1970—1980-as időszakban az ipari növekedés elérje az évi 5,1, az egész gazdaság pedig a 4,6 százalékot.

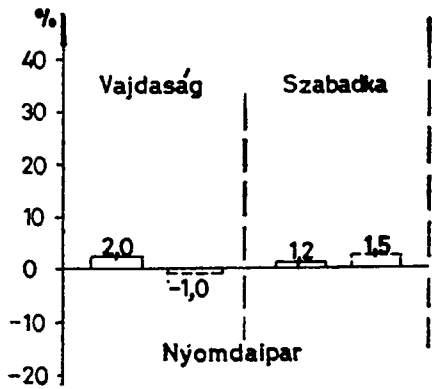
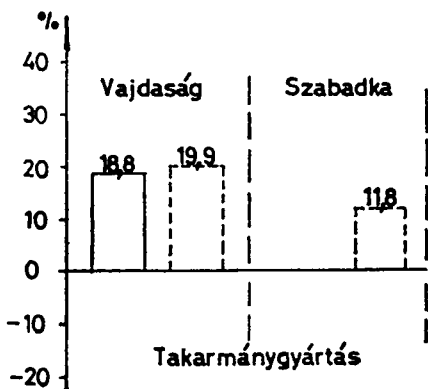
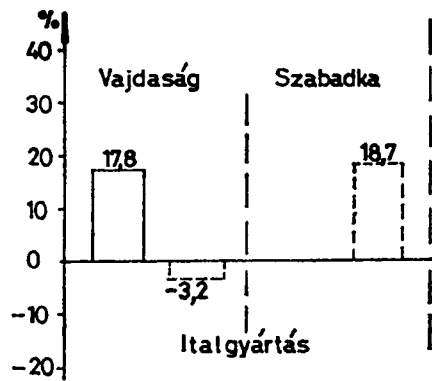
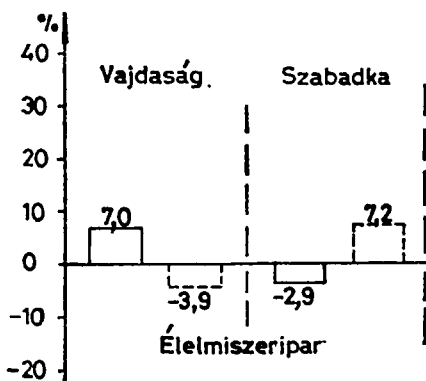
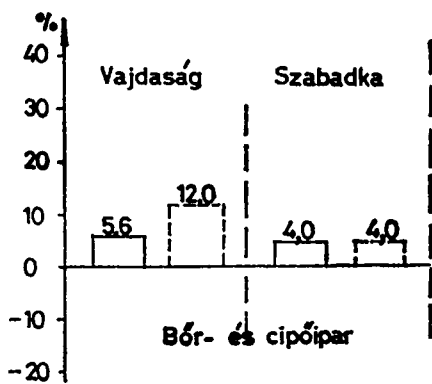
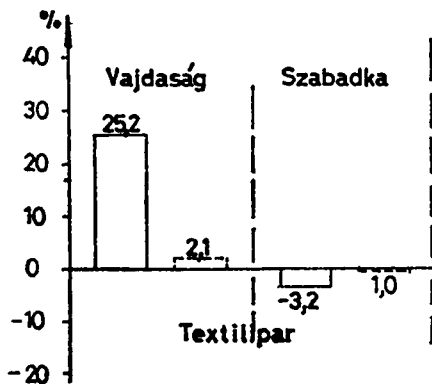
Tartományunkban az említett időszakban az ipari növekedés 6,9 százalékos, az egész gazdaság növekedése pedig 5,9 százalékos volt.

Az ipari fejlődés fellendülése is azt igazolja, hogy ez a tevékenység egyre jelentősebb helyet foglal el a gazdasági életben, egyre nagyobb gazdasági hajtóerővé válik, sőt intenzívebb fejlődésre készíti az egyéb területeket is.

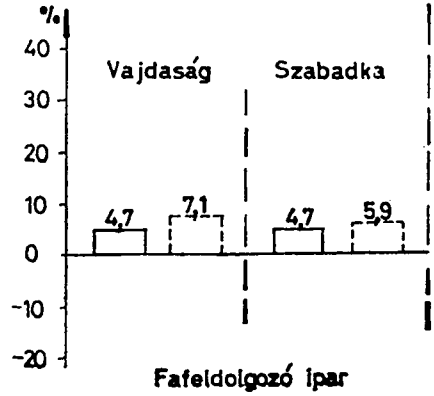
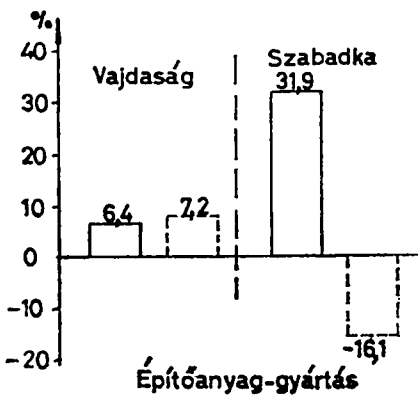
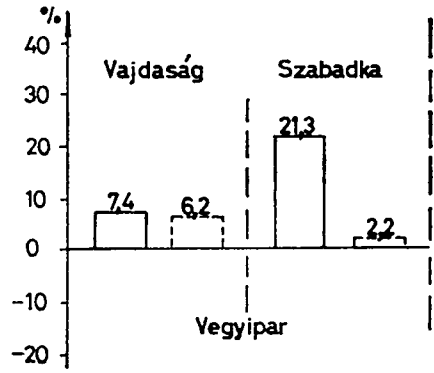
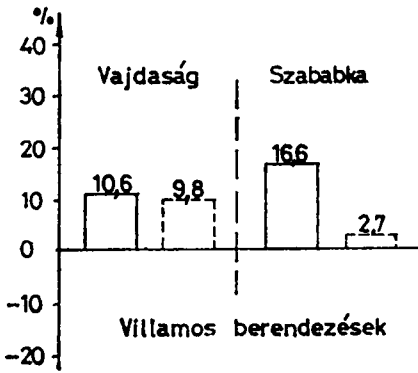
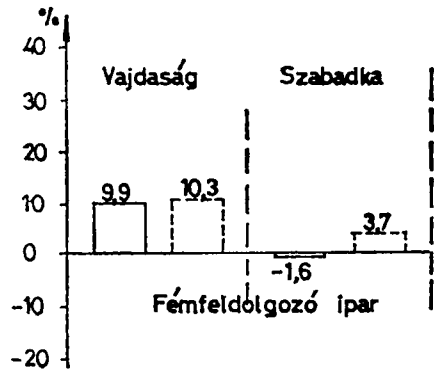
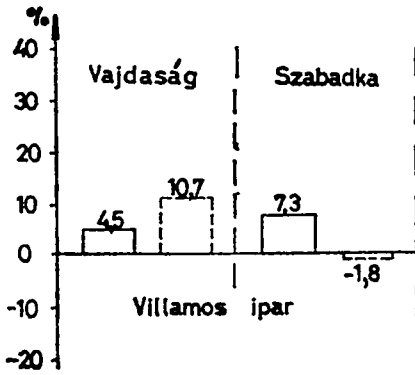
Az ipari fejlődés általános fellendülése azonban nem vonatkozik minden egyes ágazatra. A növekedés elemzéséből kitűnik, hogy mind

1. ábra

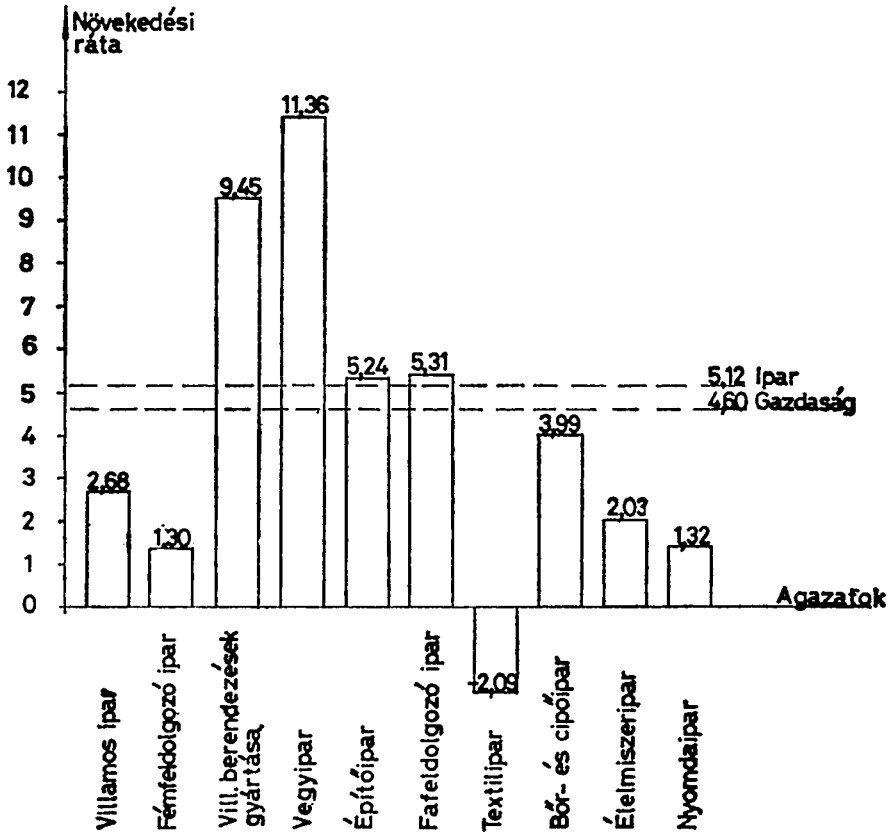
—— 1971 - 1975 időszak
 - - - - 1976 - 1980 időszak

A társadalmi termék ágazatonkénti növekedése
Vajdaságban és Szabadkán (az 1972-es árak szerint)

A társadalmi termék évi növekedése Szabadka iparában
1970 és 1980 között (az 1972-es árak alapján)

Szabadkán, mind Vajdaságban rendkívül egyenetlenül alakult a társadalmi termék növekedése.

Mint a mellékelt ábra bizonyítja, a legnagyobb növekedést a vegyipar és a villamos berendezések gyártása érte el. A többi ágazat fejlődése lassúbb volt, a textiliparban visszaesés volt tapasztalható.

A vizsgált időszak utolsó éveiben Szabadka iparának a legéletképesebb ágazatai csak igen szerényen fejlődtek, s időről időre növekedés helyett visszaesést mutattak. A kiemelt ágazatok társadalmi termékének elemzéséből kitűnik, hogy a folyó ötéves terv első éveiben a legnagyobb visszaesés a vegyiparban, majd pedig az elektromos és fémipari komplexumban volt tapasztalható. Növekedésre csupán az agrár- ipari komplexumban került sor (évi 3,1 százalék).

A fejlődésbeli lemaradás és ingadozás legfőbb oka a kül- és belföldi eredetű nyersanyaggal és újratemelési anyaggal való hiányos ellátás, a

fizetéképtelenség, a kedvezőtlen áralakulás, a gyenge felhalmozás és számos egyéb tényező.

A város iparának szerkezeti sajátosságai

A város eddigi ipari fejlődése a tartomány általános fejlesztési irányával és törekvéseivel összhangban ment végbe. Mint minden más térségben, a szabadkai községben is meghatározta az ipar fejlődését a történelmi múlt, az általános gazdasági fejlődés koncepciója és a község fejlesztési stratégiája. Mindez rendkívüli jelentőségű az eddigi ipari fejlődés és az iparosodásnak az általános gazdasági haladásra gyakorolt hatása, valamint az ipari fejlődés lehetséges irányának a meghatározása szempontjából. Fontos volt Szabadka számára, hogy mielőbb összeegyeztessék a korábbi gazdasági folyamatokat a gazdasági és politikai célkitűzésekkel, ugyanis a háború utáni időszakban az iparosodás folyamata természetellenesen megszakadt.

A kialakult gazdaságszerkezet és a nemzetgazdaság egyenletes regionális fejlesztésének elve a fennálló struktúrák megkövesedéséhez vezetett az ország északi részében. A reform utáni általános gazdasági folyamatok arra utaltak, hogy Vajdaságnak erősebb iparra van szüksége. Szükségserűvé vált egy olyan rendszer kialakítása, amely hordozójává válhat a hosszú távú fejlődésnek, magára vállalhatja a fejlődést, illetve az új termelési programok és a kivitel felelősségét, tehát lehetővé teheti a gazdaságosság, termelékenység és a jövedelmen alapuló termelés világszintre emelését.

A korábbi fejlődésbeli lemaradás intenzívebb előrehaladást tett szükségessé a reformot követően. Azonban a 60-as évek végén kapott kezdősebesség és a 70-es évek derekán történt felélénkülés után ismét csak szerény eredmények mutathatók ki a gazdaság szerkezeti átalakításában.

Az iparosodási politika felemás végrehajtása nemcsak az iparfejlődés intenzitását ingatta meg az egész gazdasághoz képest, hanem egyes iparágak fejlődését is lelassította. Ennek következtében a vizsgált időszak egyes periódusaiban lényegesen megváltozik az iparszerkezet egyes ágazatainak a jelentősége.

Amennyiben az iparágakat fejlődésre gyakorolt hatásuk alapján csoportosítjuk, a szabadkai községben a következő csoportokat alakíthatjuk ki:*

* Ennek a felosztásnak a következők a mércéi: a társadalmi termék növekedési százaléka, a felhalmozás növekedése, az eszközök összetétele, a műszaki-technológiai újítások alkalmazási foka, a tudományos kutató munka stb. Dr. Vladimir Farkaš—Dr. Vladimir Leko: Komparativna analiza ekonomske efikasnosti u industriji. (A gazdasági hatékonyság összehasonlító elemzése az iparban). Eszék, 1973.

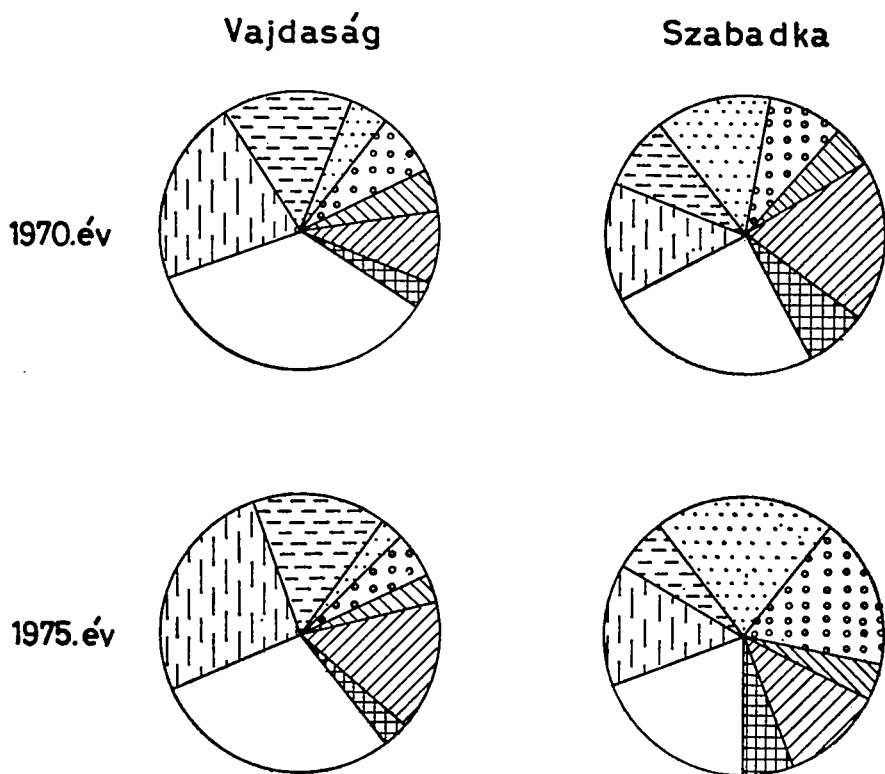
	1970	1975	1980
I. csoport (fejlesztési ágazatok)	31 %	45 %	41 %
II. csoport (nyersanyagtermelő ágazatok)	10 %	11 %	10 %
III. csoport (közfogyasztási ágazatok)	59 %	44 %	49 %

Bár a megfigyelt időszak rendkívül rövid, adataink mégis felfedik, hogy a kiemelt időpontokban az egyes ágazati csoportok eltérő módon vannak jelen, és hogy a 70-es évek közepe táján kedvező szerkezeti átalakulás kezdődött.

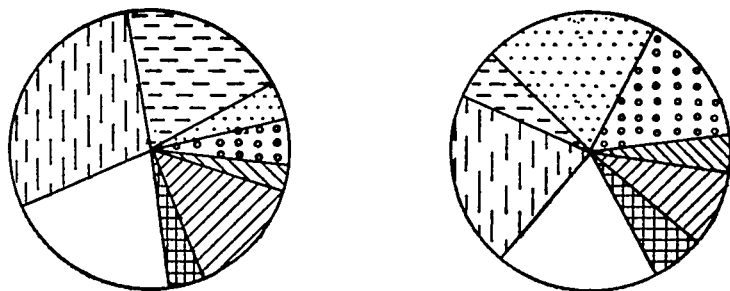
A fenti csoportosítás alapján arra is felfigyelhetünk, hogy a fejlesztési kritériumok szempontjából legkevésbé intenzív III. csoport milyen nagymértékben, a II., a nyersanyagtermelő csoport mennyire gyengén van jelen. Ez a szabadkai iparnak a nyersanyagtól és az energiától való nagymérvű függőségére utal, és nyilvánvalóvá teszi, hogy mennyire rá van utalva az ország, sőt a világ gazdaságával fenntartott kapcsolatokra.

3.ábra

Az ipar társadalmi termék szerinti ágazati megoszlása

1980. év

Jelmagyarázat:

1.	Fémfeldolgozó ipar	
2.	Villamos berendezések gyártása	
3.	Vegyipar	
4.	Fafeldolgozó ipar	
5.	Textilipar	
6.	Bőr- és cipőipar	
7.	Élelmiszeripar	
8.	Egyéb	

A további elemzésből kitűnik, hogy *társadalmi termékük* alapján az egyes ágazatok milyen helyet foglalnak el az iparszerkezetben.

A vizsgált időszak elején a társadalmi termék alapján az élelmiszeripar tölti be a legjelentősebb helyet, majd, a textilipar és a villamossági berendezések gyártása következik. A hagyományos ágazatok ilyen nagymérvű jelenléte egyértelműen szükségessé teszi a község iparszerkezetének átalakítását.

Az elemzett időszak közepén a társadalmi termék összetétele már az ipar jelentős mérvű átrétegződéséről tanúskodik. Az élelmiszertermelés háttérbe szorul és a villamossági cikkek gyártása kerül első helyre. Dinamikus fejlődésen megy át a vegyipar is, a korábban jelentős szerepet betöltő textilipar viszont lemarad.

Ez az általános fejlődési irányvétel egészen 1980 végéig érvényes. A szabadkai községben továbbra is vezető szerepet tölt be a villamos be-

rendezések előállítására, utána az élelmiszeripar következik, harmadik helyen pedig a vegyipar áll.

A társadalmi termék megoszlása mellett az ipari szerkezetváltásra utal az *összfoglalkoztatottak* ágazonkénti megoszlása is.

1. sz. táblázat

A foglalkoztatottak legfontosabb iparáganként százalékaránya
(egész ipar = 100 %)

Vajdaság		Szabadka	
1970			
1. Fémfeldolgozó ipar	22,5 %	1. Élelmiszeripar	21,2 %
2. Textilipar	19,3 %	2. Fémfeldolgozó ipar	14,1 %
3. Élelmiszeripar	19,0 %	3. Villamos berendezések	13,4 %
4. Faipar	16,2 %	4. Bőr- és cipőipar	9,0 %
5. Épületanyag-gyártás	5,8 %	5. Vegyipar	8,2 %
1975			
1. Fémfeldolgozó ipar	28,9 %	1. Villamos berendezések	20,4 %
2. Élelmiszeripar	24,1 %	2. Élelmiszeripar	15,0 %
3. Textilipar	23,6 %	3. Textilipar	12,7 %
4. Faipar	7,5 %	4. Vegyipar	11,7 %
5. Épületanyag-gyártás	7,3 %	5. Fémfeldolgozó ipar	10,5 %
1980			
1. Fémfeldolgozó ipar	24,7 %	1. Villamos berendezések	22,8 %
2. Élelmiszeripar	18,4 %	2. Élelmiszeripar	14,6 %
3. Textilipar	16,2 %	3. Vegyipar	13,3 %
4. Faipar	5,9 %	4. Textilipar	12,3 %
5. Épületanyag-gyártás	5,8 %	5. Fémfeldolgozó ipar	11,8 %

A község iparában foglalkoztatottak száma a vizsgált időszak elején 15 060, a végén pedig 22 280 személy. Egy évtized alatt a foglalkoztatottak száma 7220 fővel, azaz 48 százalékkal növekedett. Mivel a foglalkoztatottak számának a növekedése nem marad el lényegesen a társadalmi termék növekedési ütemétől (az indexszám 165), ez a munkatermelékenység viszonylag lassú növekedésére utal.

A munkaerő mellett a *munkaeszközök* képezik a termelés legfontosabb feltételét. Az alapeszközök objektíve adott nagysága és összetétele képezi a munka anyagi alapját és a fejlődés kulcsát.

A legfontosabb ágazatok alapeszköz-ellátottsága
(egész ipar = 100 %)

Vajdaság		Szabadka	
1970			
1. Kőolaj kiterm. és feldolg.	14,45 %	1. Élelmiszeripar	27,21 %
2. Élelmiszeripar	17,36 %	2. Vegyipar	16,47 %
3. Vegyipar	15,87 %	3. Villamos ipar	15,51 %
4. Fémfeldolg. ipar	10,14 %	4. Vill. berend. gyárt.	12,05 %
5. Villam. ipar	9,25 %	5. Textilipar	10,86 %
1975			
1. Élelmiszeripar	22,49 %	1. Élelmiszeripar	27,89 %
2. Kőolaj kiterm. és feldolg.	13,88 %	2. Villamos ipar	21,31 %
3. Fémfeldolg. ipar	12,19 %	3. Textilipar	13,38 %
4. Villam. ipar	11,79 %	4. Vegyipar	13,03 %
5. Vegyipar	10,94 %	5. Vill. berend. gyárt.	10,61 %
1980			
1. Élelmiszeripar	25,89 %	1. Élelmiszeripar	22,18 %
2. Vegyipar	13,86 %	2. Villamos ipar	17,91 %
3. Villam. ipar	12,86 %	3. Vegyipar	15,96 %
4. Fémfeldolg. ipar	12,20 %	4. Vill. berend. gyárt.	13,22 %
5. Kőolaj kiterm. és feldolg.	8,56 %	5. Textilipar	7,36 %

Mivel a fejlesztési koncepciótól függő alapeszközök értékének a növelése a beruházások szerepét tölti be, ezért az egyes ágazatoknak az egész ipar alapeszközeiből való részesedési szerkezete arra utal, hogy a szabadkai ipar fejlődése a propulzív ágazatok fejlesztését szolgálta. Az élelmiszeripar és a hagyományos ágazatok nagymérvű jelenlétét az indokolja, hogy a mezőgazdaság és az élelmiszeripar fejlesztése ösztársadalmi érdek

Az ipar műszaki felszereltsége

ezekben kifejezve
1972-es áron

Év	Vajdaság		Szabadka	
	Műsz. felsz.1	Műsz. felsz.2	Műsz. felsz.1	Műsz. felsz.2
1970	90	47	59	31
1975	135	71	96	47
1980	156	82	87	49

Az iparfejlődés legfontosabb tényezői

Az ipari fejlődés egyik legfontosabb objektív mutatója a műszaki felszereltség.* Az 1970—1980-as időszakban Szabadka iparának a műszaki felszereltsége csupán 46 százalékkal növekedett (Vajdaságé 56 százalékkal).

A műszaki felszereltség tanulmányozásakor feltétlenül rá kell mutatnunk a munka anyagi alapját számítási kategóriaként növelő alapeszközök értékének gyakori revalorizálására, aminek során a termelés műszaki szintje nem változik.

A legfontosabb szabadkai és vajdasági mutatók egybevetése alapján megállapíthatjuk, hogy:

— a háború utáni Szabadka ipara a műszaki felszereltség alapján országos szinten a legfejlettebbek közé tartozott,

— a szabadkai ipar műszaki felszereltségének a leromlása egyrészt az alapvető iparágakba való beruházásoknak, másrészt a felhalmozás elsődleges elosztású iparágakba való elvonásának volt a következménye,

— 1970-től a község iparának műszaki felszereltsége ugyan a tartományival azonos ütemben növekszik, de mivel rendkívül alacsony szintről indult, a vizsgált időszak végén is viszonylag alacsony maradt;

— a vegyipart, az élelmiszeripart és az italgyártást kivéve minden ágazat rendkívül kedvezőtlen műszaki feltételek között fejt ki tevékenységét. A legnagyobb gondot a munkaeszközökkel való ellátottság okozza.

Az ipari fejlődés dinamikája azonban nemcsak az állóeszközökkel való ellátottságtól, hanem a kihasználtság fokától is függ. Az állóeszközök hatékonyságát legteljesebben a *tőkeforgalmi kulcsszám* változása mutatja ki.**

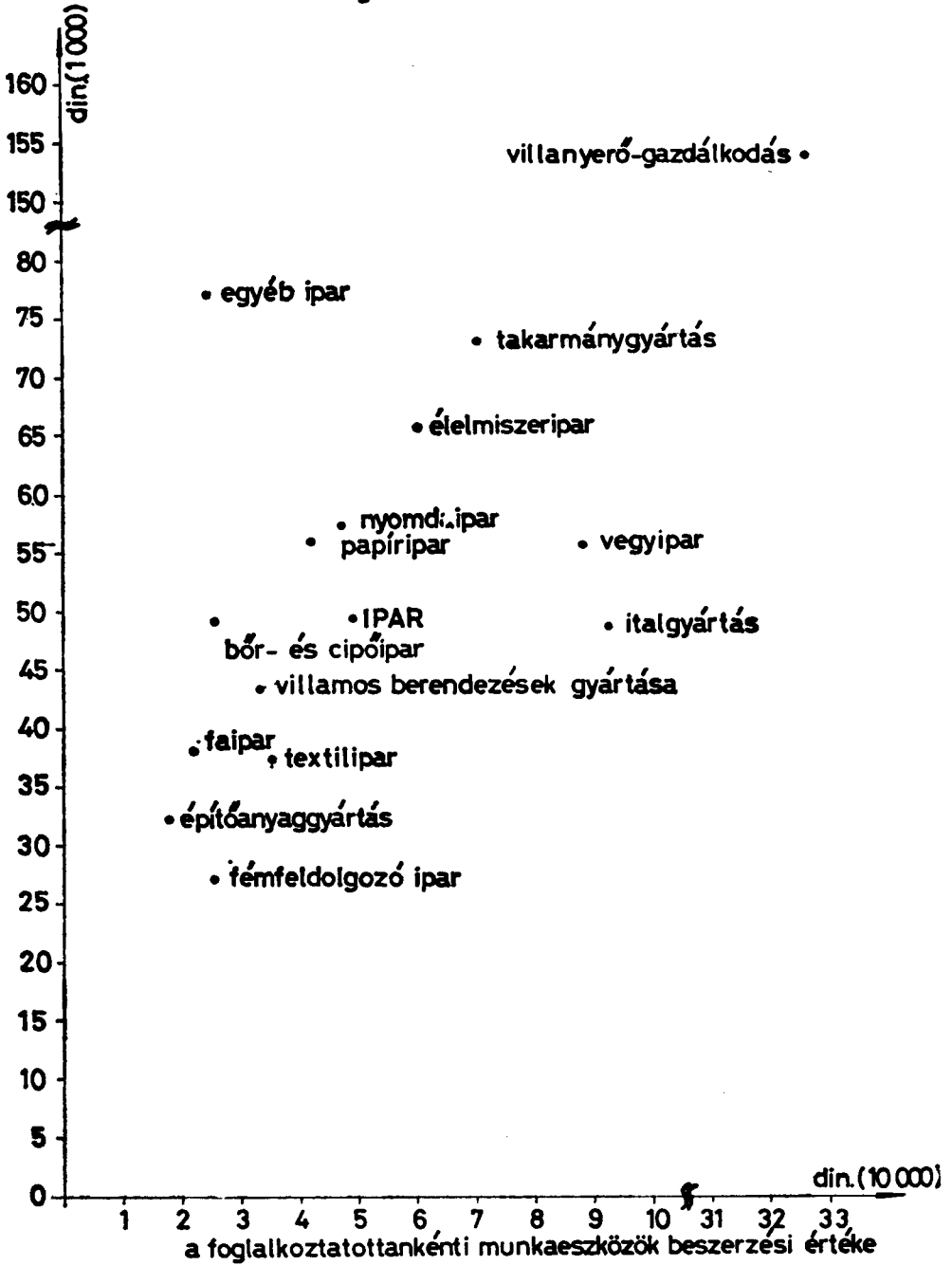
Ezek szerint a szabadkai ipar társadalmi össztermékének minden egyes dinárjához 1,75 dinár értékű alapeszköz igénybevételére, tartományunkban viszont ugyanennek az eléréséhez 2,55 dinárra volt szükség 1980-ban. A legjelentősebb iparágakban az állóeszköz-hatékonyság többnyire átlagos (a műszaki berendezések előállításánál kedvezőbb, azaz 1,17 dinár a tőkeforgalmi kulcsszám).

$$\text{* Műszaki felszereltség}_1 = \frac{\text{az alapeszközök beszerzési értéke}}{\text{foglalkoztatottak száma} + \text{a munkaeszközök beszerzési értéke}}$$

$$\text{Műszaki felszereltség}_2 = \frac{\text{foglalkoztatottak száma}}{\text{Állóeszköz beszerzési értéke}}$$

$$\text{** Tőkeforgalmi kulcsszám} = \frac{\text{---}}{\text{Társadalmi termék}}$$

Az iparágak műszaki felszereltség és munkatermelékenység szerinti megoszlása 1980-ban

Az állóeszköz-hatékonyság vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy Szabadka iparában a tőkeforgalmi kulcsszám alacsonyabb a vajdasági átlagnál; ez a különbség többnyire az új létesítményekbe történő beruházások különböző intenzitásából és szerkezeti eltéréseiből következik (a rekonstrukció és az új kapacitások kiépítése közötti különbség); az elért eredmények rövid lejáratúak; a tőkehatékonyság hiánya következtében nem válik lehetővé a munka anyagi alapjának korszerűsítését szolgáló feltételek kialakítása.

Az állóeszköz-hatékonyság területén elért viszonylagos kedvező eredményektől eltérően Szabadka gazdasága rendkívül kedvezőtlen eredményeket ért el a munkával való gazdálkodásban. A munkatermelékenység csökkenő irányzatot mutat és messze elmarad a vajdasági átlag mögött.

A fenti ábra nemcsak egyes ágazatok termelékenységét szemlélteti, hanem azt is, hogy milyen mértékben járultak hozzá viszonylag a munkatermelékenység növeléséhez.

A kedvezőtlen fejleményeket többnyire a foglalkoztatás üteme és szintje, illetve a foglalkoztatási politika és az intenzív munkát igénylő ágazatok fejlesztésének a támogatása idézte elő. A tőke szubsztitucivitására viszonylag nagy lehetőség van a feldolgozóiparban, viszont annak megerősödése nem vonja magával az egész ipari fejlődés felvirágzását.

A munkatermelékenység alaposabb tanulmányozása során megállapíthatjuk, hogy:

— a szabadkai község ipari termelékenysége elmarad a vajdasági átlag mögött;

— a munkatermelékenység csökkenő irányzatot mutat;

— a termelékenység csökkenésére többek között nagy kihatással van a foglalkoztatás üteme és a műszaki felszereltség;

— a szabadkai iparágak közül az élelmiszer- és vegyipar ért el átlagon felüli termelékenységet.

Kedvezőtlen hatást gyakorol a község iparának fejlődésére, hogy nem minden tényező veszi ki részét megfelelően a társadalmi össztermék létrehozásából. Közvetlen együtttható* összetételének elemzése a termelés intenzív anyagi jellegére utal. A rendelkezésünkre álló adatok szerint a szabadkai község iparában a társadalmi össztermék egyetlen egységének a létrehozását az alábbi tényezők teszik lehetővé:

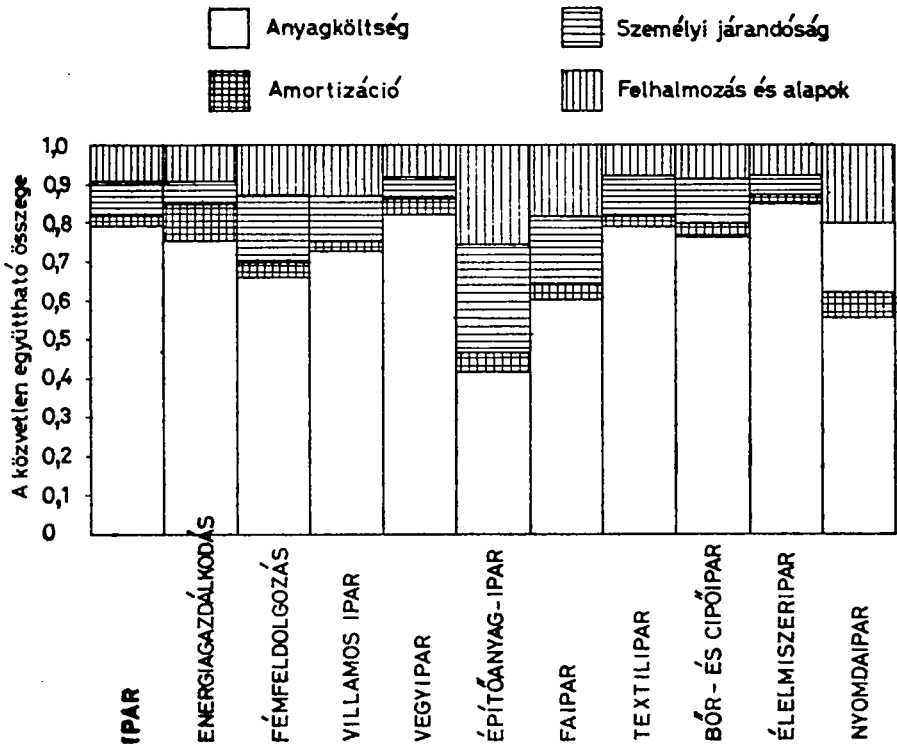
— anyagköltség	0,78
— amortizáció	0,03
— személyi járandóság	0,09
— felhalmozás és alapok	0,10

1,00

* „A közvetlen vagy technikai együtttható nem más, mint az egyes termelési tényezők műszaki normák szerinti felhasználása a társadalmi össztermék létrehozása során.” (Dr. Vladimir Leko: Komparativna analiza efikasnosti u industriji /Az ipari hatékonyság összehasonlító elemzése/, Eszék, 1976, 71. l.)

5. ábra

A társadalmi össztermék szerkezete Szabadka iparában (1980-ban)

A társadalmi össztermék szerkezetének tanulmányozása arra enged következtetni, hogy:

— a szabadkai község ipari termelését egyértelműen az anyagi összetevők jellemzik;

— az összes ágazat közül egyedül az építőanyag-gyártásban alacsony az egységnyi társadalmi össztermékre jutó anyagköltség (ez nem az anyagi tényezőnek a csekély termelési részarányából következik, hanem az építőanyag-gyártás egyes elemeinek sajátos költségalakulásából);

— a nyomda-, fa- és fémipar kivételével az anyagi költségek minden más ágazatban 70—85 százalékot tesznek ki.

A munka anyagi és szakmai alapja, valamint ezeknek a tényezőknek a kihasználtsági foka mellett a megvalósított jövedelem nagysága, illetve annak felosztása — a beruházásokra szánt eszközök — határozzák meg legjobban az ipar fejlődését.

A már említett időszakban a szabadkai község iparának a *felhalmozása* elmaradt a vajdaságitól és egyenletlenség volt rá jellemző.

Ipari felhalmozás

4. sz. táblázat

millió dinárban

Év	Vajdaság	Szabadka	Szabadka: Vajdaság (%-ban)	
			Felhalmozás	Társad. termék
1970	1335	127	9,51	10,47
1975	2033	114	5,61	6,26
1980	2401	201	8,37	8,85

Iparunk gyenge felhalmozását több tényezőnek tudhatjuk be, amelyek közül a legjelentősebbek:

- az ipar ágazati szerkezete,
- műszaki felszereltség,
- a munkatermelékenység,
- a termelés intenzív anyagi jellege,
- a termelés megoszlása,
- a munkaszervezetek nagysága stb.

A szabadkai község legjelentősebb iparágai közül a dolgozónkénti legnagyobb felhalmozást az élelmiszeripar érte el (műszaki felszereltség szintén átlagon felüli). A vegyipar a villamos berendezések gyártása, a textilipar és a fémfeldolgozó ipar — tehát minden más jelentősebb ágazat — átlagon aluli felhalmozást valósított meg.

Következtetések, megállapítások

A szabadkai község iparának részletes elemzése alapján igen jelentős megállapításokra jutottunk:

- Szabadka iparának a fejlődése elmarad a vajdasági mögött;
- ez az ipar mégis intenzív fejlődést tett meg az egész gazdasághoz képest, és kedvező szerkezeti változáson megy át, mert a fejlődés hajtóerejét képező ágazatok kerülnek előtérbe;
- a nyersanyagtermelő ágazatok hiánya nagymértékben függővé teszi a község gazdaságát az országostól, sőt a világgazdaságtól, ezért aktívabban együtt kell működni a nyersanyag-, az újratermelési anyag és energiatermelőkkel;
- az alapeszközök növekedése is elmarad a vajdasági átlagtól (az alapeszközök értékének csak 57 százalékát képezi a felszerelés, s az alapeszközök hatékonysági foka 57 százalék alatt van),
- a község ipari termelékenysége is elmarad a vajdasági mögött és csökkenő irányzatot mutat (a jelentősebb ágazatok közül átlagon felüli termelékenységet valósít meg az élelmiszer- és vegyipar);

— a szabadkai ipart kifejezetten az anyagi kiadások jellemzik (az egységenkénti társadalmi termék közel 80 százalékát teszik ki);

— a község iparának felhalmozása sem éri el a tartományit (a foglalkoztatottankénti legnagyobb felhalmozást az élelmiszeripar valósította meg);

— a nem eléggé szakosított termelés csak kevés termelőnek biztosít domináns pozíciót a vajdasági, valamint a jugoszláv piacon.

Egészében véve a tanulmány arra utal, hogy tovább kell fokozni az ipar fejlesztését és lehetőséget kell találni a termelés műszaki és szervezési feltételének javítására.

Erre utal az is, hogy a korszerű és dinamikus változások közepette vezető szerepet tölt be az ipar. A századfordulóig az ipari fejlődés lesz az anyagi termelés legfontosabb jellemzője. Ennek az irányvételnek a megvalósításához merész kezdeményezésekre van szükség és alapvető változásokat kell eszközölni az ipari fejlődésben. A hosszú távú fejlesztési politika elé nem gördíthetnek akadályt a pillanatnyi nehézségek és az olyan elképzelések, hogy az ilyen nehézségeket minél kisebb erőfeszítés és ellenállás árán — akár a leghatékonyabb fejlesztési lehetőségek feláldozásával — kell megoldani.

Szórád György

SZABADKA SZÉPET ÁLMODIK

1. *Prológus*

Az álmodozás emberi tevékenység, és nem zavarja a környezetet (ha nem viszik túlzásba, az álmodozót sem). Ez a tevékenység kapcsolatban van a realitásokkal, de nem ismer korlátokat. Álmodozni leginkább kellemes, bár az álmok nem válnak valóra, illetve nem valósulnak meg teljesen.

Az álmodozás eredménye a látomás vagy vízió, amelynek általában csak körvonalai vannak, viszont nincsenek gyökerei. Szilárd gyökerek nélkül is boldogsággal tölti el azonban az álmodozó embert egy-egy ilyen vízió. A vízió, amely az adott pillanatban és helyzetben utópiának tetszik, a létfeltételek megváltoztatásával és tudatos emberi tevékenységgel realitássá is válhat. Nincs szebb annál, mint ha a kellemes álmok, vágyak és kívánságok valóra is válnak.

2. *Látomás Szabadkáról, 2000-ről*

Az álmodozás spontánul, de nem véletlenül kezdődik. Az ember elolvas, hall, lát egy sor információt, tény — feltölti memóriáját —, hogy elérve egy kritikus tömeget, döntsön a megvalósításról. Ha ez nem látszik eléggé reálisnak, viszont érdekes és értékes, akkor az ember álmodozni kezd.

A jövőről való gondolkodás nálam objektíve kapcsolatban áll a szakmámmal, az adatfeldolgozással (az informatikus szakmával), szubjektíve pedig azzal a kíváncsisággal, amelyet — kisebb vagy nagyobb mértékben — minden ember magában hord. A jövő társadalmáról való álmodozás olyan könyvek olvasásával kezdődik, amilyen Toffler: *A jövő csapása* és ugyanennek a szerzőnek *Harmadik hullám* című műve. Toffler az új, ún. információs társadalomról (az ipari társadalom utáni kor, vagy a harmadik hullám) a következőképpen vélekedik:

„Ez az új civilizáció annyira mélyen forradalmi, hogy kétségbe vonja minden korábbi feltételezéseinket. A korábbi gondolkodásmódok, a régi képletek, dogmák és ideológiák bármennyire is értékesek, megbecsültek és hasznosak voltak a maguk idejében, többé nem felelnek meg a tényeknek. A világ, amely gyorsan felbukkan az új értékek és technológiák harcából, az új geopolitikai viszonyok, az új élet- és kommunikációs módszerek egészen új ötleteket és eszméket, új analógiákat, klaszifikációkat és fogalmakat követelnek. A holnap embrionális világát nem skatulyázhatjuk be a tegnapi szokványos rekeszeibe. Az ortodox álláspontok és hangulatok sem alkalmasak.”

Az új életmódról és a világ új felfogásáról, a civilizációs fordulatról és az új típusú kultúra születéséről való intenzív álmodozás kezdete nálam arra a napra tehető, amikor megismerkedtem Naisbitt *Megavonatalak* című könyvével. Ő azt állítja, hogy az első és alapvető irányzat az ipariról az információs társadalomra való áttérés, ahol a tőke stratégiáját felváltja az információ stratégiája. Az alapelv a következő: a hatalom új forrása nem a kisebbség kezében levő pénz, hanem a többség kezében levő információ. Ebből a kíméletlen alapelvből következnek azután a további irányzatok: a decentralizáció, a participatív demokrácia, a világgazdaság, a nem formálisan alakult csoportok, a hosszú távú tervezés, a technika fejlődésének kompenzálása a szellem fejlődésével (high tech/high thought), az önszegélyezés felé való irányítás, a régi ipari környezetek elhagyása és a választási lehetőség a magánéletben.

Ezek az irányzatok nem lepnek el bennünket mindjárt, mi több, még az USA-ban is újdonságnak számítanak. Lehet, hogy egyenként nem is pontosak, a könyv azonban mégis jelentős, mert rámutat a tudás és a hatalom alapvető viszonyára. Ennek aztán számunkra külön jelentősége van, mert arra figyelmeztet bennünket, hogy időben fel kell fogunk, mi minden rejlik e viszony mögött. Ellenkező esetben könnyen belefulladásunk a „harmadik hullámba”, amely immár feltartóztathatatlanul tör előre, mi több, elérte partjainkat is.

Álmodozásomat új ismeretek táplálják, amelyek elkerülhetetlenül megváltoztatják életünket, mégpedig nemcsak a technológia vagy a közgazdaság területén, hanem a társadalmi viszonyok vonatkozásában is. Megkíséreltem azonban mindezt Szabadkára vonatkoztatni és összpontosítani: Szabadka mezőgazdaságára, iparára, kereskedelmére közlekedésére, vendéglátóiparára és turizmusára, de arra is, ami közvetlen hatással lesz a szabadkaiak életére (közművek, művelődés, oktatás stb.). Az ilyen álmodozások eredményeként keletkeztek azok a víziók, amelyeket nem egyenlő arányban dolgoztam fel, hanem több vagy kevesebb részletességgel, amit álmodozás volta miatt nem róhat fel senki. Különösen akkor nem, ha figyelembe vesszük, hogy az álmodozás túl rövid ideig tartott, és nem volt eléggé intenzív.

2.1. Mezőgazdaság

Bácska északi részén a víz évszázados vágya volt a mezőgazdasági termelőknek. Ma is az.

A víztelen, homokos térségeken, a tarka összetételű termőföldeken, a szikes oázisokon, a csapadékszegény tájon sohasem volt biztos, hogy a növénytermelők, szőlészek és gyümölcsstermelők munkája és befektetése bő termést eredményez-e. A mezőgazdasági termelésben jegyzett óriási haladás mellett is mindig az „égből” vártuk a csodát. Az észak-bácskai síkságon élő ember évszázadok óta álmodik a vízről, amely meghatározta életmódját és fennmaradását is. Századunk utolsó évtizedének fele hozza meg számára ennek az álomnak a beteljesülését.

A Tisza—Palics-csatorna kiépítéséről van szó, és ezt a munkát három szakaszban szeretnék megvalósítani. Amikor 1988-ban elkészül az első szakasz, az új csatornák vizével 10 000 hektár termőföldet öntözhetünk majd. A második szakaszt követően, 1990-ben újabb 15 ezer hektáron oldhatjuk meg az öntözést. Amikor 1995-ben elkészül a harmadik szakasz is, újabb 15 000 hektár öntözése válik lehetővé. A Tisza—Palics-rendszer elegendő vizet biztosít majd a Kapitányrét 450 hektárnyi halastava számára is, továbbá Szabadka iparának és lakosságának vízellátását is fedezhetjük ebből a forrásból. Természetesen nem jelentéktelen az sem, hogy a csatorna befejezése után nem okoz majd gondot a Palicsi-tó friss vízzel való időnkénti feltöltése sem. Mert szemünk fénye ez a tó, de hihetetlen gyorsasággal igyekszünk az ökológiai katasztrófa felé sodorni, ami az ipari civilizáció eredménye (gyomirtók, enzimes mosószeresek használata stb.).

Észak-Bácska új folyói lehetőséget nyújtanak az agráripár továbbfejlődésére, mindenekelőtt az elsődleges termelés forradalmasításával: a növény-, gyümölcs- és szőlőtermelés, a vetemények termesztése és az állattenyésztés terén is. Nem szabad megfedkezünk arról, hogy agráripárunknak ezek az ágazatai biztosítják a nyersanyagot a régióban kiépített jelentős feldolgozó kapacitások számára.

Az öntözés nemcsak a szárazság elleni védekezés módja: sokkal nagyobb és jelentősebb gazdasági hatása lesz a termelési struktúra megváltoztatására. Ezt a termőföldek öntözése teszi lehetővé. Arról van szó, hogy a vetési struktúrában növelni kell az ipari növények arányát, de ugyanakkor több veteményt, gyümölcsöt, táptakarmányt kell előállítanunk. Reális a másodvetésre vonatkozó elképzelés, és ezeknek a változásoknak az összehangolása a feldolgozó ipar igényeivel és kapacitásaival.

A tudományban és a termelésben eddig elért eredmények azt bizonyítják, hogy a vidékünkön is megoldottuk a legfontosabb biológiai, műszaki és gazdasági kérdéseket, amelyek segítségével olyan intézkedésként juttathatjuk érvényre az öntözést, amely a jelenlegi szinten is a lehető leggyorsabban növelheti az élelmiszer termelését.

A mezőgazdasági termelés növelésének előfeltételeként jelentkezik a

búza, a kukorica, a napraforgó és a cukorrépa nagyhozamú fajtáinak kikísérletezése. Ezen a téren azonban lehetőségeink kihasználhatatlanok, mert a már létező nagyhozamú kultúrnövények esetében is csak a lehetőségek 45—50 százalékát használjuk ki. (Kihászírlatlan lehetőségeknek számít a búzának 10 t/ha, a kukoricának 16—18 t/ha, a napraforgónak 4,5 t/ha, a cukorrépának pedig 100 t/ha termésílozama.) A növényílnemesítés terén folytatott intenzív kísérletek eredményeként azonban az ezredfordulóra elérhetővé válik a búzahibridek hektáronkénti 15 tonnányi, a kukoricahibridek hektáronkénti 200 tonnányi, a cukorrépa esetében a hektáronkénti 120 tonnányi a napraforgó hektáronkénti 6 tonnányi és a szója hektáronkénti 7 tonnányi hozamának az elérése is. A nagy hozam, persze, önmagában nem elegendő ahhoz, hogy az egyes fajták vagy hibridek elfogadottakká váljanak, egyéb tulajdonságokra is szükség van. Ezek közé tartozik a minőség, a betegségek és a kártevőkkel szembeni ellenállóképesség, az alkalmazkodó képesség stb. A kívánt tulajdonságokkal rendelkező növénykultúrák kialakításakor nem támaszkodhatunk kizárólagi a javított klasszikus módszerekre (például a fotoszintézis hatásfokának növelése vagy a termésel technológiája!), hanem alkalmaznunk kell a tudomány újabb vívmányait, mindenekelőtt a korszerű génebészetet és a biotechnológiát.

Nem szabad megífeledkeznünk az állattenyésztésről sem, mert annak fejlesztése a mezőgazdasági termésel fejlődésének alapját képezi. A sertésílnyésztés mellett a magánszektoron belül szükséges a szarvasmarha- és juílnyésztés fokozása, de ugyanakkor az egységnyi termésel költségeinek a csökkentése is. Szem előtt kell tartanunk azt, hogy az állattenyésztés nemcsak az élelmiszer-termelés szempontjából fontos, hanem pótolhatatlan a termőílodek trágyázása szempontjából is. Az istállótrágya nemcsak olcsóbbá teszi a növénytermelésel, hanem hatása hosszabb ideig is tart mint a műtrágyáké. Mi több, istállótrágya nélkül elképzelhetetlen az öntözés, hiszen a műtrágya kizárólagos használata rontja a talaj minőségét.

A mezőgazdaság fejlődésének hosszú távú stratégiáját az én vízióm szerint a következők határozzák meg:

- vidékünk természeti adottságai (az átlagosnál termékenyebb földterületek, a megfelelő éghajlat és az öntözéshez szükséges vízmennyiség);
- a jelenlegi és jövőbeli szakemberek szaktudása;
- a növény- és állatílnfajták új, a termésel- és terméselhozam szempontjából igen jó eredményeket produkáló ílnfajtái, melyek a jövőben jelentős mértékben növelik az egységenkénti hozamot; annál is inkább, mert várható a biológiai és biotechnikai újítások előretörése és alkalmazása, ami előfeltétele a mezőgazdasági termésel növelésének;
- az egységnyi terméselre eső energia költségeinek csökkentése;
- a mezőgazdasági termésel további gépesítése, teljes gépi vonalak beállítása és a nagygazdaságoknak megfelelő rendszerek kialakítása;
- zárt technológiai rendszerek kiépítése, amelyek az elsődleges me-

zőgazdasági termelés és a feldolgozás várt iparosításának alapfeltételei közé tartoznak;

— az ásványi műtrágyák és a növényvédő szerek szükséges mennyiségi és minőségi növelése;

— a mikroprocesszorok várható alkalmazása (bár erre csak bizonyos ágazatokban, így a melegágyas ültetvények és az öntözéses rendszereken alapuló növénytermesztés esetében kerül sor), valamint a műszaki-technológiai fejlődés más vívmányainak alkalmazása;

— a táptakarmányok termesztésének fokozása a tarlóvetések jelentősebb részvételével;

— a homokterületek gyümölcsösökkel, szőlővel való betelepítése, illetve rozstermelésre való használata;

— a magánszektorral való együttműködés fejlesztése (akár a társas-termelés révén, akár más formában);

— a vizeknek a régiók közötti felosztása, továbbá a jugoszláv gazdaságon belüli szakosodás, másfelől pedig a gazdasági mércéken alapuló integráció kiépítése a nyilvánvaló lehetőségek és Szabadka komparatív előnyeinek kihasználása érdekében, ami lehetővé tenné a nemzetközi munkamegosztásba való fokozottabb bekapcsolódást is.

Ipar

Szabadka iparának fejlődésével kapcsolatosan a következőkre alapotom víziómat:

— a meglévő kapacitások optimális kihasználása, felújításuk és korszerűsítésük, illetve új, gazdaságilag ésszerű kapacitások építése, valamint a megkezdett építkezések befejezése;

— Szabadka és vonzáskörzete szakembereinek maximális mozgósítása; a kutatómunka fellendítése és a munkatermelékenység növelése;

— a természeti adottságok, a földrajzi helyzetből adódó és más előnyök jobb kihasználása;

— a fokozatos átállás az anyagon és energián alapuló termelésről a tudáson és termelékenységen alapuló termelésre;

— a korszerű termelési módszerek bevezetése és alkalmazása, a munka- és ügyvitelszervezés színvonalának a jelenleginél sokkal magasabb szintre való emelése;

— az élelmiszer- és energiatermelés fejlesztésének elsőbbsége, illetve azoknak a tevékenységeknek a serkentése, amelyek segítik a mezőgazdaság és az energiatermelés fejlesztését, illetve fokozását;

— azoknak az iparágaknak a fejlesztése, amelyek minőségi, felhalmozóképes és exportárut termelnek;

— a hazai nyersanyagokat felhasználó feldolgozó- és szolgáltató kapacitások fejlesztése;

— a tudományos-kutató kapacitások gyorsabb fejlesztése és a tudo-

mányos kutatások eredményeinek gyorsabb és hatékonyabb alkalmazása.

A felsorolt célkitűzések megvalósítása hozzájárul majd Szabadka három gazdasági ágának a gyorsabb és egyenletesebb fejlődéséhez:

a) Az élelmiszeripar fejlődése révén több ételmet állít elő, gazdaságosabban és ésszerűbben termel a hazai és a külföldi piac számára is, amihez minden adottsága megvan (anyagi és emberi kapacitás). Ennek az iparágnak a fejlődése új termékek, termelési programok és technológiai megoldások kikutatását feltételezi, ami lehetővé teszi az élelmiszeripari termékek megfelelő gyártását mennyiség, minőség, áruválaszték, az ésszerű nyersanyag- és energiafelhasználás szempontjából stb. Ily módon növelhető a szabadkai élelmiszeripar termékeinek versenyképessége a régi és új piacokon is.

b) A vegyipar fejlődése az ezredfordulóig a Zorka Nitrogénművére épül, amely egységes termelési-ügyviteli rendszerként működik majd. Ezen az ipari komplexumon belül a termelés növelésével (a nyolcvanas évek termelékenységéhez képest 4—5-szörös növekedés várható) párhuzamosan zajlik majd a különféle termékek sokrétűségének kialakítási folyamata a mezőgazdaság, a takarmánytermelés az élelmiszeripar, a bőripar, az építőanyagipar, a gyógyszergyártás és a kozmetikai szereket gyártó ipar, valamint a közszükségleti cikkeket gyártó iparágak igényeinek és elvárásainak megfelelően.

c) Az elektromos- és fémipar fejlődésében elsőbbséget élvez majd a korszerű, tudományos kutatásokon alapuló és kreatív munkában gazdag termelés, amelynek struktúrája a magasabb feldolgozási szintű termékek irányában változik, és elsőbbséget élveznek majd azok a programok, amelyek a mezőgazdaság és az élelmiszeripar számára, a közlekedési eszközök fejlesztése, az energetika, a biomassza begyűjtése és kihasználása számára gyártanak berendezéseket, valamint azok a programok, amelyek segítségével lehetővé válik a nemzetközi munkamegosztásba való gyorsabb és hatékonyabb bekapcsolódás.

A villamos gépek előállítására terén a legdinamikusabb fejlődésre az elektronika számíthat, mégpedig azok a programok, amelyek megfelelő tudományos és termelési alappal rendelkeznek (ERA).

Az energia jelenti a szabadkai ipar fejlesztési programjainak legnagyobb gondját. Amolyan Achilles-sarka ez az iparfejlesztésnek. Ezért kell az elkövetkező időszakban az annyira szükséges energia biztosítása érdekében komoly erőfeszítéseket tennünk (a gazdasági és háztartási fogyasztás vonatkozásában egyaránt).

— Sándorban felépül a villanyáramot és hőenergiát szolgáltató erőmű,

— a Nitrogénmű és a Távfűtő Művek közötti gázvezeték lefektetésével biztosítjuk a gazdaság és a lakosság gázzal való ellátását,

— a Távfűtő Művek a pakuráról fokozatosan gázüzemelésre tér át, növelve ezzel kapacitását és csökkentve a hőenergia egységenkénti árát,

— az energiával való ellátás folyamatába bekapcsolódik az évi 5000 tonna teljesítményű, Hajdújáráson épülő, brikettet gyártó üzem is,

— serkenteni fogjuk a biomasszából, a nap- és szélenergia felhasználása révén, a termálvízből és másodlagos nyersanyagokból nyerhető energia felhasználását is.

Az elkövetkező időszakban a szabadkai ipart is elárasztja majd a mikroelektronika, ami — tőlünk függően — vagy áldást, vagy átkot hoz. Itt ugyanis már nem egyszerűen csak új technológiáról van szó, hanem új ipari forradalomról, annak minden szociális és kulturális következményével együtt. A mikroelektronika nemcsak az ipar jellegét és tevékenységi körét változtatja meg, hanem beépítette a gépekbe és rendszerekbe „az észet és az izmokat is”, megváltoztatva ezzel a fejlődés jellegét és irányát.

Bennünket itt főképpen a mikroelektronikának az ipar fejlődésére gyakorolt hatása érdekel. Íme hát az előrelátható változások rövid összefoglalója:

1. A termelési folyamatokban sor kerül a termelés és a tervezés számítógépek segítségével történő integrálására (az ún. CAM és CAD technológia) és az összehangolt, folyamatos termelési vonalak automatikus irányítására.

2. Radikális változások következnek be a termelő munkaszervezetek szervezettségében, stratégiájában és struktúrájában. A mikroelektronika szerepe az elkövetkező évtizedekben rendkívüli módon megnő, hatását a termeléstől az ügyvitelig, a tervezéstől a piackutatásig mindenütt érezzük majd különösen a termelési folyamatok irányításának automatizálása illetve a vezetői és igazgatói döntések meghozatala terén.

3. A termelési cikluson belül csökken a műveletek száma, hisz a mechanikus alkatrészeket nagy integritású elektronikus alkatrészek váltják fel, így aztán a szerelést végző nagy gyárak helyett kisebb, de rugalmasabb és hatékonyabb üzemekre lesz szükségünk.

4. Az automatizálás és a robotok alkalmazása következtében csökken a termelésben a szakképzetlen munkaerő, viszont megnövekszik azoknak a szakembereknek a száma akik elemző és logikus képességgel rendelkeznek illetve ismerik az adatfeldolgozást (a software, a tervezés és az analitikus rendszerek szakemberei).

5. Csökken majd a munkaidő, ezzel szemben azonban nő a munkanélküliek száma.

6. Áttérünk a középtávú tervezésről a hosszú távú tervezésre.

7. Felgyorsul a kommunikáció: az információátvitel egyszerűbbé, gyorsabbá és olcsóbbá válik.

Ezek a változások alapjaiban módosítják a világ iparát, így Szabadka iparát is, amelynek kihasználási szintje ma még alacsony, és előregedési gondjai is bőven akadnak. Gondoljuk csak meg: néhány iparágban az alapeszközök elhasználtsága 80—90 százalékos. Ezért a minőségi változások révén felgyorsuló fejlődés és a tudományos műszaki vívmányok következetes alkalmazása jelenti a fejlődés és a gazdasági növekedés egyetlen lehetőségét. Így tudjuk csak leküzdeni a jelenlegi negatív irányzatokat, amelyek Szabadka gazdaságának viszonylagos lemaradását

okozták Vajdaság, de az egész ország hasonló adottságokkal és fejlettségi szinttel rendelkező vidékeihez képest. Ahhoz, hogy az elkövetkező másfél évtized alatt elérjük ezt a célt, az eddiginél merészebb és ambíciózusabb fejlődésre van szükségünk. A tervezett feladatok megvalósításával járó erőfeszítéseket tudatosan kell vállalnunk.

A társadalmi termék átlagos évi 5 százalékos dinamikus növekedése (1990-ig valamivel lassúbb, 4 százalék alatti növekedés várható) az alapfeltétele annak, hogy Szabadka 2000-ben elérje az egy lakosra jutó mintegy 5000 dolláros társadalmi termékértéket. Ez azt is jelenti, hogy elérnénk az iparilag fejlett európai országok Szabadkához hasonló városainak mai fejlettségi szintjét.

Ennek a célkitűzésnek a megvalósítása elképzelhetetlen a tudomány gyorsabb fejlesztése nélkül, mert a jelenlegi helyzet azt mutatja, hogy lassan, de biztosan egyfajta intellektuális provinciává válunk a fejlettekhez képest, ha nem foganatosítunk határozott intézkedéseket. Az ezredfordulóig tehát:

— a társadalmi termék értékének 2—2,5 százalékát a tudomány fejlesztésére kell fordítanunk,

— a foglalkoztatott tudományos kutatók számát évente átlagosan 4—5 százalékkal kell növelnünk,

— növelnünk kell a gazdaságban a kutatók és a kutatási-fejlesztési egységek számát.

2.3. Kereskedelem, közlekedés, idegenforgalom

Szabadka 2000-ig megvalósuló kereskedelmi, közlekedési, vendéglátóipari és idegenforgalmi fejlődésének előfeltételei a következők:

— kiépülnek a Szovjetunióból, a skandináv országokból és Nyugat-Európából délre tartó transz-európai autóutak, melyek találkozási pontja Szabadka közvetlen közelében lesz. Ennek következtében városunk a teherforgalom és az idegenforgalom egyik legfontosabb európai központjává lép elő,

— az idegenforgalom jelentősége — Kahn, az ismert futurológus jóslata szerint — óriásit nő, hisz a mikroelektronika révén a munkaidő jelentősen lerövidül, ezzel párhuzamosan pedig növekszik az emberek szabad ideje, amelynek valamilyen tartalmat kell adni. A szabad idő kihasználásának kell ellensúlyoznia a jövőben az elidegenedett, technológizálódott termelési folyamatokat. Ez kedvező hatással lesz az idegenforgalom fejlődésére, és ebből Szabadkának is tőkét kell kovácsolnia.

Ki kell használnunk a komparatív előnyöket. Az alábbiakban vázolom ennek módját:

a) Kereskedelem

— a belvárosban, a korszón (Boris Kidrič utca) új áruház épül;

— a város központjában levő üzleteket szakosítjuk;

— korszerűsítjük az üzlethelyiségeket;

— a város központjában levő üzleteket, illetve üzlethálózatot ésszerűsítjük;

— kishatárforgalmi áruház nyílik és megteremtjük a feltételeket a kishatárforgalom, illetve a határ menti áruforgalom gyorsabb fejlődésére;

— kiépül a szabad vámövezet, egyesítjük a szállítási kapacitásokat a közúti forgalomban, szorosabban együttműködünk a vasúttal az ún. integrális szállítás terén;

— az áruforgalmazásban egységes információrendszert építünk ki, hogy javítsuk a gazdaság nyersanyaggal és újratermelési anyagokkal való ellátását, hogy felgyorsítsuk az áruforgalmat, optimális szintre csökkentjük a raktárkészleteket, hogy csökkenthessük a szállítási költségeket, növelhessük az eszközök forgási sebességét; mindez nem érhető el a forgalmazás jelenlegi felaprózottsága és szervezési szintje mellett.

b) Közlekedés

— kiépül a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság és a Magyar Népköztársaság közös rendező-pályaudvara;

— megnyílik a Szabadkát átszelő Észak—Dél sugárút (összeköti az Ivan Milutinović és a Romanija utcát, továbbá a Karadorđe utat Kelebiával), s ezáltal a forgalomnak megfelelő út nyílik a Bécs—Kelebia—Belgrád-vonalon;

— új buszállomás épül a helyi, városközi és nemzetközi autóbusz-forgalom számára;

— befejeződik az E5-ös autópálya építése, melynek Sándorban és Palicson lesznek elágazásai, illetve csomópontjai;

— kiépül a forgalom számára a Szabadka és Zombor közötti műút;

— fokozatosan bevezetjük a villamos- és trolibusz-közlekedést a városi utasszállításban és felhasználjuk a vasutat a Palics és Szabadka közötti utasforgalomban;

— az átmenő forgalmat a városon kívülre irányítjuk a Tolmin utca és a Marx út felújításával;

— felújítjuk a városi közlekedési útvonalakat (Radić fivérek útja, Lazar Nešić tér, Majsai út, Arsenije Čarnojević utca, Mayer testvérek utcája, Bajai út, Jugoszláv Néphadsereg útja, Lošinj utca, Kőrösi út, Partizánbázisok utcája és Mayer Ottmár utca).

c) Vendéglátóipar

— fejlesztjük a vidékünkre jellemző, sajátos vendéglátóipari szolgáltatásokat; a Spartak vendéglő visszakapja jellegét és patináját, mi több kerhelyiséggel is bővül, hogy összhangban legyen a felújított Szabadság térral és a szökőkúttal);

— új típusú vendéglátóipari létesítmények épülnek a Népszínház új épületében és a korzón; olyan vendéglők, eszpresszók és cukrászdák nyílnak, amilyenek egykor voltak a városnak ezen a részén,

— szakosítjuk a város központjában levő létesítményeket kávéházakra, az ún. új francia konyha, illetve a hideg ételek számára, hamburger árusítására stb.

d) Idegenforgalom

— Palics megújul, új tartalmat kapnak a felújított és átrendezett létesítmények, így a Vigadó, a szabadtéri színpad, a Bagolyvár, a sportközpont, az állatkert, a melegvizes medencék, de a vadászok és a horgászok is megtalálják majd számításukat a Palicsi- és a Ludasi-tavon,

— a felújított városközpont lehetőséget nyújt majd a tartalmasabb és gazdagabb művelődési és szórakoztató rendezvények szervezésére; a Képzőművészeti Találkozó felújított épülete, a felújítás előtt álló sport- és vásárcsarnok, a régi városháza, az új színházépület és a Hadsereg-otthon is alkalmas lesz arra, hogy rendezvényeivel magára vonja a szabadkaiak — és nemcsak a szabadkaiak — figyelmét és érdeklődését.

2.4. A szabadkaiak élete

A mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem, a közlekedés, a vendéglátóipar és az idegenforgalom fejlődése sem lehet öncélú; mindenekelőtt az emberek igényeit kell kielégíteniük, az emberek életét kell szebbé és kényelmesebbé tenniük. Tény azonban, hogy a felsoroltak egy része nem teszi gazdagabbá és szebbé az emberek életét. Ezért kutat az ember olyan tevékenységek után, amelyek kárpótolják a technológiáért. A technológia ugyanis mindig embertelen, hiszen éppen az embert pótolja, őt helyettesíti. Ezért sem csodálkozhatunk azon, hogy a ma embere a technika fejlődését a szellemi élet fejlődésével kompenzálja. Ismételten és újra felfedezi a művészeteket, a színházat, az irodalmat, a múzeumokat és saját környezetét is, tehát az utcákat, a tereket, az erdőket és a tavakat. A megnövekedett szabad idő következtében ez fokozottan ki-fejezésre jut.

Szabadka közepes nagyságú város, és a dolgok mai állása szerint éppen az ilyen városok (60-tól 120 000 lakossal) nyújthatnak még többet az egyes embernek: több örömet, több boldogságot és kényelmesebb életet, mint a világvárosok, a megalopoliszok. Mivel ezt nem mi fedeztük fel, nem a mi lokálpatriotizmusunkból ered ez a felismerés, mindent meg kell tennünk annak érdekében, hogy saját városunkban ez meg is valósuljon.

A város sikeres fejlődésének egyik alapfeltétele hogy megtaláljuk az összhangot a társadalmi-gazdasági és az urbánus fejlődés között. Szabadkán is, de a környező kisebb településeken is. Az egyenletesebb és harmonikusabb területfejlesztés megköveteli, hogy hosszú távon biztosítsuk a város egyes részeinek és az egyes településeknek közművekkel való megfelelő ellátottságát. Ide tartozik a szükséges infrastruktúra, a közlekedés, és minden más olyan követelmény, amely szavatolja a minőségi életet és munkát. Ebben az értelemben biztosítani kell az urbánus fejlődés dinamikusabb irányítását a kevésbé fejlett településeken és lakótelepeken, folytatnunk kell a városközpont régi épületeinek felújítását is. A műszaki és gazdasági fejlődés feltételezhetően kedvezőtlen hatással

lesz majd a környezetre, s ez megköveteli, hogy időben megtegyük a szükséges lépéseket e folyamat káros hatásainak elhárítására, illetve megakadályozására.

Az agráripár fejlődése, ezen belül pedig a meglévő termőföldek megőrzése is szükségessé teszi, hogy az egyes települések lakossága számára munka- és életfeltételeket teremtsünk. Ezen a téren bizonyos érdektükközésekre is számítanunk kell, amikor majd sor kerül a földterületek rendeltetésének meghatározására. A fejlődés gazdasági, szociális, esztétikai, ökológiai és egyéb mércéivel összhangban éppen ezért meg kell határoznunk a rendelkezésünkre álló terület rendeltetését.

Mivel az általános fejlődés egyik alapfeltétele a közművek fejlettsége, úgy is, mint gazdasági lehetőség, és úgy is, mint a városfejlesztés része, az ezredfordulóig ki kell építenünk:

— olyan vízszolgáltató létesítményeket, amelyek biztosítják a napi 90 000 köbméternyi ivóvizet,

— olyan csatornahálózatot és víztisztító berendezést, amely ezt a vízmennyiséget elvezeti, illetve feldolgozza,

— a vízvezeték fő vonalához a szükséges vezeték-hálózatot, és

— a város egész területén aszfaltburkolatot kell hogy kapjanak az utcák.

A már említett buszmegálló tehermentesíti majd a Matija Gubec utcát, illetve a Zombor irányából jövő átmenő forgalmat „átveszi” az új Észak—Dél sugárút. Így a Strossmayer utcát lezárhatjuk a közlekedés előtt, és a városháza körül a gyalogosok „birodalmát” alakíthatjuk ki. A Szabadság tér — a szökőkúttal — a polgárok egyfajta gyülekezőhelye lesz, és a Spartak vendéglő tervezett átalakítása is segít majd abban, hogy itt jól érezzék magukat az emberek. A fiatalok számára a Nušić utca sarkán, az Autooprema jelenlegi boltja helyén nyílik majd egy lokál, a régi városháza kapuit pedig kinyitjuk, az udvar a polgárok rendelkezésére fog állni. Itt különféle vendéglátóipari létesítmények megnyitását tervezzük. Irodalmi kávéház, illetve cukrászda, eszpresszó, boutique-ok és szalonok nyitása szerepel a tervekben. A régi városházából kiköltözik az adóhivatal meg a többi iroda, és az épület valóban a kultúra szolgálatában áll az ezredfordulóra, tehát ténylegesen is kultúrotthon lesz belőle.

A korzón, a Munkásmozi épületében, de a Strossmayer utcában, ahol ma a Modna kuća nevű bolt van, az udvarok alkalmasak arra, hogy átrendezzük őket. Itt üzlethelyiségeket nyitnánk az ún. kisgazdaság és a kereskedelem számára. Ösztönözni fogjuk a kisgazdaság és a szolgáltató kisipar fejlesztését a városközpontban máshol is. Így kisebb boltok, illetve üzlethelyiségek nyitása lehetséges például a kis stadion lelátói alatti térségek beépítésével a Lenin parkban.

Jobban kell hasznosítanunk a jövőben a város tüdejének számító epres erdőt, azaz a kiserdőt is. Nem csak a felújítás alatt álló sport- és vásárcsarnokot lehet majd használnunk, hanem ezen a területen (a meglévő létesítmények igénybevételével) sportolásra és pihenésre alkalmas köz-

pontot kell létrehozni, amelyben fedett uszoda, illetve uszodák is épül-
nének, azonkívül pedig olyan sportpályák, amelyeket egyszerre sok ember
használhatna. A sport és a sportolás tömegesítése az ezredfordulóig
valóra kell hogy váljon.

A szabadkaiak művelődési életének anyagi alapjai jelentősen bővülnek,
hiszen a Hadseregottthonban 500—600 férőhelyes terem épül, teljesen
felújítják a Népszínház épületét, hangversenyteremmé alakítják át a
zsinagógát és megújul Palicson a szabadtéri színpad is. Nyilvánvaló,
hogy ezek a lehetőségek a művelődési életet is gazdagabbá, színesebbé
tehetik.

Várható, hogy az ezredfordulóig felépül a regionális, illetve körzeti
tévéstúdió városunkban. Ennek helye valószínűleg a Népszínház új
épületében lesz majd, de a Pap Pál utcában új otthonhoz jut a Népi
Technika szervezete is.

A Veljko Vlahović Munkásegyletem épülete körüli helyzet megoldásá-
ra két javaslat is van. Nagy lemezklubot létesíthetünk azon a helyen,
de az intézmény tevékenységével kapcsolatos ügyviteli, illetve üzlet-
helyiség is kialakítható ott. Az információs társadalom ugyanis egyre
több szabad időt biztosít az embereknek, amelyet azok hasznosan sze-
retnének eltölteni: művelődési, műszaki tevékenységgel, egyszerű hobbi-
val vagy szórakozással, tájékozódással stb. Másfelől ez a társadalom a
meglevő tudás állandó és folyamatos felújítását is megköveteli az em-
berekől. Így aztán mindkét területen vannak érdekes és jelentős tenni-
valói ennek az intézménynek.

A mikroelektronika átszövi majd a szabadkaiak mindennapjait. Az
értelmes telefon segítségével, amely maga is egy kisebb komputer lesz,
valamint tévékészüléke jóvoltából, amelyet terminálként használhat a
postával való kapcsolat fenntartására, levelezés helyett szövegeket küld-
het, de a bankkal is ily módon tarthatja fenn az állandó kapcsolatot a be-
és kifizetések intézésére, továbbá az áruházakkal és boltokkal, ahol
a szükséges fogyasztási cikkek szerezheti be. A szolgáltató közpon-
tokkal is közvetlen kapcsolata lehet ily módon a polgárnak, és többek
között színházjegyet rendelhet vagy akár tisztítási, mosási problémáit
rendezheti. A vasúttal úgyszintén ilyen kapcsolatot létesíthet, tájékozód-
hat a vonatok menetrendjéről, menetjegyet rendelhet stb.

Az adminisztráció ugyancsak nagy átalakulások előtt áll. Egyfelől több
ember dolgozik majd az információkkal, és egyre kevesebb lesz a mai
értelemben vett munkás, másfelől pedig az adminisztratív ügyek 25—38
százalékát automatizálják. A közigazgatási szervek áttérnek a korszerű
informatikai eszközök használatára (számítógépek, terminálok, memó-
riás írógépek); egyre kevesebb papírt fognak használni, és csökken a
polgárokkal való közvetlen kapcsolatok száma is. Ennek következtében
valószínűleg kevesebb panasz hangzik majd el a közigazgatási szervek
munkájára. A polgárok törzskönyvi számának bevezetésével minden-
féle nyilvántartásba, továbbá a lakosság általános nyilvántartása egyre
szélesebb alkalmazásának megvalósításával elkerüljük azt, hogy ugyan-

azt az adatot több helyen és többször keressük, illetve kérjük. A lakosságról készített ilyen adattár alapján minden szerv könnyen és gyorsan juthat a szükséges információhoz, amelyeket aztán bizonylat vagy igazolás formájában rövid idő alatt és szinte azonnal átadhat a polgároknak. Ezzel kizárjuk a jelenlegi időt rabló várakozásokat, az idegeskedést, a nyilvántartásban jelentkező hibák pedig a minimálisra csökkennek.

3. Epilógus

Egy lombhullató városelnök álmodzásait olvasták a fentiekben, aki azonban immár 46 esztendeje Szabadka állandó lakója. Ne vegyék zokon, ha néha túlzottan is derűlátó voltam, de a borúlátás nem tartozik tulajdonságaim közé. Azonkívül pedig van remény arra, hogy a dolgok megváltozzanak. „A pesszimisták soha nem csinálnak semmit, a cinikusok úgyszintén. Derűlátó vagyok, mert hatalmat érzek magamban, mégpedig nem személyiségem révén, hanem egyszerűen azért, mert emberi lény vagyok. Mindannyiunknak adott ez az erő, és csak tőlünk függ, hogy felhasználjuk-e” — nyilatkozta a már említett Naisbitt.

REZIME

Ovo izdanje je redakcija posvetila gradu Subotici s ciljem da se na osnovu višeslojnog i razgranatog ispoljavanja života grada i kreativnog delovanja njegovog stanovništva predoči njena prošlost i sadašnjost a na osnovu razvojnih mogućnosti i perspektiva grada u budućnosti. Ove predočbe sadržavaju i održavaju specifičnosti okoline ali nesumnjivo i one bitne rezultate i okolnost koji karakterišu socijalističku Jugoslaviju kao celinu.

Antun Rudinski u svojoj studiji *Centar grada kao prostorno-vremensko obeležje Subotice* daje sliku razvoja centra grada kroz vekove sve do danas kada je uređenje gradskog prostora opet na zamahu. *Bela Duranci* predstavlja najznačajnije *subotičke građevine*, koje daju posebno obeležje gradu. *Laslo Mađar* pod naslovom *Subotičke pijace i vašari u svetlu dokumenata* piše o pijacama i vašarima koji su imali svojevremeno određujući značaj i uticaj na život i razvoj grada. *Lajoš Tot* u studiji *Subotica kao školski centar u prošlosti i sadašnjosti* skicira razvoj srednjeg i višeg školstva grada. *Laslo Gerold* pod naslovom *Dve decenije subotičkog pozorišta* detaljno određuje pozorišni život pedesetih i šesdesetih godina prošlog veka, u koji period spada i predaja novoizgrađene zgrade gradskog pozorišta 1854 godine. *Zoltan Devavari* objavljuje jednu dosad nepublikovanu pesmu Dežea Kostolanjija sa komentarima o okolnostima njenog nastanka. Naslov napisa je *Što je iz Sabranih pesama izostao*. *Tibor Gajdos* daje stošesdesetgodišnji *pregled likovnog života* povodom Likovne izložbe Gradskog Muzeja. *Žužana Kunkin* prikazuje *posleratni razvoj Gradske Biblioteke*. Napis *Lasla Seleši Vagoa* koji nosi naslov *Od muzike pustare do koncertnog podija* obrađuje fragmente iz muzičkog života Subotice. *Milan Dubajić* piše o *radničkom pokretu u Subotici od 1870. do 1941. godine*. O *istoriji Palića* piše *Laslo Mađar* a o današnjem Paliću i o dilemama i mogućnostima daljeg razvoja ovog poznatog turističkog centra *Ištvan Valihora*. *Bela Šturc* prikazuje prošlost i sadašnjost *flore*

i faune u subotičkom ataru ističući specifičnosti ove sredine i tražeći posebnu brigu za održavanje uslova opstanka originalne lokalne vegetacije. *Albert Zolnai* izveštava o *rezultatima i problemima zaštite sredine na teritoriji Subotice* želeći usmeriti pažnju stanovništva i organa upravljanja i odlučivanja na moguće posledice omaložavanja ovog problema. *Janoš Nemet* s ne malom gorčinom piše o tome kako je Subotica — grad sportova postao nekadašnji grad sportova. *Ilona Bartol* daje demografsku sliku stanovništva Subotice pre svega na osnovu statističkih podataka. *Ana Tot* piše o *privrednom razvoju Subotice* i o uzrocima njenog relativnog zaostajanja. O *karakteristikama dosadašnjeg razvoja industrije* u Subotici piše *Julija Kutri*. *Đerđ Sorad* predočava jednu moguću viziju grada u budućnosti, piše o Subotici 2000. godine.

MUNKATARSAINK

Lektor: Tumbász Erzsébet

A szerbhorvát nyelvű szövegeket Garai László, Mák Ferenc és Tumbász Erzsébet fordította

A fotókat Augustin Juriga készítette.

Korrektorok: Kecskés Mária és Burányi Mária

SZÁMUNK SZERZŐI

Antun Rudinski

műépítész, az Észak-Bácskai Műemlékvédelmi Intézet munkatársa, Szabadka

Bela Duranci

művészettörténész, Szabadka

Magyar László

levéltáros, a Szabadkai Történelmi Levéltár munkatársa

dr. Tóth Lajos,

a politikai tudományok doktora, az Újvidéki Természettudományi-Matematikai Kar tanára

dr. Gerold László,

az irodalomtudományok doktora, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének munkatársa, a Magyar Tanszék tanára, Újvidék

Déavavári Zoltán

író és publicista, Szabadka

Gajdos Tibor

művészettörténész, Szabadka

Ricz Péter

régész, a Városi Múzeum munkatársa, Szabadka

Kunkin Zsuzsanna

könyvtáros, a Városi Könyvtár munkatársa, Szabadka

dr. Szöllősy Vágó László,

a pszichológia doktora, a Magyar Szó Művelődési rovatának munkatársa, Szabadka

Milan Dubajić

történész, a Szabadkai Történelmi Levéltár igazgatója

Valihora István,

a Magyar Szó újságírója, Szabadka

dr. Sturc Béla,

a biológia doktora, nyugdíjas, Szabadka

Zolnai Albert

kémiaszakos tanár, a Szabadkai Pedagógiai Intézet tanügyi tanácsosa

Németh János,

a 7 Nap újságírója, Szabadka

Bártol Ilona,

a Tartományi Statisztikai Intézet szabadkai részlegének igazgatója

dr. Anó Tot,

a közgazdaságtudományok doktora, a Szabadkai Közgazdasági Kar tanára

Kutri Júlia,

a közgazdaságtudományok magisztere, a Szabadkai Közgazdasági Kar tudományos munkatársa

dr. Szórád György,

a közgazdaságtudományok doktora, a Szabadkai Közgazdasági Kar tanára, a Községi Fejlesztési tanács elnöke

létünk

— társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. — Alapító: Vajdaság Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének Tartományi Választmánya. — Kiadja a Forum Lap-, Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet, 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1. — Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg Slobode 1/2., Tel: 024/26-819. — Előfizethető a 65700—603—6142-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTÜNK nevét.

